

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

**Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma**

To‘ldirilgan 2- nashri

*O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus
ta’lim vazirligi nashrga tavsiya etgan*

**„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT – 2006**

Ushbu o'quv qo'llanma o'zbek tili mutaxassislik fani sifatida o'qitilmaydigan oliy o'quv yurtlari talabalariga mo'ljallangan. O'quv qo'llanmada „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ fanining „Fonetika“, „Leksikologiya“, „Morfemika va so'z yasalishi“, „Morfologiya“, „Sintaksis“, „Uslubiyat“ bo'limlari yoritilgan bo'lib, unda ayrim masalalar bo'yicha mavjud turlicha talqinlar, yangicha nuqtayi nazarlar ham bayon qilindi. Materiallarning bu tarzda berilishi talabalarning mustaqil fikrlashiga, nazariy fikrlardan o'zlari xulosa chiqarishlariga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

Qo'llanmaning „Kirish“ va „Fonetika“ bo'limlari D. Xudayberganova, „Leksikologiya“ bo'limi T. Yusupova, „Morfemika va so'z yasalishi“ bo'limi N. Jiyanova, „Morfologiya“ va „Sintaksis“ bo'limlari X. Muhiddinova, „Uslubiyat“ bo'limi I. Umirovlar tomonidan tuzilgan.

TUZUVCHILAR: f.f.n., dots. X. MUHIDDINOVA
f.f.n., dots. D. XUDAYBERGANOVA
f.f.n., dots. I. UMIROV
f.f.n. N. JIYANOVA
p.f.n. T. YUSUPOVA

TAQRIZCHILAR: M. YUSUPOVA, f.f.n., JIDU
o'zbek tili kafedrası dotsenti
H. USMONOV, f.f.n., O'zDJTU
o'zbek tili kafedrası dotsenti

M 4306020200 — 172 Qat'iy buyurtma — 2006
353(04) — 2006

ISBN 978-9943-02-008-5

© „O'qituvchi“ NMIU, 2006

I. KIRISH

O'ZBEK ADABIY TILINING TURKIY TILLAR TIZIMIDAGI O'RNI

Tayanch tushunchalar

ik tasnif, adabiy til, tillar oilasi, adabiy til me'yor-lar, semantik me'yor, fonetik-orfoepik me'yor, morfologik-sintaktik me'yor.

Hozirgi vaqtda jahonda taxminan 1300 xalq va elat bor. Ular 6000 ga yaqin tilda so'zlashadilar. Ayrim tillarda nihoyatda oz miqdordagi kishilar so'zlashsa, ayrim tillarda, masalan, ingliz, xitoy, rus, ispan, fransuz tillarida millionlab odamlar so'zlashadi. Har bir tilning o'z tarixi, taqdiri, jamiyatda tutgan o'rni bor. Bu tillar kelib chiqishi, tipologiyasi, yozuvga ega yoki ega emasligi, unda gaplashuvchilarning umumiy miqdori bilan bir-biridan farqlanadi.

Jahondagi yuz milliondan ortiq kishi turkiy tillarda so'zlashadi.

Turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlar tilidagi mushtarak xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Ular morfologik tuzilishiga ko'ra agglutinatativ tizimga kiradi, ya'ni bu tillarda qo'shimchalar to'g'ridan to'g'ri o'zakka qo'shiladi va asosan 1 ta grammatik ma'no ifodalaydi, old qo'shimchalar o'rnida ko'makchilar qo'llanadi. Masalan, *talabalar, menga* so'z shakllarida *-lar, -ga* qo'shimchalari to'g'ridan to'g'ri o'zakka qo'shilgan va 1 grammatik ma'noni, ya'ni ko'plik ma'nosi va jo'nalish kelishi (yo'nalish) ma'nosini ifodalagan.

2. Grammatik jins bo'lmaydi. Masalan, o'zbek tilida ayolga nisbatan ham, erkakka nisbatan ham „u“ deb aytiladi.

3. Singarmonizm mavjud bo'ladi. Turkiy tillardan boshqird, qirg'iz, yoqut tillarida u to'la saqlangan, o'zbek tilining esa qipchoq, o'g'uz, shimoliy o'zbek shevalarida tanglay garmoniyasi saqlanib qolgan. Bunda unlilar nutq jarayonida yumshoqlik-qattiqlik, til oldilik-til orqalik jihatidan bir-biriga moslashadi.

4. Bunday tillarda gap bo'laklarining ma'lum bir tartibda joylashishi me'yor bo'lib hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilida gap bo'laklarining ega → ikkinchi darajali bo'laklar → kesim tartibida joylashishi me'yoriy holatdir.

Geneologik tasnifga ko'ra o'zbek tili Oltoy tillari oilasining turkiy tillar guruhiga kiritiladi (Y.Nemet, R.Ramsted, E.D. Polivanov). Shuningdek, ba'zi olimlar turkiy tillarni ugor-fin, venger, mo'g'il, koreys, yapon tillari bilan birga Ural-Oltoy tillari oilasiga mansub deb hisoblaydilar. Dunyo tillarining asosiy morfologok belgilariga — so'z tuzilishi xarakteri tasnifiga ko'ra esa o'zbek tili agglutinatív (qo'shimchali) tillar guruhiga kiradi.

Turkiy xalqlar soni ilmiy adabiyotlarda 40 tadan 60 tagacha deb ko'rsatilgan, bu tillarda so'zlashuvchilar soni esa 100 mln. dan oshiqdir.

Hozirgi vaqtda o'zbek tilida so'zlashuvchilarning soni yigirma besh millionga yaqin bo'lib, ularning asosiy qismini O'zbekistonda va mustaqil davlatlarda yashayotgan aholi tashkil qiladi.

O'zbek tili so'zlashuvchilar soni jihatidan turk tili va ozarbayjon tilidan so'ng uchinchi o'rinda turadi. O'zbek tili eng qadimiy turkiy tillardan hisoblanib, uning tarixi miloddan avvalgi asrlarga borib taqaladi. Turkiy tillar orasida o'zbek tilining alohida o'rni bor. Bu tilda „Xamsa“, „Boburnoma“, „O'tkan kunlar“ kabi jahonga mashhur asarlar yaratilgan. Uning rivojlanishida, ayniqsa, Alisher Navoiyning xizmatlari katta.

O'zbek tilining takomillashishida asl turkiy tillar, fors-tojik tili, arab tili hamda Yevropa tillarining ta'siri katta bo'lgan.

O'zbek tili shevalarga boy tillardan biridir. Hozirgi o'zbek tili, asosan, uch ko'rinishga ega bo'lib, shevalardan, hozirgi o'zbek adabiy tilidan va kundalik jonli muloqot tilidan tashkil topgan.

„Hozirgi o'zbek adabiy tili“ kursida o'zbek tilining barcha qatlamlari emas, o'zbek adabiy tili o'rganiladi. Adabiy til umumxalq tilining ishlangan, sayqallashtirilgan va ma'lum me'yorga solingan shaklidir. O'zbek adabiy tili o'zbek tilining shevalaridan, oddiy so'zlashuv va jargonlardan farq qiladi. Davlat idoralari, radio va televideniye, o'quv muassasalari, madaniy muassasalar, gazeta va jurnallarda adabiy tilda ish yuritiladi. Adabiy til me'yorlari darsliklar, tilga oid qo'llanma va ilmiy asarlar, turli lug'atlarda o'z ifodasini topadi.

Adabiy til davlat tili hisoblanadi va shu millat uchun umumiy bo'ladi. U qabul qilingan qoida-qonunlar bo'yicha ish ko'radigan,

bir xalq yoki millatning barcha vakillari uchun umumiy bo'lgan, umumxalq yoki umummillat tilining yuqori shaklidir.

Adabiy til yozuv bilan ta'minlangan, mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi hamda ma'lum qoidalarga bo'ysunishi lozim. Dars, ma'ruza kabilar adabiy tilda olib boriladi.

Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli 3 ko'rinishga (me'yorga) ega:

- leksik-semantik ko'rinish (me'yor);
- fonetik-orfoepik ko'rinish (me'yor);
- grammatik ko'rinish (me'yor).

Adabiy tilning leksik-semantik me'yori so'z shakllarining ma'nolarini bilgan holda to'g'ri tanlash va o'rinli ishlatishni talab etadi. Masalan, adabiy tildagi *do'ppi* so'zi o'rmda shevaga xos bo'lgan *kallapo'sh* so'zini qo'llash noto'g'ridir.

Adabiy tilning fonetik-orfoepik normasi so'zlardagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni, urg'ularni to'g'ri qo'yishni talab etadi. Jumladan, *daptar* emas, *daftar* tarzida talaffuz qilish, shuningdek, *atlas* — *átlas* kabi so'z urg'usi bilan farqlanuvchi so'zlarda urg'uni to'g'ri qo'yish lozim.

Morfologik—sintaktik me'yor so'z o'zagiga qo'shiladigan qo'shimchalarni qabul qilingan normaga asosan qo'llashni talab etadi. Masalan, *keldimiz* emas, *keldik*; *kelopti* emas, *kelyapti*; *bolala* emas, *bolalar*.

Har bir madaniy kishi adabiy til me'yorini buzmasligi shart. Chunki tilning tozaligi, ma'no jihatdan aniqligi va o'tkirligi uchun kurashda adabiy til muhim ahamiyatga ega.

Paydo bo'lishiga ko'ra og'zaki adabiy til yozma adabiy tildan oldin vujudga kelgan. Buni xalq og'zaki ijodi namunalari — lapar, qo'shiq, topishmoq, ertak va boshqalar yaqqol ko'rsatadi. Yozma adabiy til ham boy merosga ega. O'tmish o'zbek adiblaridan katta adabiy meros qolgan. Bu borada Lutfiy, Navoiy, Bobur, Muqimiy va boshqalarning asarlarini eslash kifoya.

Eski o'zbek tilida yozilgan asarlar orasida nasrga nisbatan nazm ustun turadi. Uning g'azal, muammo, ruboiy, masnaviy, tuyuq, muxammas, musaddas kabi ko'pgina xillari boy adabiy manbalarimizdir. Bular yozma o'zbek adabiy tilining rivojlanganligidan darak beradi. Yozma adabiy til umumxalq so'zlashuv, ya'ni og'zaki til negizida vujudga kelgan, shu tilning yagona talaffuz normasi va

yagona yozuv tizimida rivoj topgan, birlashgan tildir. Yozma o'zbek adabiy tili barcha mahalliy dialekt va shevalar uchun umumiy tildir.

Adabiy tilning badiiy, publitsistik, ilmiy, rasmiy-idoraviy va so'zlashuv uslublari mavjud. O'zbek adabiy tili uchun o'zbek tili-ning shevalari asos qilib olingan. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun Toshkent shevasining fonetik, Farg'ona shevasining esa morfologik xususiyatlari asos qilib olingan. Adabiy til leksikasi, grammatikasi o'zbek tilining uch asosiy shevasi—qipchoq, o'g'uz, qorluq-chigil-uyg'ur shevalari asosida boyib boradi.

O'zbek adabiy tilining rivojlanish bosqichlari

O'zbek adabiy tilining rivojlanish bosqichlari haqida bir necha tasnif mavjud bo'lib, ulardan O'zR FANing muxbir-a'zosi G'.Abdurahmonov belgilagan bosqichlar quyidagicha:

1. Eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr). Bu davr tilini Markaziy Osiyo hududida yashagan sak va massaget qabilalari tiliga xunn va yu-chjen va boshqa turkiy qabila va urug'lar tili aralashuvidan hosil bo'lgan til tashkil etadi. Bu tillar bo'yicha biror yozma yodgorlik qolmagan bo'lsa-da, bu davr urug' tillari hozirgi turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tilining shakllanishiga asos bo'lgan.

2. Qadimgi turkiy til (VII—X asrlarni o'z ichiga oladi). Bu davrdan run, uyg'ur, so'g'd, manixey, braxma yozuvlarida yozilgan yodgorliklar yetib kelgan. O'rxun-Enasoy yodnomalari ham shu davrda yozilgan.

3. Eski turkiy til (XI—XIII asrlarni o'z ichiga oladi). Bu davrda o'zbek xalqi va tilining shakllanishiga zamin vujudga kela boshlagan. Bu vaqtda Movarounnahr va Qashg'arda qarluq-uyg'ur va qipchoq-o'g'uz tillari xususiyatini o'z ichiga olgan turkiy adabiy til mavjud edi. Bu adabiy tilda „Qutadg'u bilig“, „Hibatul haqoyiq“, „Hikmat“, „Tafsir“, „O'g'uznoma“, „Qisasul anbiyo“ asarlari yaratilgan. Bu asarlar leksik, grammatik xususiyatlari bilan eski o'zbek tiliga ancha yaqin turadi. Bu davr adabiyoti tili turkiy xalqlarning umumadabiy tili sifatida shakllangan.

4. Eski o'zbek adabiy tili (XIV—XIX asrlar). XIV asrga kelib umumxalq o'zbek tili vujudga keldi. Bu davrda yozilgan asarlarda shevalar ta'siri yaqqol seziladi. Navoiygacha bo'lgan davrda

Oltin O'rdada „Muhabbatnoma“ (XIV asr, Xorazmiy), „Xisrav va Shirin“ (XIV asr, Qutb), „Guliston“ (XIV asr, Sayfi Saroyi) asarlari yaratildi. Shuningdek, Lutfiy g'azallari (XIV—XV), „Yusuf va Zulayho“ (XIV asr, Durbek), O'toyi g'azallari (XV asr), Sakkokiy g'azallari hamda „Gul va Navro'z“ dostoni (XV asr, Haydar Xorazmiy) yozildi. Diniy mavzudagi „Tazkirayi avliyo“ (XV asr, Mansur baxshi tuzgan), „Baxtiyornoma“, „Me'rojnomaga“ asarlari tili sodda va jonli tilga yaqin edi. Eski o'zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug'lari tiliga qipchoq va o'g'uz tillarining ta'siri natijasida shakllandi.

Eski o'zbek adabiy tilining rivojlanishida Alisher Navoiyning xizmatlari katta. U „Chor devon“, „Xamsa“, „Mahbub-ul qulub“, „Majolis-un nafa'is“, „Mezon-ul avzon“, „Muhokamat-ul lug'atayn“ kabi asarlari bilan eski o'zbek adabiy tilini yuqori bosqichga ko'tardi. U o'z badiiy asarlari bilan o'zbek adabiy tilining imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lsa, ilmiy asarlari bilan o'zbek tilining boyligini nazariy jihatdan isbotlab berdi. Navoiy tili xususiyatlariga oid an'analar she'riyatda XX asrgacha saqlanib qoldi. Navoiy „Muhokamat-ul lug'atayn“ asarida eski o'zbek adabiy tilini, uning badiiy uslubiyatini ilmiy-nazariy isbotlab berdi, ona tilining o'z ichki imkoniyatlaridan keng foydalanish masalasini ko'tarib chiqdi, ayni vaqtda adabiy tilni boshqarish muammosini o'rtaga tashladi. A. Navoiy eski o'zbek adabiy tilida juda ko'p yangi shakllar, yangi uslublar yaratdi, shimol, sharq, janubdagi tarqoq holdagi adabiy til shakllarini birlashtirib, o'z davrining mukammal adabiy til me'yorini yaratdi. Shu ma'noda A. Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi hisoblanadi. Navoiydan keyin uzoq vaqtgacha eski o'zbek adabiy tilining deyarli o'zgar-may qolganligi shu bilan izohlanadi. Navoiydan keyin yashagan Muhammad Solih (XV—XVI asrlar)ning „Shayboniynoma“ asari (1510 -yil) yozildi. Boburning (XV—XVI) „Boburnoma“ asari, g'azallari ancha sodda, jonli tilda yozilganligi bilan xarakterlidir. Keyingi davrlarda yashagan Uvaysiy, Nodira, Mashrab kabi shoirlarning asarlarida eski o'zbek adabiy tili an'analari davom etdi. Navoiydan keyin yaratilgan nasriy asarlarda („Qissasi Sayfulmuluk“ (Majlisiy, XVI asr), „Gulzor“, „Miftoh-ul adl“ (Xoja, XVI asr), „Zarbulmasal“ (Gulxaniy, XVIII asr oxiri — XIX asr boshlari), „Shajarayi tarokima“ (Abulg'ozzi Bahodirxon, XVIII asr) o'zbek tilining an'anaviy me'yorlaridan uzoqlashishi, xalq

tiliga yaqinlashish tendensiyalari ko‘rinadi. (Eski o‘zbek adabiy tili olimlar tomonidan chig‘atoy tili deb ham yuritiladi.) O‘sha davr shoir va yozuvchilari o‘z tillarini turkiy til deb nomlaganlar.

5. Yangi o‘zbek adabiy tili.

Bu vaqtga kelib Furqat, Zavqiy kabilarning tili jonli tilga yaqinlashdi. XIX asr oxirida turk (sart) tili haqidagi dastlabki kitoblar va amaliy grammatika qo‘llanmalari paydo bo‘ldi. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi gazeta-jurnallarda turk, ozarbayjon, tatar tilining ta‘siri yaqqol ko‘rinadi. Bu vaqtda o‘zbek tilida yangi so‘z, shakllar yasashga urinish kuchli bo‘ldi, rus tilidan anchagina so‘zlar qabul qilindi, lab-tish f tovushi paydo bo‘ldi.

6. Hozirgi o‘zbek adabiy tili XX asrning 20-yillaridan shakllana boshlagan. Fitrat, Qodiriy, Cho‘lpon, A. Qahhor, Oybek, H. Olimjon, G‘.G‘ulom, K. Yashin, Zulfiya asarlari hozirgi adabiy tilning rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Shuni aytib o‘tish lozimki, o‘zbek tilining rivojlanishi, undagi o‘zgarishlar ijtimoiy-siyosiy hodisalarga bog‘liq ravishda ro‘y berdi. Jumladan, fors-tojik xalqi bilan uzoq vaqt yonma-yon yashash o‘zbek tilida juda ko‘p forscha-tojikcha so‘zlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Arablar istilosi natijasida esa fan va ilmga oid juda ko‘p so‘zlar o‘zbek tiliga kirib o‘zlashgan. Sho‘ro davrida esa rus tilining ta‘siri juda kuchli bo‘ldi. Rus tili orqali o‘zbek tiliga Yevropa tillariga oid juda ko‘p so‘z va terminlar qabul qilindi, nutqimizda rus tili sintaksisiga xos qurilmalar paydo bo‘ldi, familiyaning shakli o‘zgardi (-ev, -yev, -ov qo‘shimchalari). O‘sha davr siyosati tufayli rus tilining salbiy ta‘siri ham yuzaga keldi. Masalan, rasmiy ishlar rus tilida olib borilishi natijasida o‘zbek tilining rasmiy-idoraviy uslubi deyarli yo‘qoldi, atamalar asossiz ravishda rus tilidan qabul qilinaverdi. 1940- yilda kirill yozuvining qabul qilinishi bilan o‘zbek tili talaffuzi va imlosida bir qancha nomutanosibliklar yuzaga keldi. Ruslashtirish ta‘siri natijasida *muallif, kimyo, jarroh, tibbiyot* kabi juda ko‘p so‘zlar arxaizmga yoki passiv so‘zlarga aylandi.

Davlat tili haqidagi Qonunning qabul qilinishi va uning yangi tahriri

O‘zbekistonning mustaqil respublika deb e‘lon qilinishi va keyingi istiqloq davri o‘zbek tilining rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. 1989-yil 21-oktabrda O‘zbek tilining davlat tili sifatida

Qonun bilan e'tirof etilishi va bu Qonunning 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan yangi tahriri o'zbek tilining pasayib ketgan mavqeyini tiklashga yo'l ochib berdi, uning ijtimoiy ahamiyatini oshirdi.

1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi Qonun 30 moddadan iborat bo'lib, unda o'zbek tilining har bir sohadagi huquqi, rolini tiklash vazifasi maqsad qilib qo'yilgan. 1995-yil 21-dekabrda ushbu Qonunning yangi tahrirdagi loyihasi qabul qilindi. U 24 moddadan iborat bo'lib, unda „O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir“ (1-modda) deb yozib qo'yilgan. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining nufuzli Qomusi, ya'ni Konstitutsiyamizning 4-moddasida ham bu haqda qayd qilindi. Qonunda barcha rasmiy hujjatlar davlat tilida qabul qilinishi (8-modda), barcha davlat va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritilishi (2005-yildan, 9-modda), ushbu Qonunning huquqiy asoslari boshqa qonunlar bilan ham belgilab berilishi (3-modda) qayd etilgan. Qonun o'zbek tilini barcha sohalarda rivojlantirishni ko'zda tutgan holda boshqa tillarning konstitutsiyaviy huquqlariga monevik qilmasligini ham kafolatlaydi (2-, 5-, 6-, 10-, 11-, 12, 13-, 14-, 24- moddalar).

Hozirgi vaqtda Davlat tili haqidagi Qonunning juda ko'p moddalari bo'yicha katta ishlar qilindi: maktablarning yuqori sinflarida o'zbek tili o'quv fani tiklandi, hukumat qoshida Atamashunoslik qo'mitasi ta'sis etildi, darslik va qo'llanmalar qayta ko'rib chiqildi, ko'plab toponimik nomlar o'zgardi, barcha oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili kafedralari ochildi.

Respublikamizda davlat tilini yanada takomillashtirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish kerak bo'ladi:

- o'zbek tilini o'qitish-o'rgatish ishlarini takomillashtirish;
- rasmiy-idoraviy uslubni takomillashtirish;
- atamalarni tartibga solish;
- ko'plab paydo bo'lgan neologizmlardan maqbullarini qabul qilish;
- o'zbek tilining yangi imlo qoidalarini mukammallashtirish;
- toponimik nomlarning, peshlavhalarning asosan o'zbekcha bo'lishi va o'zbek tilida yozilishini qat'iy nazorat qilish;
- lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosini ommaviy tarzda o'rgatish ishlarini mukammallashtirish.

Nazorat savollari

1. Jahondagi tillar haqida nimalarni bilasiz?
2. Geneologik va morfologik tasnif nimaga asoslanadi?
3. O'zbek tili turkiy tillar tizimida qanday o'ringa ega?
4. Adabiy til nima?
5. O'zbek adabiy tilining rivojlanish bosqichlari haqida gapirib bering.
6. Eski o'zbek adabiy tili qaysi davrlarni o'z ichiga oladi va bu davrda qanday asarlar yozilgan?
7. Nima uchun Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi hisoblanadi?
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili qanday omillar asosida rivojlangan?
9. Istiqlol davrida o'zbek tilining rivojida qanday omillar muhim rol o'ynaydi?
10. Davlat tili haqidagi qonunda asosan qanday vazifalarni amalga oshirish maqsad qilib qo'yilgan?

II. FONETIKA

Tayanch tushunchalar

Nutq apparati, artikulatsiya, unli tovushlar, vokalizm, til oldi, til orqa, yuqori tor, quyi keng, o'rta keng, lablangan va lablanmagan unllilar. Konsonantizm, undosh tovushlar, jarangli va jarangsiz (shovqinli) tovushlar, sonorlar, lab, til, bo'g'iz undoshlari, portlovchilar, sirg'aluvchilar, affrikatlar.

Fonetikaning o'rganish obyekti va vazifalari

Fonetika—grekcha *phone*—tovush, *tika*—quti so'zidan olingan bo'lib, tovushlar qutisi yoki tovush haqidagi bilim demakdir. Fonetika tilning tovushlar tizimini, ularning tuzilishini, nutq apparati, bo'g'in va uning turlari, so'zda tovushlarning almashinishi va o'zgarishini, shuningdek, urg'u va ohang va uning ishlatilish o'rinlarini o'rgatadi. Qisqa qilib aytganda, tilshunoslikning nutq tovushlarini ilmiy va amaliy jihatdan o'rgatadigan bo'limi *fonetika* deyiladi.

XX asrning 20—30- yillarigacha tilning tovush sistemasi, urg'u, bo'g'in va intonatsion xususiyatlari asosan fonetikada o'rganilar edi. Keyinchalik fonetika bilan fonologiya fani farqlana boshlandi. Fonetika fonologiya bilan tilning material (moddiy)—ifoda rejasini o'rganish borasida umumiylikni tashkil qiladi. Lekin ular tilning fonetik birliklari—tovushlar, urg'u va ohangni qaysi jihatdan o'rganishi bilan bir-biridan farq qiladi. Fonetikada tovushlarning bioasosi — akustik-artikulatsion xususiyatlari, urg'u va ohangning moddiy (fizik) belgilari (miqdori, kuchi), tovush o'zgarishlari o'rganilsa, fonologiyada tovush, urg'u va ohangning ijtimoiy vazifasi, ya'ni ma'no farqlash xususiyati o'rganiladi. „Shuning uchun fonetik hodisalarni miqdoriy ko'rsatkichlar bilan asbob-uskunalar vositasida o'rganish va ko'rsatish mumkin. Fonologik hodisa va xususiyatlar esa til sistemasi ichidagi elementlarni o'zaro qiyoslash asosida ochiladi. Bunday qiyoslash fonologik ziddiyat (oppozitsiya) orqali amalga oshadi. Masalan, *biz* va *chiz* so'zlaridagi

ma'no b va ch fonemalari vositasida farqlanadi. Har bir fonemaning fonologik sistemada o'z o'rnini va vazifasi bor.

N.S.Trubetskoy aytganidek, fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi. U, siyosiy iqtisod fani mahsulotshunoslikka (товароведение) qanday munosabatda bo'lsa, fonologiya ham fonetikaga shunday munosabatda bo'ladi, deb yozgan edi. Bu jihatdan qaraydigan bo'lsak, fonetika aniq, fonologiya mavhum tushuncha ekanligi ko'rinadi. Fonetik birliklarga tovush, bo'g'in, urg'u, ohang kiradi. Fonologik birliklarga fonema, sillabema, aksentema, intonema (prosodema) kiradi.

Sillabema grekcha — *bo'g'inga teng*, demak. Fonologik birlik sifatida baholanuvchi bo'g'in ayrim tillarda muhim ahamiyatga ega. Masalan, Xitoy tilida „*shi*“ bo'g'in-so'zi, ya'ni sillabemasi ohangning turli darajada bo'lishiga ko'ra „*she*rlar“, „*o'n*“, „*tarix*“, „*bozor*“ kabi tushunchalarni ifodalashi mumkin¹.

Fonologiya fonetikadan tovushlarni fizik hodisa sifatidagina emas, balki nutqdagi morfemalar va bo'g'inlarning bo'lagi tarzida ular bajaradigan vazifasini o'rganishi bilan ham farq qiladi. Shuning uchun fonologiya ba'zan funksional fonetika deb ham yuritiladi. Demak, fonetika tilshunoslikning nutq tovushlari haqidagi bo'limidir. Fonetika muayyan tildagi nutq tovushlari, unli va undoshlar, ularning paydo bo'lishi, bir-biridan farqi, kombinator, pozitsion o'zgarishlarni, shuningdek, nutq apparati, bo'g'in va ularning tuzilishini, so'z urg'usini o'rganadi. Fonetika leksikologiya, grammatika, orfografiya, orfoepiya, dialektologiya bilan bevosita aloqadordir.

Fonetika fizika (akustika) va fiziologiya bilan ham bog'liqdir.

FONETIKANING BO'LIMLARI

Fonema, tovush va harf, ularning o'zaro munosabati

Fonetikaning umumiy fonetika, tarixiy fonetika, qiyosiy fonetika, tavsifiy fonetika va eksperimental fonetika kabi bo'limlari mavjud.

1. Umumiy fonetikada ayrim tillarning fonetik tizimini o'rganish asosida olingan natijalar umumlashtiriladi.

2. Tarixiy fonetikada muayyan bir tilning tovushlar tizimi tarixiy nuqtayi nazardan o'rganiladi.

3. Qiyosiy fonetikada bir qancha qarindosh tillarning yoki bir qancha shevalarning materiallari qiyoslash asosida o'rganiladi.

¹ Qarang: E.Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Ma'ruza matnlari.) „Buxoro universiteti“ nashriyoti, Buxoro, 2001-yil, 16—17- betlar.

4. Tavsifiy fonetikada biror tildagi tovushlar tarkibining hozirgi holati o'rganiladi.

5. Eksperimental fonetikada nutq tovushlari maxsus asboblarda yordamida eksperimental o'rganiladi.

Ma'lumki, biror jismning tebranishi havoni to'ldiradi va tovush hosil bo'ladi. Bu fizik tovushdir. Fonetika har qanday tovushni emas, nutq tovushlarini o'rganadi. Nutq tovushlari o'pkadan chiqqan havoning tovush paychalari tebratib o'tishi, nutq organlarining talaffuz vaqtidagi faoliyati natijasida vujudga keladi.

Nutq tovushlarining tabiatdagi boshqa tovushlardan farqi ularning kishilar o'rtasida nutqiy aloqa qilish vositasi bo'lib xizmat qilishidir. Nutq tovushlari ma'no ajratishga xizmat qiladi. Tovushning yozuvdagi shartli belgisi harfdir. Demak, tovush til birligi, harf esa yozuv birligidir.

So'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan nutq tovushlari fonemadir. Fonema ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tovushdir. Masalan, *bor, bir, bo'r, her, bur* so'zlaridagi *o, i, o', e, u* tovushlari ularni bir-biridan farqlaydigan fonemalardir. Bu 5 ta so'z faqat shu tovushlarga ko'ra bir-biridan ma'no jihatidan farqlanadi.

Fonemalarning yondosh tovushlar ta'sirida turlicha talaffuz qilinuvchi, ma'no ajratish uchun xizmat qilmaydigan varianti fonema varianti deyiladi. Masalan, og'zaki nutqda ba'zan *d* undoshi o'rniga *t* ishlatiladi: *omat(d), daromat(d)* kabi. Bunda tovush o'zgarishi so'z ma'nosiga ta'sir etmaydi.

O'zbek tilidagi *o', u, i* fonemalari adabiy tilda til oldi yoki til orqa unlisi shaklida qo'llanganda ma'no farqlashga xizmat qilmaydi: *kul (ot) – kul (fe'l); o'g' (fe'l) – o'g' (ot)*. Lekin yozma adabiy tilda fonemaning varianti sifatida qo'llangan ba'zi tovushlar ayrim dialekt va shevalarda fonema vazifasini bajarishi mumkin.

Yuqorida aytilganidek, fonetika orfografiya bilan ham bog'liq. Ma'lumki, nutq yozma va og'zaki turda bo'ladi. Yozma nutqning to'g'ri aks etishining ilmiy va obyektiv qonun-qoidalarini orfografiya belgilab beradi.

Nutq a'zolari

Nutq tovushlari fizik tovushlardan farqli holda nutq a'zolari vositasida hosil bo'ladi. Nutq tovushlarining hosil bo'lishida ishtirok etuvchi organlar nutq a'zolari deyiladi. Bularga ko'krak qafasi, o'pka, kekirdak, tovush paychalari, kichik til, og'iz bo'shlig'i, jag', tish,

til, lab, burun kiradi. Bu a'zolarining hammasi esa nutq apparatini tashkil qiladi. Nutq apparati faol va nofaol nutq a'zolaridan iborat. Faol nutq a'zolari nutq tovushlarining hosil bo'lishida faol ishtirok etadi, nofaol a'zolar esa aksincha. Faol nutq a'zolari quyidagilardir: tovush paychalari, kichik til, til, lab, pastki jag'.

Nutq tovushlarini hosil qiladigan vosita o'pkadan nafas yo'li orqali chiqib, avval bo'g'izga, undan og'iz bo'shlig'i, ba'zan burun bo'shlig'iga o'tadigan havodir. O'pka nutq tovushlarini talaffuz etish uchun zarur bo'lgan havo oqimining manbayidir. Bo'g'iz esa ovoz manbayidir. Bo'g'izda ko'ndalang joylashgan elastik un (tovush) paychalari bo'lib, ular o'pkadan chiqqan havoning kuchi bilan titraydi va ovoz hosil qiladi. Shu sababli un paychalari eng faol nutq a'zosi hisoblanadi.

Og'iz bo'shlig'idagi til, tanglay, kichik til, lab, tishlar ham nutq a'zolaridir. Og'iz bo'shlig'i shovqin manbayidir: bo'g'iz orqali o'tgan havo oqimi til, tanglay yoki ikki labning to'sig'iga duch kelib, shovqin hosil qiladi. Og'iz bo'shlig'idagi eng faol nutq a'zosi tildir. Til bilan tanglayning nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati til oldi, til o'rta, til orqa, chuqur til orqasida ro'y beradi. Til og'iz bo'shlig'ida yotiq (gorizontal) va tik (vertikal) harakat qiladi. Tilning milkka yoki orqaga harakati yotiq, tanglay tomon ko'tarilishi yoki tushishi tik harakatdir.

Faol nutq a'zolaridan biri lab va pastki jag'lardir. So'zlash vaqtida lablarning cho'chchayishi, pastki labning ustki labga tegishi yoki tishlarga tegishi natijasida unli yoki undosh tovushlar hosil bo'ladi. Faol nutq a'zolaridan biri bo'lgan pastki jag'ning turli darajada ochilishi natijasida unli tovushlar hosil bo'ladi. Og'iz bo'shlig'i rezonator, ya'ni tovush kuchaytirgich hamdir. Kichik til chuqur til orqa va burun tovushlarini, tish esa til oldi, tish va lab-tish tovushlarini hosil qilishda qatnashadi. Lab lablangan unilarni, ba'zi portlovchi undoshlarni hosil qilishda qatnashadi.

Nofaol nutq a'zolariga kekirdak, yuqori jag', qattiq tanglay, burun, tish kiradi. Burun tovush hosil qilishda qo'shimcha rezonans vazifasini bajaradi. O'pkadan kelayotgan havo oqimining bir qismi burun tovushlari talaffuzi jarayonida burun bo'shlig'i orqali chiqadi, bunda tovush tembrida qo'shimcha ohang hosil bo'ladi.

Shunday qilib, nutq jarayonida nutq tovushlarining akustik, fiziologik hamda ma'no farqlovchi xususiyati birgalikda nutq tovushlarining muhim 3 jihatini hosil qiladi.

Nutq a'zolarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati artikulasiya deyiladi. U yoki bu nutq organining tovush hosil qilishda faol qatnashgan qismi uning hosil bo'lish o'rnidir. Masalan, *b, p, m, v* undoshlari og'iz bo'shlig'i lab qismining faol ishtiroki bilan, *t, d, s, z, n, l, r* kabi undoshlar hosil bo'lishi til, yuqori tish yoki milklarning ishtiroki bilan bog'liqdir.

Tovush hosil bo'lish paytida ikki nutq a'zosining bir-biri bilan jipslashishi yoki jipslashmay, orada havoning o'tib ketishi uchun bo'shliq qolishi tovushning aytilish usuli deyiladi.

Demak, tovushlarning hosil bo'lishida ular nutq a'zosining qaysi qismida, qanday usul bilan hosil bo'lishi, ovozning kam yoki ko'pligi nazarda tutiladi.

TOVUSHLAR TASNIFI

Unli fonemalar tasnifi

Nutq tovushlari unli va undosh fonemalarga bo'linadi. O'pkadan chiqqan havo bo'g'izda tovush paychalariga tegib, ularni tebratsa va u og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay o'tsa, unli tovushlar hosil bo'ladi. Unli fonemalar tizimini tekshiradigan fonetikaning bir qismi **vokalizm** deyiladi (*vocalism—lot.: un, ovoz*).

Unlilar akustik tomondan ovozning ustunligi bilan xarakterlansa, fiziologik tomondan og'izning ochilishi darajasi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham professor V. A. Bogoroditskiy unli tovushlarni „og'iz ochuvchilar“ deb atagan edi. Unlilar talaffuzida asosiy vazifani tovush paychalari, til va lablar bajaradi (og'iz, til va lab turli holatga kiradi).

Undosh fonemalar og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi. Undoshlarning talaffuzida o'pkadan chiqqan havo un paychalarini ba'zan titratib, ba'zan titratmay o'tadi. Havo oqimi og'iz bo'shlig'idagi organlarning to'sig'iga uchraydi, buning natijasida havo oqimi portlab yoki sirg'alib chiqadi. Unlilar talaffuzida og'iz doim ochiq bo'ladi, shuning uchun ularni istagancha cho'zib aytish mumkin. Undoshlarni esa cho'zib bo'lmaydi.

O'zbek adabiy tilida unli fonemalar oltita: *i, e, a, o, u, o'*. Ular 3 xil jihatdan tasnif qilinadi:

I Tilning yotiq holatiga ko'ra:

a) old qator unlilar: *i, e, a*;

b) orqa qator unlilar: *o, o', u*.

Old qator unlilar talaffuz qilinganda tilning oldingi qismi ko'proq harakat qiladi, orqa qator unlilarida esa tilning orqa qismi faol harakat qilib, yumshoq tanglay tomon yo'naladi. O'zbek adabiy tilida old qator *i* unlisining orqa qator varianti (*qish, qirg'iz*), *u* va *o'* unlilarining til oldi varianti ham bor (*ulush, uch, o'rdak*).

II. Tilning tik holatiga ko'ra unli fonemalar 3 ga bo'linadi:

a) tor unlilar: *i, u*;

b) o'rta-keng unlilar: *e, o'*;

d) keng unlilar: *a, o*.

Tor unlilar talaffuzida til va qattiq tanglay bir-biriga maksimum darajada yaqinlashib, havo yo'li torayadi, keng unlilar talaffuzida esa til va qattiq tanglay bir-biridan maksimum uzoqlashib, pastki jag'ning quyiga tushishi ham maksimum darajada bo'ladi, bunda havo yo'li keng va nisbatan ochiq bo'ladi. Shuning uchun keng unlilar ochiq, tor unlilar esa yopiq deyiladi. O'rta-keng unlilar talaffuzida esa til va qattiq tanglay orasi o'rta darajada ochiladi.

III. Lablarning ishtirokiga ko'ra unli fonemalar lablangan va lablanmagan unlilarga bo'linadi. I-guruh unlilarida lab faol ishtirok etib, oldinga harakatlanib, cho'chchayadi. Bu guruhga *o', u* unlilari kiradi. Lablanmagan unlilar esa *a, o, e, i* dir. *o* fonemasi haqida ba'zi adabiyotlarda lablangan, ayrim adabiyotlarda esa yarim lablangan degan qarashlar mavjud. Keyingi fikr to'g'ri bo'lib, haqiqatdan *o* unlisi talaffuzida lablar *u* va *o'* ga nisbatan passivroq, *i, e, a* ga nisbatan faolroq ishtirok etadi.

Unli fonemalar tavsifi.

a fonemasi. So'z boshi, oxiri, o'rtasida keladi. Ruscha o'zlashma so'zlarda va chuqur til orqa undoshlari bilan kelganda nisbatan orqa qator varianti hosil bo'ladi: *g'alla, ariq, xalq, mashina, parta* kabi.

o fonemasi. Samarqand-Buxoro shevalarida to'la lablangan. Sof o'zbekcha so'zlarda so'z oxirida deyarli uchramaydi.

e fonemasi. O'zbekcha so'zlarda so'zning birinchi bo'g'inida uchraydi, o'zlashma so'zlarda keyingi bo'g'inlarda ham uchraydi. So'z oxirida juda kam qo'llanadi. Shevalarda *a, i* tovushlariga o'tishi mumkin.

o' fonemasi. Ko'pincha so'zning birinchi bo'g'inida uchraydi. O'zbekcha so'zlarda orqa qator va old qator variantlari bor. Ular ayrim shevalarda ma'no farqlash vazifasini bajaradi. Ruscha o'zlashmalarda *o* tarzida yoziladi. Adabiy tilda til orqa unlisi hisoblanadi.

i fonemasi. Soʻzning turli oʻrinlarida keladi. Yumshoq oʻzakda til oldi varianti, qattiq oʻzakda til orqa varianti hosil boʻladi. Lekin bu variantlar imlodada aks etmaydi.

u fonemasi. Til orqa va til oldi variantlariga ega: *qum, qush, gul, kul*. Lekin **u** adabiy tilda orqa qator unlisi deb qabul qilingan. Soʻzning barcha oʻrinlarida uchraydi.

Undosh fonemalar tasnifi

Undosh fonemalar tizimini tekshiradigan fonetikaning bir qismi **konsonantizm** deyiladi (**consonant**—lotincha: *undosh*).

Undoshlar oʻzining paydo boʻlish oʻrni, miqdori va boshqa sifatlari bilan unli fonemalardan farq qiladilar.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida undosh fonemalar 24 ta: *b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, gʻ, h*.

Undosh fonemalardan sirgʻaluvchi *j*, lab-tish *f* boshqa tillardan olingan soʻzlardagina uchraydi: *gijda, ajdar, foyda, kift, fabrika* kabi.

I. Hosil boʻlish oʻrniga koʻra undoshlar uchga boʻlinadi:

1. Lab undoshlari

a) lab-lab undoshlari: *b, m, p*;

b) lab-tish undoshlari: *f, v*.

Lab undoshlarini hosil qilishda lablar bir-biri bilan jiplashadi, lab-tish undoshlarida esa pastki lab yuqori tishlarga tegadi.

2. Til undoshlari:

a) til oldi undoshlari: *t, d, s, z, sh, j, j, ch, n, l, r*. Bunda tilning old qismi yuqori milk yoki tish tomon harakat qiladi;

b) til oʻrta undoshi *y* ning hosil boʻlishida tilning oʻrta qismi tanglayga yaqinlashadi;

d) til orqa undoshlari — *k, g, ng, q, gʻ, h*. Bunday tovushlar til orqa qismining qattiq yoki yumshoq tanglayga yaqinlashuvi yoki jiplashuvi tufayli hosil boʻladi.

3. Boʻgʻiz tovushi: *h*. U boʻgʻiz boʻshligʻida hosil boʻladi.

II. Aytilish usuliga koʻra undoshlar 2 ga boʻlinadi:

a) portlovchilar: *t, d, p, b, k, q, ch, j, g, m, n, ng*. Bu undoshlar talaffuzida yo til uchining yuqori milkka tegishi, yo ikki labning jiplashuvi, yoki til orqa qismining yumshoq tanglayga yopishuvi natijasida havo yoʻli yopilib qoladi. Oʻpkadan kelgan havoning zarbi bilan bu toʻsiq birdaniga ochiladi;

b) sirgʻaluvchi tovushlar: *v, f, z, s, gʻ, h, sh, j, y, l, r*. Bu tovushlar talaffuzida orada qolgan kichik tirqishdan havo sirgʻalib chiqadi.

Ayrim adabiyotlarda *m, n, ng, l, r* tovushlari, ularni talaffuz qilish vaqtida burun yo'lining ochiq bo'lishi tufayli portlovchi-sirg'aluvchilar deb atalgan.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi. Sonorlar — *m, n, ng, l, r* da shovqinga nisbatan ovoz miqdori ko'proqdir. Qolgan undoshlar shovqinlilardir.

IV. Shovqinli undoshlar un paychalarining ishtirokiga ko'ra jarangli va jarangsiz undoshlarga bo'linadi. Jaranglilar: *b, v, g, d, j, z, y, l, m, n, ng, r, g', j* va jarangsizlar: *p, f, k, t, s, sh, x, ch, h, q*.

V. Shuningdek, undoshlar tarkibiga ko'ra sof va qorishiq (affrikat) bo'ladi. O'zbek tilida 2 ta qorishiq undosh: *j, ch* bor. Ular tarixan 2 tovushdan tarkib topgan tovushlardir. Qolgan undoshlar sof undoshlardir.

O'zbek tilida aytilish usuliga ko'ra yon (**l**), burun (**m, n, ng**) va titroq (**r**) tovushi ham ajratiladi. Burun tovushlari havoning bir qismi burundan o'tishi natijasida (asosiy havo oqimi og'izdan o'tadi), yon tovush havo oqimining tilning ikki yonidan o'tishi natijasida, titroq tovush til uchining qattiq tanglayga tegar-tegmas titrab turishi natijasida hosil bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Fonetika va fonologiya nimani o'rganadi?
2. Fonema va fonemaning variantlari o'rtasida qanday munosabat bor?
3. Sillabema, aksentema va intonema haqida nimalarni bilasiz?
4. Fonetikaning qanday bo'limlari bor va ularda nimalar o'rganiladi?
5. Nutq apparati nima? Unga qaysi nutq a'zolari kiradi?
6. Faol va nafaol nutq a'zolari qaysilar?
7. Artikulatsiya nima?
8. Unli va undosh tovushlarning farqli xususiyatlari nimada?
9. Unli tovushlar tasnifi nimalarga asoslanadi?
10. Undosh tovushlar qanday tasnif qilinadi?
11. Lab undoshlari deb qanday undoshlarga aytiladi?
12. Til undoshlari qanday turlarga bo'linadi?
13. Portlovchilarning hosil bo'lish jarayoni qanday?
14. Sirg'aluvchilarning hosil bo'lish jarayoni qanday?
15. Sonorlarning qanday xususiyatlari bor?

NUTQNING FONETIK BO'LINISHI

Tayanch tushunchalar

Bo'g'in, ochiq va yopiq bo'g'inlar, bo'g'in tiplari, murakkab tuzilishli bo'g'inlar, urg'u, mantiqiy urg'u, leksik urg'u, dinamik urg'u, bog'liq yoki turg'un urg'u, erkin urg'u, urg'u olmaydigan affikslar, ohang.

Nutqda tovushlar ma'lum tartibda, ketma-ket birikkan holatda bo'ladi. Bunday birikish talaffuz vaqtida bir qancha fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning bunday fonetik birliklari quyidagilar-dan iborat:

1. Fraza (jumla)
2. Takt (sintagma)
3. So'z
4. Bo'g'in
5. Tovush

Fraza (jumla) nutqning ikki pauza orasidagi butunligi bo'lib, u ko'pincha bir gapga teng keladi. Lekin gap va fraza bir xil hodisa emas – gap – sintaktik birlik, fraza fonetik birlikdir.

Takt (sintagma) frazaning ikki qisqa jumlasida aytiluvchi bo'lagidir.

So'z takt ichida alohida urg'u bilan aytiladigan bo'lakdir. Mustaqil urg'uga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar o'zidan oldingi so'z bilan bir nutqiy birlik sifatida aytiladi: *Vatan uchun, ona yurt uchun har narsaga tayyormiz.*

Bo'g'in

Sillabika fonetikaning bo'g'inlarni o'rganuvchi bo'limidir.

Bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovushlar birikmasidan, ba'zan bir tovushdan iborat bo'lgan so'zning qismiga **bo'g'in** deyiladi. Bo'g'in asosida unli tovushlar yotadi. So'zda qancha unli fonema bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Unli tovushning qayerda kelishiga ko'ra bo'g'inlar ochiq bo'g'in va yopiq bo'g'inga, unli yoki undosh tovush bilan boshlanishiga ko'ra berkitilgan va berkitilmagan bo'g'inlarga bo'linadi. Unli fonema bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: *o-na, o-ta, o-pa*. Undosh fonema bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** deyiladi: *mak-tab, rah-bar, shax-mat*.

Bir bo'g'in tarkibida 1–6 tagacha tovush bo'lishi mumkin. Ana shu tovushlarning joylashishiga ko'ra bo'g'inlar tiplarga bo'linadi. O'zbek tilida barcha turkiy tillardagi kabi bo'g'inlarning bitta, ikkita, uchta tovushdan iborat bo'lgan tiplari ko'p uchraydi. Murakkab tuzilishli bo'g'in tiplari esa boshqa tillardan (arab, fors-tojik, rus tili va u orqali Yevropa tillaridan) o'zlashgan so'zlarda uchraydi. Bo'g'in tiplari quyidagi formulalar orqali ifodalanadi:

1) v (v — vocalis—unli, ya'ni 1 ta unli tuzilgan bo'g'in):
o-ta, o-na, u-ka

2) vc (vc—unli va undoshdan (consonant—undosh)) tuzilgan bo'g'in: *ol, o't*

3) cv: *lo-la, ma-na*

4) cvc: *chop, ket*

5) vcc: *ishq, erk*

6) ccv: *sta-kan, pre-zident*

7) cvcc: *do'st, dard*

8) ccvc: *trak-tor*

9) vcccc: *Ernst*

10) cvccc: *punkt, tekst*

11) ccvcc: *front, trans-literatsiya*

12) cccvc: *strel-ka*

Ushbu bo'g'in tiplaridan 1, 2, 3, 4- turlari o'zbek tili uchun tipik hisoblanadi. 5 va 7- turlar arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlarda, qolgan turlari esa rus tili va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi. O'zbek tilida murakkab tuzilishli bo'g'in tiplarining mavjud emasligining sababi turkiy tillarda undosh tovushlarning bir bo'g'in tarkibida qator kelmasligi bilan izohlanadi. Shuni ham alohida qayd qilib o'tish kerakki, arab tilidan kirgan so'zlarda faqat undoshlarga emas, unli tovushlar ham ketma-ket yoki takror qo'llanib kela oladi. Chunonchi, *ma-o-rif, ta-al-luq, mat-ba-a, mun-sha-ot* kabi. Tilimizda bu xususiyatning yo'qligi ko'pincha quyidagi xato qo'llanishlarga olib keladi:

1. Qo'sh undoshlardan biri nutqda tushirib qoldiriladi: *darax(t), pas(t), xursan(d)* kabi.

2. Qo'sh undoshlar orasiga qisqa *i* tovushi qo'shib talaffuz qilinadi: *mat(i)n, jis(i)m, baz(i)m* kabi.

Bo'g'inning muhim amaliy ahamiyati bor. U so'zlarni bo'g'inlab ko'chirib yozish, savod o'rgatish va barmoq vaznidagi she'riyatda muhim o'rin tutadi. Shuningdek, bo'g'in tiplari bizning lug'atimizdagi o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamini bilib olishimizga yordam beradi.

Urg'u

So'z bo'g'inlaridan biridagi unli tovushning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi **urg'u** deyiladi. Urg'u olgan bo'g'in **urg'uli bo'g'in** deyiladi. Urg'u odatda bo'g'indagi unli tovushga tushadi. Bunday urg'u leksik urg'u deyiladi. Urg'u o'z sifatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: dinamik urg'u va musiqiy urg'u. Urg'uli bo'g'inning kuchliroq ovoz bilan aytilishi dinamik, baland ohang bilan aytilishi musiqiy urg'udir. O'zbek tiliga dinamik urg'u xosdir. O'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: *aka, tinchlik* kabi. So'zlarga qo'shimcha qo'shilishi bilan urg'u ham ko'cha boradi: *paxta-paxtakor, paxtakorlar-paxtakorlarga*. O'zbek tilida urg'u so'zning birinchi yoki o'rta-dagi bo'g'inlariga ham tushishi mumkin. Olmoshlarda (*hamma, barcha*), ravishlarda (*doim, hozir*), modal so'zlarda (*albatta, afsuski*), ba'zi yordamchi so'zlarda (*hatto, ammo, lekin*) shunday hodisani kuzatish mumkin.

O'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushishi tufayli u bog'liq urg'u hisoblanadi. O'zbek tiliga ruscha o'zlashma so'zlar kirib kelganligi natijasida erkin urg'u ham yuzaga keldi. Erkin urg'u so'zning istalgan bo'g'iniga tushishi mumkin: *richka, gazeta, akademik* kabi.

Obyektiga ko'ra urg'u leksik urg'u va mantiqiy urg'uga bo'linadi. Mantiqiy urg'u gapning biror bo'lagiga tushadi, bunda urg'u olgan gap bo'lagi boshqalariga nisbatan kuchliroq yoki o'zgacharoq ohang bilan aytiladi. Masalan, *Karim kecha keldi. Kecha Karim keldi*. Mantiqiy urg'u olgan so'z odatda kesim bilan yonmayon keladi.

Leksik urg'u adabiy talaffuz bilan bog'liqdir. Agar urg'u noto'g'ri qo'yilsa, so'zni tushunish qiyinlashadi. Leksik urg'u o'xshash so'zlar va grammatik qo'shimchalarni ham farqlashga xizmat qiladi. Masalan, *olma* (ot), *olma* (fe'l); *o'qituvchimiz* (-miz, -egalik qo'shimchasi), *o'qituvchimiz* (-miz — kesimlik qo'shimchasi).

O'zbek tilida urg'u olmaydigan ba'zi qo'shimchalar ham bor. Bular:

- a) o'xshatish ma'nosidagi *-cha, -day, -dek* affikslari;
- b) kesimlik affikslari: *-dir, -man, -san, -miz, -siz*;
- d) bo'lishsizlik affiksi *-ma*.

Ushbu affikslar boshqa ma'nolarni ifodalaganda urg'u oladi va shunday hollarda ko'pincha urg'u ma'no farqlashga ham xizmat qiladi. Quyidagi misollarni qiyoslang:

Kap-katta yigitcha bo'lib qoldi. — U yigitcha ishladi.

Navbatchimiz yo'qlama qilib chiqdi. — Bugun biz navbatchimiz.

Olmani olma.

Bundan tashqari, o'zbek tilida urg'u birinchi va o'rtadagi bo'g'inga tushadigan so'zlar ham bor. Bular quyidagi so'z turkumlarida uchraydi:

- a) olmoshlarda: *barcha, hamma, kimdir* kabi;
- b) ravishlarda: *doim, hozir, aslo, hamisha* kabi;
- d) modal so'zlarda: *albatta, afsuski* kabi;
- e) ba'zi yordamchi so'zlarda: *hatto, garchi, ammo, lekin* kabi.

Boshqa tillardan o'zlashgan erkin urg'uli so'zlar o'zbek tilida ham o'z urg'usi bilan talaffuz qilinadi, biroq ularga qo'shimcha qo'shilgach, urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chadi.

Demak, o'zbek tilida so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish uchun urg'uning ana shu xususiyatlarini bilish lozim.

Ohang (intonatsiya)

Ohang tovushning toni, tembri, kuchi, talaffuz uchun sarf qilingan vaqti, gapdagi turli mazmun va modal munosabatlarni ifodalovchi vositadir.

Har bir tilning ohangi o'ziga xos bo'lib, milliy xarakter kasb etadi. Ohang quyidagi elementlardan tashkil topadi: ovoz balandligi (ton), ovozning pasayishi-ko'tarilishi, ovozga ketgan vaqt, ovozning kuchi, so'z urg'usi, mantiqiy urg'u, pauza. Ohangning asosiy vazifasi jumla (faza) chegarasini ko'rsatish, gapning kommunikativ tiplarini belgilash, gapda modallikni hosil qilishdir.

O'zbek tilida darak gapda ohang asosan ko'tarilib borib, kesim o'rniga kelganda pasayadi. So'roq gapda esa ovoz balandroq boshlanib, davom etgach, yana ko'tarilish bilan tugaydi. Buyruq gap-

larda esa ovoz balandroq boshlanib, o'rtacha me'yorda davom etgach, yana balandroq ko'tariladi.

Ohang tilning eng ekspressiv vositasidir. Gaplardan anglashiladigan subyektiv mazmunning turlari — buyruq, yalinish, kinoya, ta'kid kabilar asosan ohang orqali anglashiladi.

Nazorat savollari

1. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
2. Bo'g'inlarning qanday turlari mavjud?
3. O'zbek tilida bo'g'in qanday tuzilishga ega?
4. Bo'g'inning qanday amaliy ahamiyati bor?
5. Bo'g'in ko'chirish qoidasi haqida so'zlab bering.
6. Urg'u deb nimaga aytiladi?
7. Leksik urg'u va logik (mantiqiy) urg'uning farqi nimada?
8. Urg'u olmaydigan affikslar qaysilar?
9. Nutqda ohangning ahamiyatini nimalarda deb bilasiz?

TOVUSH O'ZGARISHLARI

Tayanch tushunchalar

Kombinator va pozitsion tovush o'zgarishlari, assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, reduksiya, tovush ortishi (proteza, epenteza, epiteza), tovush tushishi (prokopa, sinkopa, anakopa), jarangsizlashish, eliziya, sinerezis.

Nutq tovushlari so'z tarkibida yakka emas, yonma-yon holda keladi. So'zlarni talaffuz qilganimizda, ayrim tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi, natijada tovush o'zgarishlari ro'y beradi. Bunday o'zgarishlar tovushlarning so'zdagi o'rni, ya'ni so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida kelishiga ko'ra, shuningdek, yondosh tovushlarning o'zaro ta'siriga ko'ra yuz beradi. Fonetik tovush o'zgarishlariga quyidagilar kiradi:

Tovushlarning jarangsizlashuvi. Masalan, *maktab, darz, dard, barg* kabi so'zlarda so'z oxiridagi jarangli *b, z, d, g* tovushlari so'z oxirida kelgani uchun jarangsiz talaffuz qilinadi. Ko'pgina undoshlar og'zaki nutqda jarangsizlashadi. Bular: *b>p, v>f, g>k, d>t, j>ch, z>s, g'>q*: *kitop, aftobus, ketti, tussiz, boqqa* kabi. Ulardan ayrimlari (*g>k, g'>q*) imloda aks etadi.

Tovush ortishi. Nutq jarayonida so'z boshida (*proteza*), so'z o'rtasida (*epenteza*), so'z oxirida (*epiteza*) tovush orttirilishi mumkin. Masalan, *o'ramol, ustol, fikir, dokalad; banka, tanka.*

Tovush tushishi. Og'zaki nutqda so'z boshida (prokopa), so'z o'rtasida (sinkopa), so'z oxirida (anakopa) tovushlar tushib qolishi mumkin: *igirma (yigirma), trakt (traktor), do's (do'st)*.

Assimilatsiya (moslashish) — tovushlardan birining ikkinchisini o'ziga o'xshash tovushga aylantirishi. Oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatib olsa, **old assimilatsiya** deyiladi. Masalan, qd>qt: *uqdi-uqti*; kg>kk: *tilakga-tilakka*; pm>pp: *boryapman-boryappan*; tn>tt: *otni-otii*; td>tt: *ketdi-ketti*.

Keyingi tovush o'zidan oldingi tovushni o'ziga o'xshatib olsa, **ort assimilatsiya** yuzaga keladi. Masalan, rt>tt: *birtta>bitta*; tch>chch: *yigicha>yigichcha*; nv>vv: *nonvoy>novvoy*.

Assimilatsiya to'liq va to'liqsiz bo'ladi. Bir tovushning ikkinchi tovushni aynan o'ziga o'xshatishi **to'liq assimilatsiyadir**: *ketti (td>tt), tussiz (zs>ss)*. Bir tovush ikkinchi tovushni qisman o'ziga o'xshatib olsa, **to'liqsiz assimilatsiya** deyiladi: *tanbur<tambur, o'sdi<o'sti (n>m; d>t)*. Bunda s jarangsiz bo'lgani uchun t ham jarangsizlashgan, b lab undoshi bo'lgani uchun n ham lab undoshiga (m) o'rin bergan.

Dissimilatsiya — noo'xshashlik hodisasi bo'lib, bunda bir so'z tarkibida kelgan ikkita bir xil undoshdan biri boshqa noo'xshash undoshga almashadi. Masalan, *zarur* so'zidagi ikkinchi r — l tarzida talaffuz qilinadi.

Metateza — so'zda tovushlarning o'zaro o'rin almashishi: *daryo—dayro, tuproq—turpoq, yomg'ir—yog'mir*.

Sinezis — ketma-ket kelgan 2 unlining biri kuchsizlanadi: *saodat — soodat, maorif — morif* kabi.

Reduksiya — odatda, tor unlining kuchsiz talaffuz qilinishi: *burun—burni, singil—singlisi*.

Eliziya — ikki so'z yonma-yon kelganda birinchi so'z oxiridagi yoki ikkinchi so'z boshidagi unlining tushib qolishi: *borar ekan>borarkan, yoza oladi>yozoladi*.

Singarmonizm — yunoncha *sun* — birga va *nov-monia* — ohangdoshlik degan ma'noni bildiradi. So'z tarkibida unli tovushlarning (shuningdek, qisman undoshlarning) o'zaro bir-biri bilan ohangdosh bo'lishi, uyg'unlashishi singarmonizm deyiladi. Singarmonizm 2 ko'rinishga ega:

- a) tanglay garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

1. Tanglay uyg'unligiga ko'ra so'z tarkibidagi unlilar old qator yoki orqa qator unlilar bo'ladi hamda yumshoq-qattqlik

jihatidan o'zaro uyg'unlashadi, jumladan, so'zning asosida old qator unli bo'lsa, unga qo'shiladigan affikslarda ham old qator unli keladi (bunday so'zlar tarkibida chuqur til orqa undoshlari qatnashmaydi): *kechalari, ketasiz, kelaman, ishlaymiz*.

2. Lab uyg'unligi so'z tarkibidagi unilarning lablashgan-lablashmaganligi jihatidan ohangdosh bo'lishi hisoblanadi. Ya'ni asosda (so'zda) kelgan lablashgan unli affikslarda ham lablashgan unlining kelishini talab qiladi. Bu jihatdan unilarning til oldilik va til orqalik jihatidan moslashganligi saqlangan bo'ladi. Bu hodisalar boshqa turkiy tillar uchun va singarmonizm hodisasi saqlangan o'zbek shevalari uchun xosdir. Lekin ularda ham bir xil holatda emas, ayrimlarida kuchliroq, ba'zilarida biroz kuchsizroq tarzda saqlangan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida va adabiy tilga asos bo'lgan yetakchi shahar shevalarida tanglay uyg'unligiga ham (*bordi, keldi, yaxshiroq, qattiqroq*), lab uyg'unligiga ham (*ko'zing, ko'nglim, bo'g'in, tiling, ko'rdim, o'ttiz*) rioya qilinmaydi.

Tovush o'zgarishlari shevalar ta'siri, adabiy talaffuz me'yoridan chetga chiqib talaffuz qilish, ayrim tovushlarni aytolmaslik yoki tildagi iqtisod tamoyili tufayli ro'y beradi. Ulardan ba'zilari yozuvda aks etadi, ba'zilari esa faqat og'zaki nutq hodisasi bo'lib, yozuvda aks etmaydi. Jumladan, tovushlar orfografiyasiga ko'ra *b, v, d, j, z* tovushlarining jarangsizlashishi, tovushlarning tushishi yozuvda aks etmaydi. Og'zaki va yozma nutqdagi bunday tafovutlarni bartaraf qilish uchun imlo tamoyillari ishlab chiqilgan. Imlo tamoyillari orfografiyaning asosini tashkil etadi.

Orfoepiya

Orfoepiya tovushlarni, so'zlarni adabiy til me'yorlariga mos holda talaffuz qilishni o'rganuvchi fandır. Orfoepiya adabiy talaffuz me'yorlarini belgilaydi. Demak, u og'zaki nutqning qonun-qoidalarini o'zida jamlaydi. Orfoepiya shu jihati bilan tilning fonetika, nutq madaniyati sohalari bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbek xalq shevalarining ko'pchiligi adabiy tildan farq qiladi. Ularning ayrim xususiyatlari adabiy tilga mos kelsa, ayrimlari undan farqlanib turadi. Shuni aytish lozimki, orfoepik me'yorlarni aniqlash va ularni qoida sifatida sistemalashtirish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. O'zbek tili

shevalari bir-biridan va adabiy talaffuzdan farqlansa-da, o'zbek tilining og'zaki nutqiga xos juda ko'p umumiy xususiyatlar bor va ularni o'zbek orfoepiyasining umumiy xususiyatlari sifatida qayd qilish mumkin. Bular asosan quyidagi xususiyatlardan iboratdir:

1. So'z oxiridagi *h* undoshining *p* tarzida aytilishi orfoepiyaga zid emas: *maktab(p)*, *kitob(p)*.

2. *d* tovushining so'z oxirida jarangsizlashib, *t* tarzida aytilishi ham me'yoriy hol hisoblanadi: *omad(t)*, *daromad(t)*.

3. *d* tovushining *Samarqand*, *xursand*, *baland* kabi so'zlarda aytilmasligi ham orfoepiyaga zid emas.

4. O'rin-payt va chiqish kelishiklari qo'shimchalari *-da*, *-dan*, o'tgan zamon yasovchisi *-di* qo'shimchasining jarangsiz undoshdan keyin *-ta*, *-tan*, *-ti* tarzida aytilishi orfoepiyaga zid emas.

5. Ruscha o'zlashmalar tarkibidagi tovushlarni o'zbek tilining talaffuz xususiyatlariga mos ravishda aytish ham orfoepiyaga zid emas: *sirk*, *sentabr*, *budjet*, *assimilatsiya*.

6. *-boz*, *-bon* yasovchilari *-voz*, *-von* tarzida aytilishi mumkin.

7. O'zbek tilidagi tovushlar qattiq tovushlar va yumshoq tovushlar guruhiga bo'linmaydi. Shuning uchun rus tilida yumshoq aytiladigan tovushlar o'zbek tilida yumshoq aytilmaydi: *aprel*, *palto*, *neft* kabi.

Quyidagilar esa adabiy talaffuz me'yorlariga oid qoidalardir:

1. Tutuq belgisidan avvalgi unli biroz cho'zib aytiladi: *a'lo*, *ta'lim*.

2. *x* va *h* tovushlarini aniq talaffuz qilish lozim: *xush-hush*, *xol-hol*, *xiyla-hiyla*, *ham-xam*, *shox-shoh*, *uxlamoq-uhlamoq*.

3. Ruscha o'zlashmalardagi *o* tovushi *metro*, *tonna* kabi so'zlarda *o'* tarzida talaffuz qilinadi.

4. *Parvo*, *obro'*, *mavqe*, *avzo*, *mavzu* kabi *o*, *e*, *u*, *o'* tovushlari bilan tugagan so'zlarga 1-, 2-shaxs egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *y* tovushi qo'shib aytiladi: *parvoyim*, *obro'ying* kabi.

5. *Muhit*, *mudir*, *muhim* kabi o'zlashma so'zlarda urg'u so'z oxiriga tushadi.

6. *Direktor*, *leksikologiya*, *fonetika* kabi Yevropa tillaridan olingan so'zlardagi urg'u olmagan *o* tovushi *i*; *a* tarzida aytiladi.

7. *-illa* qo'shimchasi so'z tarkibida *v* yoki *u* bo'lganda, *-ulla* tarzida aytiladi: *gurulla*, *shovulla* kabi (*vizilla*, *vishilla* kabi ayrim so'zlar bundan mustasno).

8. Shevaga xos bo'lgan *kelopti, kevotti, sho'tta, aqqa, baqqa* kabi shakllar talaffuz me'yoriga kirmaydi.

9. So'z urg'usi ma'no farqlash vazifasini bajarganda, to'g'ri qo'yilishi kerak: *akâdemik-akademik*.

10. So'roq mazmunidagi gaplar so'roq ohangi bilan, darak mazmunidagi gaplar gap oxirida pasayuvchi ohang bilan, undov gaplar his-hayajon, buyruq ohangi bilan aytilishi lozim.

Fonetik tahlil qilish tartibi

1. Berilgan so'z necha tovush, necha harfdan iborat?
2. So'z nechta bo'g'inga bo'linadi va bo'g'inlarning turlari?
3. So'zda qanday fonetik tovush o'zgarishlari bor?
4. So'z qaysi tamoyil asosida yoziladi?

Nazorat savollari

1. Kombinator tovush o'zgarishlari qanday hosil bo'ladi?
2. Assimilatsiya qanday turlarga bo'linadi?
3. Pozitsion tovush o'zgarishlariga qaysi hodisalar kiradi?
4. Metateza qanday hodisa?
5. Imlo tamoyillari deganda nimani tushunasiz va qanday imlo tamoyillari bor?
6. Qaysi fonetik tovush o'zgarishlari morfologik tamoyil asosida yoziladi?
7. Fonetik tamoyilga ko'ra yoziladigan tovush o'zgarishlari qaysi?
8. Orfoepiya va uning me'yorlari haqida so'zlab bering.

GRAFIKA

Tayanch tushunchalar

Grafika. Yozuv va alifbo.

Grafika grekcha „graphikos“ so'zidan olingan bo'lib, „yozuv“ degan ma'noni beradi. Grafika harflar vositasida aks ettirilgan shartli belgilarning yaxlit tizimidir.

Yozuv til bilan o'zaro aloqadordir. Shuning uchun ba'zan u tilning o'rnini bosa oladi. Yozuvning quyidagi asosiy xususiyatlari bor:

1. Yozuv tilning shartli aksidir.
2. Yozuv til uchun yordamchi aloqa vositasidir.
3. Yozuvning xizmat doirasi tilga nisbatan chegaralangan.

4. Ko'z bilan ko'riladigan grafik belgilar (harflar) yozuvning asosiy birligidir.

5. Yozma nutq (yozuv) og'zaki nutqning shartli ko'rinishidir.

6. Yozma adabiy til yozuv orqali yuzaga keltiriladi.

7. Yozuv muayyan davrda yaratilgan yozma yodgorliklarni keyingi davrlarga yetkazilishida, shuningdek, turli tildagi asarlar, axborotlarning keng masofada tarqalishida muhim ahamiyat kasb etadi.

8. Jamiyat ijtimoiy yuksalish kasb etgan sari, yozuv va yozma adabiy tilning roli ham oshib boraveradi.

O'zbek yozuvining rivojlanish bosqichlari

Yozuv jamiyat tarixining mahsuli bo'lib, kishilar o'rtasida o'ziga xos aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan grafik belgilar tizimidir. Yozuvning asosiy vazifasi nutqni uzoq masofaga yetkazish, madaniy-adabiy yodgorliklarni keyingi davrga yetkazib berishdir.

Markaziy Osiyoda yashagan ajdodlarimiz oromiy, yunon, pahlaviy, hind yozuvlaridan foydalangani haqida eron, grek, xitoy tarixchilarining asarlari ma'lumot beradi. Diniy asarlar braxma, rasmiy hujjatlar uyg'ur yoki so'g'd, ilmiy, adabiy, tarixiy asarlar run, uyg'ur, so'g'd yozuvida yozilgan.

V—VIII asrlarda qadimgi turkiy xalqlar run yozuvlari yoki O'rxun-Enasoy yozuvlaridan foydalanganlar. Bu yozuv qadimgi Rim yozuvi deb taxmin qilingani uchun run yozuvi nomi bilan ham atalgan. Ushbu yozuvni birinchi bo'lib daniyalik olim V. Tomsen o'qigan, rus olimi V. V. Radlov matnlarni tarjima qilgan.

VI—VII asrlarda yozilgan „Tazkirayi avliyo“, „Baxtiyornoma“ kabi asarlar uyg'ur yozuvida yozilgan. VII—VIII asrlarda Markaziy Osiyoni arablar bosib olgach, o'zbek xalqi arab yozuvida ish yurita boshlaydi. XIII asrda arab yozuvi asosida eski o'zbek yozuvi shakllandi. O'zbek xalqi bu yozuvdan 1929-yilgacha foydalandi. Bu yozuvda 32 ta harf bo'lib, har bir harfning so'z boshi, o'rtasi, oxirida yozilish shakli bir-biridan farqlanadi. U o'ngdan chap tomonga qarab yoziladi. Bu yozuvda bosh va kichik harflar, tinish belgilari yo'q, shuningdek, so'z o'rtasida unli tovushlar harf bilan emas, harfning usti yoki ostiga qo'yiluvchi belgilar bilan ifodalanadi. Ushbu alifboda 1 ta belgi bir necha tovushni ifodalaydi. Masalan, yo harfi **i**, **iy**, **y** tovushlarini bildiradi.

Arab yozuvi 1921-yilda isloh qilinib, ancha qulayliklarga ega bo'lgan.

1929-yildan boshlab o'zbek yozuvi lotin alifbosiga ko'chirildi, 1940-yildan esa o'zbek xalqi rus grafikasi asosidagi yangi yozuvni qo'llay boshladi.

Kirill yozuvida 35 ta belgi bo'lib, ulardan ikkitasi (ayirish va yumshatish belgilari) tovush bildirmaydi. Ushbu yozuv ayrim jihatlari bilan o'zbek tilining fonetik xususiyatlariga to'g'ri kelmaydi.

Mukammal alifboda har bir fonema uchun alohida belgi olinishi, unda shu tilda bo'lmagan tovushlarni bildiruvchi harflarning bo'lmasligi, ikki tovush bitta belgi bilan ifodalanmasligi (yoki aksincha) lozim. Shu nuqtayi nazardan qarajak, o'zbek tilidagi j va j uchun, qisqa i va normal aytiluvchi i uchun (*bir, kir, qir; ikki, tinchlik*), o'zbekcha o (*ota, ona*) va ruscha o (*opera, metro*) uchun bitta belgi olinishi mazkur alifboning kamchiligidir.

1991-yil sentabr oyida alifbomizdagi kamchiliklarni bartaraf etish, O'zbekiston Respublikasining xalqaro kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtirish, chet tillarini o'rganishda qulaylik yaratish maqsadida lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish haqidagi Qonun qabul qilindi. Amaldagi imlo qoidalari qabul qilingandan beri „...o'zbek tilshunosligi sezilarli taraqqiy etdi, til hodisalarini tushunishimiz chuqurlashdi, imlo qoidalaridagi ortiqchaliklar, xato-kamchiliklar ochiq ko'rindi, ayrim til hodisalari qoidalarda qamrab olinmagani aniq bo'ldi. Ana shu zaruriyatlardan tufayli amaldagi imlo qoidalari qayta ishlanib, takomillashtirildi va amaliyotga joriy qilindi“¹.

1995-yil 24-avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining „O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari“ ni tasdiqlash haqidagi qarori qabul qilindi. Yangi imlo qoidalarini joriy qilish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va 2010-yilning 1-sentabrida lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga to'liq o'tiladi.

Nazorat savollari

1. O'zbek yozuvining qanday bosqichlari bor?
2. Alifbo nima? O'zbek tilidagi yozuvlar qaysi alifboga asoslangan?
3. Yangi alifbo va kirill alifbosini qiyosiy tavsiflang.
4. Yangi alifboning qabul qilinishi haqidagi qonun va qarorning mazmuni haqida ma'lumot bering.

¹ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining yangi alifbosi. Toshkent, „Universitet“ 1999, 29- bet.

Tayanch tushunchalar

Imlo tamoyillari, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, tarixiy-an'anaviy tamoyil.

Ma'lumki, nutqning og'zaki va yozma shakllari mavjud. Yozma nutq orfografiya (imlo) qoidalariga va uning tamoyillariga asoslangandagina to'g'ri hisoblanadi.

Orfografiya grekcha „*orphos*“ va „*grapho*“ so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, „*to'g'ri yozaman*“ degan ma'noni bildiradi. Orfografiya tilshunoslikning to'g'ri yozish qoidalari haqidagi bo'limidir. Unda harflar imlosi, asos va unga qo'shiladigan qo'shimchalar, qo'shma so'zlarning yozilishi, chiziqcha bilan yozish, ajratib yozish, ko'chirish qoidalari, bosh harflar imlosi haqida ma'lumot beriladi. Orfografiya orfoepiya va alifbo bilan aloqadordir.

Hozirgi o'zbek adabiy tili orfografiyasi quyidagi tamoyillar asosida ishlab chiqilgan:

1. Fonetik tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra so'zlar fonetik jihatdan qanday eshitilsa, shunday yoziladi. Masalan, ayrim so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z o'zagidagi tovush tushadi: *og'iz-og'zim, hurun-burni, singil-singlisi* kabi. Yoki *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi *-il* qo'shimchasi qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli talaffuzda tushib qoladi va shunday yoziladi. Shuningdek, *men, sen* olmoshlariga *-ni, -ning, -niki* qo'shimchalari qo'shilganda bitta *n* tovushi tushib qoladi va shunday yoziladi. Demak, nutq tovushlarining eshityilishiga qarab maxsus grafik shakl orqali tizimlashtirilishi **fonetik tamoyil** deb yuritiladi. Aytish mumkinki, amaldagi imlodagi fonetik tamoyil nisbatan kam qo'llanadi. Masalan, *Toshkent, Samarqand* so'zlaridagi so'nggi *d, t* tovushlari nutqda tushib qolishiga qaramay, ular yozuvda saqlanadi.

Shuni aytib o'tish lozimki, 1995-yilda yangi imlo qoidalari qabul qilingach, shu vaqtgacha grafik-etimologik tamoyil asosida yozib kelingan ko'plab ruscha o'zlashmalar endi fonetik tamoyil asosida, ya'ni o'zbek tilining fonetik xususiyatlariga mos ravishda yoziladigan bo'ldi. Qiyoslang: *sirk, sentabr, budjet, assimillatsiya*.

2. Morfologik tamoyil. Hozirgi imlodagi eng ko'p qo'llanadigan

tamoyil morfologik tamoyildir. Soʻz oʻzagiga qoʻshiluvchi morfemalarning yozuvda toʻliq yoki qisman bir tizim asosida aks ettirilishi yoki ularning variantlaridan birining tanlab olib yozilishi asosida bir xillikka erishish *morfologik tamoyil* deyiladi. Masalan, zamon va shaxs-son qoʻshimchalari, **-dan**, **-da** qoʻshimchalari, egalik qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda qanday aytilishidan qatʻi nazar, imloda oʻzining bir xil morfologik shaklini saqlagan holda yozilaveradi. Jumladan, kelishiklardan **-ni** qoʻshimchasi Toshkent shevasida 10 dan ortiq shaklda qoʻllanishiga qaramasdan, yozuvda imloda qabul qilingan bitta shakl (**-ni**) bilan yoziladi. **-da**, **-dan** qoʻshimchalari baʼzan **-ta**, **-tan** (*ishta, ishtan*) tarzida aytilsa ham, **-da**, **-dan** tarzida yoziladi. Yoki quyidagi hodisani olaylik: asosga **g** bilan boshlanuvchi qoʻshimcha qoʻshilganda, asosda ham, qoʻshimchada ham tovush oʻzgarishi yuz beradi: *bogʻga* – *boqqa*, *sigʻguncha* – *siqquncha* kabi. Bunda agar asos **k** yoki **q** tovushi bilan tugamagan boʻlsa, qoʻshimchaning birinchi tovushi qanday aytilishidan qatʻi nazar, **g** bilan yoziladi, shuningdek, asosdagi fonetik oʻzgarish ham imloda aks etmaydi. Yaʼni yuqoridagi soʻzlar: *bogʻga*, *sigʻguncha* tarzida yoziladi. Hozirgi oʻzbek imlosida morfologik tamoyil asosiy va yetakchi tamoyildir.

3. Tarixiy-anʼanaviy tamoyil soʻzlarning hozirgi holatiga koʻra emas, balki anʼana tusiga kirib qolgan, soʻzlarning hozirgi talaffuz normasiga mos kelmaydigan, qadimdan oʻzlashib qolgan shakliga koʻra yozilishidir. Masalan, hozirgi adabiy tilimizda meʼyor sifatida qoʻllanuvchi *chorizm*, *cherkov*, *chor Rossiyasi* ruscha *царизм*, *царская Россия*, *церковь* soʻzlarining xalq talaffuzi asosidagi shaklidir. Ular oʻsha vaqtda tilimizga shu shaklda oʻzlashgan va imloga ham kirib kelgan. Shuningdek, hozirgi imloda tarixiy-anʼanaviy tamoyil asosida quyidagi shakllar ham saqlanib qolgan:

— buyruq-istak maylining **-gil** / **-gʻil** shakli: *Bas*, *yetar*, *koʻksimga urmagil xanjar* (A. Oripov).

— maqsad maʼnosini anglatuvchi **-gani** shaklining **-gali**, **-gʻali**, **-qali**, **-kali** shakllari: *Koʻrgali keldingmi*, *yor*. (*Qoʻshiqdan*).

— hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi yasovchi **-r** (**-ar**)ning **-ur** shakli: *Bir kuni tuproq boʻlur tengsiz shamsi talʼat ham, faqatgina xalq yashar, faqatgina qolur xalq* (A. Oripov)

— chiqish kelishigi shakli **-din**: *Faxr-la boqqay Abdullo*, *koʻzida shodligidan nam*, *Panohingni tilab Haqdin dilida iltijo har dam*. (A. Oripov).

— *-mi* yuklomasining *-mu* shakli: *Sevgini tortib bo'lurmu tosh-u tarozu bilan* (E. Vohidov).

Bu tamoyillardan tashqari differentsiyalash tamoyili, etimologik yoki grafik tamoyillar ham mavjuddir.

O'ZBEK TILINING LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN IMLO QOIDALARI

Unlilar tavsifi va imlosi

A a harfi.

A a harfi o'zbek tilidagi old qator, quyi keng **a** tovushini ifodalash uchun yoziladi. Bu tovush *bahor, savol, gavda, vaqt* kabi so'zlarda; shuningdek, *muomala, munosabat* kabi so'zlarda **a** aytiladi va yoziladi.

O o harfi.

a) **O o** harfi *ona, fido, lotin* kabi so'zlarda o'zbek tilidagi orqa qator, quyi keng **o** tovushini ifodalash uchun;

b) *poyezd, agronom, direktor* kabi o'zlashma so'zlardagi **o'**, qisqa *i* tarzida eshitiluvchi unlilarni ifodalash uchun yoziladi.

U u harfi.

U u harfi o'zbek tilidagi orqa qator, tor unlini ifodalash uchun yoziladi. **u** tovushi qattiq o'zaklarda til orqa unlisi sifatida ham aytiladi: *qum, qush* kabi. **u** fonemasi 2 jarangsiz undosh o'rtasida kelganida urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanib, **i** ga moyil aytiladi: *tutin, butin* kabi.

Qovun, sovun, tovush kabi so'zlarda keyingi yopiq bo'g'in boshidagi **v** undoshidan keyin **u** aytiladi va yoziladi.

O' o' harfi.

O' o' o'zbek tilidagi orqa qator, o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

O'zbek adabiy tilida **o'** fonemasining yumshoq va qattiq talaffuz qilinuvchi variantlari bor: *ko'l—qo'l* kabi. Yangi alifboda har ikkala variant uchun ham **o'** harfi qabul qilingan.

I i harfi.

I i harfi o'zbek tilidagi old qator, tor unlini ifodalash uchun yoziladi.

I unlisining og'zaki talaffuzida til oldi va til orqa varianti bor. **I** unlisi:
a) *til, bilim* kabi so'zlarda old qator unlisi kabi aytiladi;

b) chuqur til orqa undoshlari — *q, x, g'* dan keyin kelganda, orqa qator unlisi kabi aytiladi: *qiz, qirg'iz, to'qqiz, xirom* kabi;

d) *y* tovushidan oldin kelganda cho'ziqroq aytiladi: *biyron, Navoiy, ilmiy* kabi;

e) *o'tin, o'rik* kabi oldingi bo'g'inda *o'* unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida *i* yoziladi.

E e harfi.

E e harfi o'zbek tilidagi old qator, o'rta-keng *e* tovushini ifodalash uchun xizmat qiladi: *elak, yetti, poyezd* kabi.

Yonma-yon keladigan unlilar imlosi

So'z o'rtasida kelgan *ia, io, ai, oi, ea* unlilari orasiga ba'zan *y* undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi. Masalan: *tabiat, million, maishat, shoir, teatr* kabi.

ae, oe unlilari so'z ichida kelganda ikkinchi unli *y* aytilsa ham, *e* yoziladi: *aerodrom, poema* kabi.

Undosh tovushlarning tavsifi va imlosi

B b harfi.

B b harfi o'zbek tilidagi lab-lab, jarangli, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi. Talaffuzda **b** tovushi jarangsizlashadi va bu orfoepiya uchun zid emas: *maktab, kitob*.

b tovushi ko'pincha ikki unli orasida va ikki so'z orasida **v** kabi talaffuz qilinadi: *kahob-kavob, toshbaqa-toshvaqa. Tovoq so'zi toboq, chivin so'zi chibin, qovoq so'zi qoboq, darvoza so'zi darhoza* so'zlarining o'zgargan shakli bo'lib, **b** > **v** hodisasi ro'y bergan va bu imloga ham qabul qilingan. **b** tovushi ba'zan shevalarda **m** ga o'tishi mumkin: *burun > murun, bo'yin > mo'yin*. Bunday o'zgarishlar imlododa aks etmaydi (*muncha, namuncha dan* tashqari).

P p harfi.

P p harfi lab-lab, portlovchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalash uchun yozilib, bu tovush **b** ning jarangsiz juftidir. **p** tovushi ba'zan og'zaki nutqda **f** tovushi vazifasini bajaradi: *pabrika, Potima*. Lekin bu hodisa imlododa aks etmaydi.

V v harfi.

V v harfi *olov, ulov, ov* kabi so'zlarda lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli **v** tovushini va *vaqt, vint, vatan* kabi so'zlarda lab-tish,

portlovchi, jarangli ovozdor **v** tovushini ifodalash uchun yoziladi. **v** tovushi *avtomat, avtobus* kabi soʻzlarda, familiya qoʻshimchalari oxirida **f** aytilsa ham, **v** bilan yoziladi: *Nazarov, Hakimov* kabi.

F f harfi.

F f harfi oʻzbek tilidagi lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangsiz **f** tovushini ifodalash uchun yoziladi: *fido, farzand* kabi. Talaffuzda, shevalarda **f** tovushi koʻpincha **p** ga oʻtadi: *daftar > daptar, sadaf > sadap*. **f** > **p** hodisasi imloda aks etmaydi.

M m harfi.

M m harfi *moy, mustaqil, ilhom* kabi soʻzlardagi lab-lab, burun, jarangli ovozdor undoshni ifodalash uchun yoziladi.

D d harfi.

D d harfi *dala, odat, savod* kabi soʻzlarda til oldi, jarangli, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi. *Obod, savod, zavod, sud* kabi soʻzlarda **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

T t harfi.

T t harfi oʻzbek tilidagi *togʻ, kitob, sanʼat* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, portlovchi undosh tovushni ifodalab, soʻzning boshi, oxiri, oʻrtasida kela oladi. **t** tovushi **d** ning jarangsiz juftidir. **t** tovushi baʼzan soʻz oxirida aytilmaydi: *gʻisht—gʻish, goʻsht—goʻsh*. Lekin bu imloda aks etmaydi.

Z z harfi.

Z z harfi *ziyrak, tuzoq, qogʻoz* kabi soʻzlardagi til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi. **z** tovushi baʼzan soʻz oxirida jarangsizlashadi: *boramis, kelamis* kabi. Lekin bu imloda aks etmaydi. **z** va **s** hosil boʻlish oʻrniga koʻra tovush juftligini hosil qiladi.

S s harfi.

S s harfi *sarob, asal, nafas* kabi soʻzlardagi til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi. **s** tovushi **z** ning jarangsiz juftidir. **s** tovushi oʻzbek tilida eng koʻp qoʻllanuvchi undosh tovushdir. Ayrim shevalarda, masalan, Toshkent shevasida **s** tovushi **ch** ga oʻtadi: *sochiq > chochiq, soch > choch* kabi. Lekin bu imloda aks etmaydi.

J j harfi.

a) *jar, jiyda* kabi soʻzlarda til oldi, jarangli, qorishiq, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi: *jahon, Joʻra*;

b) *jurnal, ajdar* kabi soʻzlarda til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi: *jurnal, tiraj, gijda, ajdar*. Sirgʻaluvchi **j** faqat oʻzlashma soʻzlarda uchraydi.

Ch ch harfi.

Ch ch harflar birikmasi **l** ta fonemani ifodalash uchun yoziladi. **Ch** harflar birikmasi ifodalagan fonema til oldi, jarangsiz, portlovchi, qorishiq undosh tovushdir. **ch** tovushi talaffuzda jarangsiz undoshlardan oldin **sh** ga oʻtadi: *uchta—ushta* kabi. Lekin bu imloga qabul qilinmagan. **ch** va **j** hosil boʻlish oʻrniga koʻra tovush juftligini hosil qiladi.

Sh sh harfi.

Sh sh harflar birikmasi **l** ta tovushni — til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi: *shakar, oshiq, otash* kabi.

N n harfi.

N n harfi *non, mansab, osmon* kabi soʻzlardagi til oldi, ovozdor (sonor), burun undoshini ifodalash uchun yoziladi. **n** tovushi baʼzan yon tovush (**b**) taʼsirida **m** ga oʻtishi mumkin: *shanba—shamba* kabi. Lekin **n>m** hodisasi imloda aks etmaydi.

L l harfi.

L l harfi *lola, iloj, mahal* kabi soʻzlarda jarangli, yon, sirgʻaluvchi, ovozdor undoshni ifodalash uchun yoziladi. **l** fonemasi sof oʻzbekcha soʻzlarning boshida deyarli qoʻllanmaydi. Soʻz oʻrtasida kelganida baʼzan aytilmaydi: *osa<olsa, kesa<kelsa*. Lekin bu hodisa imloda aks etmaydi.

G g harfi.

G g harfi *gul, egar, barg* kabi soʻzlardagi sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undoshni ifodalash uchun yoziladi.

K k harfi.

K k harfi *koʻl, koʻylak, uka, bilak* kabi soʻzlardagi til orqa, jarangsiz, portlovchi undoshni ifodalaydi.

Ng harfi.

Ng harflar birikmasi yangi alifbodagi oxirgi harfdir. Yangi alifboda bu tovush uchun alohida harflar birikmasi , ya'ni 1 ta tovushni 2 ta harf bilan ifodalovchi belgi qabul qilindi: *n+g –ng*.

Ng harflar birikmasi o'zbek tilidagi sayoz til orqa, sonor, jarangli burun tovushini ifodalash uchun yozilib, so'z boshida uchramaydi: *ko'ngil, tong, mening* kabi.

Ayrim adabiyotlarda *qo'ng'iroq, to'ng'ich* kabi so'zlardagi **ng'** tovushlari **ng** ning qattiq shaklidir degan fikrlar ham mavjud.

R r harfi.

R r harfi o'zbek tilidagi til oldi, ovozdor, titroq jarangli undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi: *rasm, Rustam, arra, qor*.

Y y harfi.

Y y harfi *yo'l, o'yin, to'y* kabi so'zlardagi til o'rta, sirg'aluvchi, jarangli **y** undoshini ifodalash uchun yoziladi.

Q q harfi.

Q q harfi o'zbek tilidagi chuqur til orqa, jarangsiz, portlovchi undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi: *qora, qiziq. Nuqta, qirqta, maqtamoq* kabi so'zlarda **q** tovushi **x** tarzida aytilsa ham, **q** bilan yoziladi. **q** bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, **q** tovushi **g'** ga aylanadi va shunday yoziladi: *o'rtog'im, qishlog'im* kabi.

G' g' harfi.

G' g' harfi o'zbek tilidagi chuqur til orqa, jarangli, sirg'aluvchi undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi. **g'** tovushi so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida uchraydi: *g'alla, og'il, bog'*. **G' g'** harfining bosma va yozma bosh va kichik shakllari **G g** harfiga ko'chish belgisi (bosma shakliga) va to'lqinsimon chiziq (yozma shakli ustiga) qo'yish bilan hosil qilinadi.

X x harfi.

X x harfi o'zbek tilidagi chuqur til orqa, jarangsiz, sirg'aluvchi undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi: *xabar, taxta, mix*.

H h harfi.

Bu harf sirg'aluvchi, jarangsiz, bo'g'iz undosh tovushini ifodalash uchun yoziladi: *hamma, mehmon, gunoh* kabi.

Yonma-yon keladigan undoshlar imlosi

1) *Baland, farzand, go'sht, g'isht* kabi so'zlarda **d, t** tovushlari ba'zan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi so'zlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall+lar — metallar, kilogramm+mi— kilogrammi* kabi.

Tutuq belgisining vazifalari

Tutuq belgisi yozuvda quyidagi vazifalarda qo'llanadi:

1. O'zidan avvalgi tovushning cho'ziq talaffuz qilinishini bildiradi: *a'lo, ma'rifat*.

2. Unli tovushni undosh tovushdan ajratib talaffuz qilishni ifodalaydi: *san'at, jur'at*.

3. **S** va **h** harflari yonma-yon kelganda ular o'rtasiga qo'yiladi: *as'hob, Is'hoq, mas'h*.

Kirill yozuvida ayirish belgisi bilan yoziluvchi *mo'tabar, mo'jiza* kabi so'zlarda **o'** tovushi cho'ziq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi. Ruscha o'zlashmalarda ham tutuq belgisi qo'yilmaydi, uning o'rniga bir **y** undoshi orttiriladi: *obyekt, subyekt* kabi.

Asos va qo'shimchalar imlosi

1. Undosh bilan tugagan fe'l tarkibida **u** unlisi bo'lsa, unga **-uq** qo'shimchasi qo'shiladi: *uz-uq, yut-uq* (*uyushiq, burushiq, uchuriq, bulduriq* so'zlari bundan mustasno).

2. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** tovushi **g** ga, **q** tovushi **g'** ga aylanadi va shunday yoziladi: *tilagi, yuragi, kubogi, begi, tayog'i, qoshig'i*. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi shunday aytiladi va yoziladi: *ishtiroki, huquqi* kabi.

3. a) nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi *qayir, ayir* kabi fe'llarga qo'shilganda;

b) *o'rin, qorin* kabi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda;

d) *ikki, olti, yetti* so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *qayril; o'rnim; ikkov, ikkala* kabi.

4. *Parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo* kabi **o, e, u, o'** harflari bilan tugagan so'zlarga **I, II** shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda

bitta y tovushi qo‘shilib aytiladi va yoziladi: *parvoyim, obro‘yi* kabi. III shaxs egalik qo‘shimchasi *parvo, avzo, obro‘, mavqe* so‘zlariga *yi* shaklida; *xudo, mavzu* so‘zlariga *-si* shaklida qo‘shiladi: *parvoyi, xudosi, mavzusi* kabi.

5. *-bon, -boz* qo‘shimchalari ba‘zan *-von, -voz* aytilsa ham, *-bon, -boz* yoziladi: *darvozabon, maxxaraboz*.

6. *-illa* qo‘shimchasi so‘z tarkibida *v* yoki *u* bo‘lganda *-ulla* aytiladi va yoziladi: *shovulla, gurulla* kabi (*vizilla, vishilla* kabi so‘zlar bundan mustasno).

7. Nisbat shaklini yasovchi *-dir* qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga va *z* undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo‘shiladi (*kel* so‘zi bundan mustasno): *quvdir, kuldir, yondir, o‘tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda *-tir* qo‘shimchasi qo‘shiladi.

-ga, -gacha, -gach, guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina qo‘shimchalarining imlosi:

a) *g* bilan boshlanuvchi qo‘shimchalar *k* undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda, qo‘shimchani birinchi tovushi *k* aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo‘lakkacha, zerikkach, ekin* kabi;

b) *q* undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda qo‘shimchani birinchi tovushi *q* aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, buloqqacha* kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so‘z qanday tovush bilan tugashidan va qo‘shimchalarning bosh tovushi *k* yoki *q* aytilishidan qat‘i nazar, *g* yoziladi: *bargga, pedagogga, bug‘ga, sig‘guncha* kabi.

Qo‘shib yozish

O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalariga ko‘ra quyidagi qo‘shma so‘zlar qo‘shib yoziladi:

1. *Xona, noma, poya, umum, bop, xush, ham, baxsh, kam, rang, mijoz, sifat, talab* so‘zlari yordamida yasalgan qo‘shma otlar: *kutubxona, taklifnoma, bedapoya, umumxalq, ommabop, xushxabar, orombaxsh, kamunum, havorang, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab* kabi.

2. Narsani uning belgilari asosida; narsani uning joyiga nisbat berish asosida; narsani o‘xshatish asosida bildiruvchi qo‘shma ot va sifatlar: *olaqarg‘a, achchiqtosh, cho‘lyalpiz, suvilon; bodomqovoq, devqomat*; narsani biror maqsad, ish uchun mo‘ljallanganini bildiruvchi otlar: *ko‘zoynak, tokqaychi* kabi.

3. **-ar, -mas** qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va sifatlar: *o'rinbosar, ishyoqmas* kabi.

4. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish yo'li bilan yasalgan qo'shma ot va fe'llar: *pirpirak, qiychuvlashmoq* kabi.

5. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar: *kiryuv-di, Urto'qmoq* kabi.

6. Qaratuvchili birikmaning qisqarishi bilan bir so'zga aylangan otlar: *mingboshi, so'zboshi* kabi.

7. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki *obod* so'zi bilan tugagan joy nomlari: *Yangiyo'l, Yunusobod* kabi.

8. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma otlar: *fotoapparat, teleko'rsatuv, bayramoldi*.

9. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shilgan qo'shimchalar: *SamDU, O'zMU*. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zXDP MK* (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi Markaziy kengashi).

Chiziqcha bilan yozish

O'zbek yozuvida quyidagilar chiziqcha bilan yoziladi:

1. Juft va takror so'z qismlari: *el-yurt, mehr-shafqat, bitta-bitta, baland-baland* kabi.

2. Belgini orttirib ifodalovchi *qip-qizil, dum-dumaloq, bab-baravar* kabi so'z shakllari.

3. So'zning *-ma, -ba* yordamida birlashgan qismlari: *ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi.

4. *-chi, -a(-ya), -ku, -u(yu), -da, -e, -ey(-yey)* yuklamalari: *senchi, men-a, bola-ya, aytdi-ku, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, keldi-yey* kabi. Ammo *-mi, -oq, (-yoq), -ov(-yov), gina* yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: *kelibog, ko'rganov, mengina, keldingmi* kabi.

5. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, *-nchi /-inchi* qo'shimchasi o'rniga chiziqcha qo'yiladi: *5- sinf, 60-yillar, 2001-yilning 1-sentabri*.

Juft so'z qismlari orasida *-u (-yu)* bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi. Masalan: *do'st -u birodar, kecha -yu kunduz*.

Ajratib yozish

Yangi imlo qoidalariga ko'ra quyidagilar ajratib yoziladi:

1. Qo'shma fe'l qismlari: *sarf qil, ta'sir et, olib chiq* kabi.
2. Ko'makchi va to'liqsiz fe'l: *aytib ber, olib ko'r* kabi.
3. Ko'makchilar: *shu bilan, soat sayin, borgan sari* kabi.
4. *Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, to'q, jiqqa, tim, tiq, lang, och* so'zlari: *hamma vaqt, hech kim, to'q qizil, tim qora* kabi (*hammayoq, qayoqqa, qayerga* bundan mustasno).
5. Murakkab son qismlari: *o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz* kabi.
6. *Yildan yilga, tomdan tomga; ochiqdan ochiq* kabi birinchi qismi chiqish kelishigi qo'shimchasini olgan birikmalar.
7. Izofali birikmalar. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga -i shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga -yi shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar* kabi.

Bosh harflar imlosi

Quyidagilar bosh harf bilan yoziladi:

1. Atoqli otlar (kishilarning ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli otlar, joy nomlari, yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlari nomi): *Ahmadjon Akbarovich Aliyev, Navoiy, Toshkent, Zuhro yulduzi* kabi.
2. Muhim tarixiy sana va bayramlar nomi tarkibidagi birinchi so'z: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni*.
3. Gapning birinchi so'zi: *Men universitet talabasiman*.
4. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z: *O'zbekiston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Birlashgan Millatlar Tashkiloti* kabi. Boshqa tarkibli nomlarda birinchi so'zgina bosh harf bilan yoziladi: *Mudofaa vaziri, Fanlar akademiyasi*.
5. Turli tashkilotlar, korxonalar, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar: „*Turon*“, „*Tanovar*“, „*Paxtakor*“, „*Neksiya*“, „*Jar*“ sport majmuasi.

Ko'chirish qoidalarini

1. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi. Bunda tutuq belgisi oldingi bo'g'inida qoldiriladi: *va'-da, sa'-va, da'-vo*.

Soʻzning birinchi yoki oxirgi boʻgʻini bir harfdan iborat boʻlsa, ular quyidagicha koʻchiriladi:

a) soʻz boshidagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy* emas, *aba-diy*, *e-shikdan* emas, *eshikdan*.

b) yolgʻiz harf boʻgʻinlab koʻchirilmaydi: *a-riza* emas, *ari-za*.

d) **sh, ch, ng** harflar birikmasi birgalikda koʻchiriladi: *pe-shayvon*, *pi-choq*, *si-ngil*.

2. Oʻzlashma soʻzlarning boʻgʻinlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undoshlar, jumladan:

a) ikki undosh birga keyingi satrga koʻchiriladi: *dia-gramma*, *mono-grafiya*;

b) soʻz oʻrtasida ketma-ket kelgan uch undoshdan birinchisi oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi boʻgʻinga koʻchiriladi: *silin-drik* kabi.

3. Quyidagilar bir-biridan satrga ajratib koʻchirilmaydi:

a) qisqartmalar;

b) koʻp xonali raqamlar;

d) 5- „A“ sinfi, *110 gr*, *90 mm*, *1-guruh* kabi birikmalar;

e) Atoqli ot—raqam tipidagi birikmalar: „*Oʻqituvchi-91*“, „*Boing-766*“.

f) ism, ota ismi qisqartmalari familiyadan ajratib koʻchirilmaydi: *A.J.Jabborov*.

g) *v.b. sh.k* singari harfiy qisqartmalar.

-ev(a), -yev(a) qoʻshimchalari imlosi

Familiyani bildiruvchi ism unli bilan tugasa, unga **-yev(a)** qoʻshimchasi qoʻshiladi: *Abdullayev*, *Saʼdullayeva*. Familiyani bildiruvchi ism undosh bilan tugasa, unga **-ev(a)** qoʻshiladi: *Yoʻldoshev*, *Ergasheva*.

III. LEKSIKOLOGIYA

Tayanch tushunchalar

Leksikologiya va leksika, umumiy va xususiy, sinxron va diaxron leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, frazeologiya, leksikografiya. Tushuncha va soʻz, soʻz maʼnosi, monosemantizm (bir maʼnolilik), polisemantizm (koʻp maʼnolilik), atama, termin, terminologiya, hosh va koʻchma maʼnolar, maʼno koʻchish usullari: metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik.

Leksikologiya soʻzi yunoncha **lexikos** (soʻz, lugʻat) va **logos** (bilim, taʼlimot) soʻzlaridan tuzilgan boʻlib, tilning soʻz boyligi, lugʻat tarkibi, soʻzlarning kelib chiqishi, ularning maʼnolari va maʼno taraqqiyoti, turgʻun birikmalar va ularning turlari kabilarni oʻrganuvchi sohadir. Leksikologiya tilning leksikasi—lugʻat boyligi haqidagi fandır. Leksikologiyaning oʻrganish obyekti soʻzdir, lekin soʻz faqat leksikologiyadagina emas, balki tilshunoslikning boshqa sohalari, jumladan, morfologiya va sintaksisda ham oʻrganiladi. Masalan, *Paxta ochildi* gapidagi soʻzlarning leksik maʼnosini — nimani bildirishini leksikologiya, ularning grammatik maʼnosini morfologiya va sintaksis oʻrganadi. Morfologiya soʻzlarni ayrim-ayrim holda grammatik tomondan oʻrgansa, sintaksis ularning oʻzaro birikishi, gapdagi vazifasi kabilarni oʻrganadi.

Shuningdek, leksika tor maʼnoda, yaʼni biror fan, soha, sheva, biror shoir yoki yozuvchi, badiiy asar leksikasi maʼnosida ham tushuniladi. Leksika shu tilda soʻzlashuvchilarning tarixiy taraqqiyoti darajasini, oʻtmishi va hozirgi holatini aks ettiradi, umuman, jamiyatdagi har bir oʻzgarish dastlab tilning leksikasida aks etadi.

Leksikologiya, avvalo, 2 asosiy tarmoqqa boʻlinadi: umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiya.

Umumiy leksikologiya umuman inson tili leksikasini, xususiy leksikologiya esa aniq bir tilning leksikasini oʻrganadi. Leksikologiya tarixan ham 2 ga boʻlinadi:

1. Hozirgi yoki sinxron leksikologiya;

2. Tarixiy yoki diaxron leksikologiya.

Leksikologiya quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Semasiologiya – so'zning ma'no tomoni, ma'no turlarini o'rganadi.

2. Etimologiya – so'zlarning kelib chiqishini o'rganadi.

3. Frazologiya – turg'un birikmalar, iboralar haqidagi ta'limot.

4. Leksikografiya – lug'atshunoslik, lug'atlar, ularning turlarini o'rganadi.

So'z nutq birligi sifatida

So'z tilning murakkab hodisalaridan biridir. Tabiat va jamiyatdagi barcha narsa-hodisalar va ular o'rtasidagi turli-tuman munosabatlar so'zda aks etadi, ya'ni *tog'*, *tosh*, *odam* kabi birliklar faqat so'zgina emas, balki hayotdagi mavjud narsalardir.

Demak, so'z biror lug'aviy ma'no anglatadigan, ya'ni jamiyat va tabiatdagi biror narsa-hodisani tilda ifodalaydigan va nutqda mustaqil qo'llanadigan tovush yoki tovushlar yig'indisidan iborat bo'lgan yaxlit birlikdir. Har bir so'z leksik birlik sifatida shakl va ma'noga, ya'ni ichki va tashqi tomonga ega. So'zning shakli— tashqi tomoni uning tovush yoki tovushlar yig'indisidan iborat bo'lishidir. Shu tufayli so'z eshitiladi, aytiladi. So'zning ichki— ma'no tomoni esa biror tushunchani ifodalashi, borliqdagi ma'lum bir narsa-hodisa bilan bog'lanishidir. Demak, so'zning muhim belgisi biror narsani atash, nomlashdir.

Ayni paytda, so'z til birligigina emas, balki nutq birligi— kommunikativ birlik hamdir. Chunki so'z nutqda boshqa so'zlar bilan aloqaga kirib, ma'lum shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan: *bolaga*, *boladan*, *bolam*, *bolangiz*... Shu jihatdan qaraganda, so'z uch xil xususiyatga ega: a) fonetik, b) grammatik, d) semantik. So'zning fonetik xususiyati fonetikada, grammatik xususiyati grammatikada, semantik xususiyati esa leksikologiyada o'rganiladi.

So'z va tushuncha, ularning o'zaro munosabati

So'z ma'nosi asosida tushuncha yotadi. So'z til hodisasi bo'lsa, tushuncha logik, ya'ni mantiqiy hodisadir. Demak, ular ikki xil hodisa, shu bilan birgalikda o'zaro uzviy bog'liq hamdir. So'z borliq hodisalarini bildirishi bilan birgalikda shu hodisalar va ularning muhim belgilarini birlashtirib, umumlashtirib, kishi miyasida aks

ettiruvchi hodisadir. U miyaning mahsuli sifatida kishining fikrlash qobiliyati natijasida tugʻiladi. Borliqdagi narsalar kishiga uning sezgi aʼzolari orqali taʼsir qiladi (koʻrish, eshitish, hidlash, taʼm bilish, sezish), soʻngra shu taʼsir kishi miyasida aks etadi. Inson narsa va uning muhim belgilari, xususiyatlari haqida fikr yuritadi va u narsa toʻgʻrisida umumiy tasavvurga ega boʻladi. Ana shu umumiy tasavvur tushunchadir, biroq tushuncha bevosita tashqariga chiqmaydi, balki til yordamida, soʻzlar vositasida reallashadi, voqelashadi: aytiladi, eshitiladi, yoziladi.

Demak, borliq → inson miyasi → til, soʻz, yaʼni narsa → tushuncha → soʻz yoki nutq uzviy aloqada boʻladi.

Fikrlash, tushuncha butun insoniyatga xos umumiy hodisa boʻlsa, uni ifodalash, reallashtirish har bir til doirasida oʻziga xos tarzda voqe boʻluvchi xususiy hodisadir. Agar tushuncha bilan soʻz bir xil boʻlganda edi, tillar bu qadar koʻp boʻlmas edi. Chogʻishtiring: *olma, uzum, koʻz – oʻzbekcha; seb, angur, chashm(a) – tojikcha; яблоко, виноград, глаз – ruscha.*

Maʼlumki, soʻzlar real borliqni aks ettiradi, yaʼni soʻzlar nimanidir nomlaydi, ataydi, nimanidir ifodalaydi, nimanidir koʻrsatadi. Soʻzning til birligi – lugʻaviy birlik sifatida nimanidir anglatishi leksik maʼno deyiladi: *kitob, suv, havo, qor, yomgʻir kabi.*

Soʻzning leksik maʼnosi uning umumlashtirish xususiyati bilan bogʻlanib ketadi, yaʼni soʻz borliqdagi biror narsa-hodisani bildirish bilan birgalikda, ayni vaqtda narsa-hodisalarni umumlashtirib ham koʻrsatadi. Masalan, *uy, koʻz* soʻzlari birgina uy, koʻz deb ataluvchi narsa-predmetni ham, shu narsalarning barchasini umumlashtirib ham ifodalaydi: turish, yashash uchun xizmat qiluvchi, usti yopiq har qanday joy—uy; koʻrish uchun xizmat qiluvchi har qanday biologik aʼzo—koʻz.

Soʻzning asl—lugʻaviy va koʻchma maʼnolari

Soʻz faqat borliqdagi biror narsa-buyum yoki hodisa haqidagi tushunchani bildiribgina qolmay, balki soʻzlovchining salbiy va ijobiy munosabatini, his-hayajonini ham ifodalaydi: *bosh, kalla; aft, bashara va yuz, chehra, naynov va novcha* kabi.

Soʻz til birligi sifatida, ayrim olinganda, biror konkret maʼnoni bildirsa, nutq birligi sifatida gapda yana boshqa maʼnolarni ham bildirishi mumkin. Natijada soʻz maʼnosining torayishi, kengayishi, oʻzgarishi yuz beradi va soʻzning quyidagicha maʼnolari hosil boʻladi:

bosh ma'no va yasama ma'no, to'g'ri ma'no va ko'chma ma'no, nominativ ma'no va majoziy ma'no. So'z ma'nolarini bu xilda guruhlash ayni bir hodisaga turli nuqtayi nazardan qarash oqibatidir, shuning uchun ular o'zaro teng kelib qolishi mumkin.

So'zning dastlabki, asosiy, birlamchi, boshqa bir leksik ma'nosining kelib chiqishi uchun asos bo'lgan ma'nosi **bosh ma'no** deyiladi. Shu bosh ma'noning taraqqiyoti asosida kelib chiqqan ma'no **yasama ma'no** deyiladi. Masalan, *bosh* so'zining bosh ma'nosi tananing yuqori, bosh qismi, biologik a'zo nomini bildirishdir. Shu so'z asosida tuzilgan *ariqning boshi*, *xirmon boshi*, *janjalning boshi*, *har ishda bosh-qosh*, *boshi ochiq*, *bosh bola* kabilar anglatgan ma'no yasama ma'nodir.

So'zning borliqdagi biror narsa-predmet, hodisani atab, nomlab ko'rsatishi uning nominativ ma'nosi bo'lsa, majoz, obrazlilik uchun qo'llangan ma'nosi esa **majoziy ma'no** deyiladi. So'zning bevosita anglatgan ma'nosi **to'g'ri ma'no** deyilsa, uning bilvosita anglatgan ma'nosi esa **ko'chma ma'no** deyiladi.

So'zlarning bosh va yasama ma'nosi so'zdan anglashilgan ma'noning birlamchi-ikkilamchiligiga, kelib chiqishiga, to'g'ri va ko'chma ma'nosi so'zning qo'llanishiga, nominativ va majoziy ma'nosi esa atab, nomlab ko'rsatishiga asoslanadi. Shuning uchun bosh, to'g'ri va nominativ ma'nolar o'zaro teng kelsa, yasama, ko'chma va majoziy ma'nolar ham o'zaro teng kela oladi, ya'ni aytaylik, *gul* so'zining o'simlik turini bildirishi ham bosh, ham to'g'ri, ham nominativ ma'no bo'lsa, *yigitlarning guli* birikmasida esa bu so'z yasama, ko'chma, majoziy ma'noda qo'llangandir.

Birgina tushuncha va yoki tasavvurni anglatib kelgan so'zlar **bir ma'noli** yoki **monosemantik so'zlar** deyiladi. **Monosemiya** — grekcha so'z bo'lib, faqat bir ma'noni ifodalashini anglatadi: *shahar*, *kitob*, *qalam*, *daftar*, *urg'u*, *roman* kabi. Odatda, fan va texnika sohasiga xos atamalar bir ma'noli bo'ladi. Ikki va undan ortiq tushuncha yoki tasavvurni ifodalab keluvchi so'zlar **polisemantik so'zlar** deyiladi. **Polisemiya** — grekcha so'z bo'lib, ko'p ma'no ifodalashini anglatadi: *bosh*—*odamning boshi*, *ariqning boshi*, *ishning boshi* kabi.

Terminlar

So'z ko'p ma'noga, qo'shimcha ma'nolarga ega bo'ladi, ammo termin (atama) bunday xususiyatga ega emas. Termin ham so'z, lekin u odatdagi so'zlardan ma'nosining aniqligi, bir ma'noliligi

bilan farqlanadi. Termin ma'lum sohada, shu soha vakillari nutqida uchraydi. Masalan: *fonema, tovush, morfema, ega, to'ldiruvchi, kesim* tilshunoslikda uchraydi.

Terminlar yig'indisi va shu terminlarni o'rganuvchi soha ham **terminologiya** deyiladi. Termin grekcha *terminos* so'zidan olingan bo'lib, chek, chegara ma'nolarini bildiradi.

Keyingi yillarda **termin** so'zi o'rnida **atama** so'zi qo'llanyapti. Bunday qo'llash xatodir. Chunki **atama** so'zining ma'nosi **termin** so'zining ma'nosiga nisbatan keng bo'lib, u barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi, termin esa muayyan bir sohada qo'llanuvchi so'zdir. Shu ma'noda termin tushunchasi atama tushunchasining ichiga kiruvchi hodisadir.

So'z ma'nolarining ko'chish yo'llari

So'z ma'nosining taraqqiyoti, odatda ma'noning ko'chishi orqali yuz beradi. Bu hodisa quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi: a) metafora; b) metonimiya; d) sinekdoxa; e) vazifadoshlik.

Metafora so'zi yunoncha bo'lib, **ko'chirish** degan ma'noni bildiradi. Ikki predmetning belgisi yoki harakati nomini o'zaro o'xshashlik asosida birinchisidan ikkinchisiga ko'chirishga **metafora** deyiladi. Bunda predmetlarning rangi, shakli, harakat-holati, xarakteri, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Metafora ko'proq odamning tana a'zolari nomlariga, kiyim qismlariga, hayvon, parranda hamda hasharotlarning biror a'zosi nomiga o'xshatilishga asoslanadi. Masalan: *ko'ylakning yoqasi – daryoning yoqasi*.

Metonimiya so'zi grekcha so'z bo'lib, **yangi nom qo'yish, nomini o'zgartirish**, demakdir. Metonimiyada biror predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda, shularga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda predmetlarning ichki yoki tashqi o'xshashligi nazarda tutilmaydi:

*Fuzuliyini oldim qo'limga,
Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi.
Va Navoiy tushib yo'limga
Faryod bilan o'rnidan turdi.*

(H. Olimjon)

Metonimiya turli holatlarga ko'ra ro'yobga chiqadi: miqdorga munosabatiga ko'ra: *bir stakan ichdim*; vaqtga munosabatiga ko'ra:

o'nga kirdi; muallif va asar orasidagi munosabatga ko'ra: *Pushkinni o'qidim* va h.k.

Sinekdoxa – grekcha so'z bo'lib, **birgalikda o'ylamoq, fahmlamoq** degan ma'noni bildiradi. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirishga **sinekdoxa** deyiladi. Sinekdoxa metonimiyaning bir ko'rinishi, deb ham yuritiladi. Ammo undan farqli ravishda sinekdoxa miqdoriy tavsifga asoslanadi. Masalan, *bosh, tuyuq* so'zlari (qism) orqali butun hayvon tushuniladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashiladi. Masalan: *Ikkita chumchuq kelib, olchaga qo'ndi* (daraxtga emas, uning shoxiga qo'ngan).

Biror predmet nomi boshqasiga ular bajargan vazifadagi o'xshashlikka asoslanib ko'chirilsa, **vazifaviy ko'chirish** deyiladi. Vazifadoshlik ham o'xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Farqi shundaki, vazifadoshlik tashqi ko'rinish, material jihatdan o'xshashlik emas, balki vazifa jihatidan o'xshashlik asosga olinadi. Masalan: qush organizmining uchish uchun xizmat qiladigan qismi qanot deb ataladi. Xuddi shunday vazifani bajaruvchi qism samolyotga nisbatan ham qanot deb nomlanadi. *Qushning qanoti—samolyotning qanoti*.

Nazorat savollari

1. Leksikologiya nimani o'rganadi?
2. So'z til birligi deganda nimani tushunasiz?
3. Tushuncha bilan so'z o'rtasidagi munosabat haqida gapirib bering.
4. So'z ma'nolari leksikologiyaning qaysi bo'limida o'rganiladi?
5. Terminlar qanday xususiyatlarga ega?

SO'ZLARNING MA'NO VA SHAKL MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

Tayanch tushunchalar

Leksema, omonimlar, omofonlar, omograflar, paronimlar, sinonimlar, sinonimik qator, neytral so'z – dominanta, ma'no bo'yoqlari, emotsional-ekspressiv bo'yoq, uslubiy bo'yoq, antonimlar, leksik antonimlar, kontekstual antonimlar, graduonimiya, giponimiya, giponimik munosabatlar, giperonim, giponim, partonimiya.

Soʻzlar shakl va maʼno munosabatlariga koʻra bir necha turlarga guruhlanadi. Shakli bir xil, maʼnosi har xil soʻzlar — **omonimlar** (shakldosh soʻzlar) deb ataladi. Omonim grekcha soʻz boʻlib, bir xil nom degan maʼnoni bildiradi. Omonimlar bilan koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻzaro farqlashda quyidagi xususiyatga eʼtibor qaratish lozim: koʻp maʼnolilikda bir soʻz bir necha maʼnolarni bildiradi va bu maʼnolar bosh maʼnoga qaysidir jihatdan bogʻliq boʻladi. Omonim soʻzlarda esa maʼnolar oʻrtasida hech qanday aloqa boʻlmaydi, ularning har qaysisi alohida-alohida soʻzlardir. Quyidagi misollarni qiyoslaylik:

omonim soʻz	koʻp maʼnoli soʻz	koʻchma maʼno
<i>oʻt</i> — olov	<i>oʻz</i> maʼnosi	→ <i>yogʻochning koʻzi</i>
<i>oʻt</i> — maysa		→ <i>uzukning koʻzi</i>
<i>oʻt</i> — harakat	<i>koʻz</i> (odamning koʻzi)	→ <i>buloqning koʻzi</i>
		→ <i>ishning koʻzi</i>
		→ <i>derazaning koʻzi</i>

Omonimlar talaffuzi, yozilishi va shakliy xususiyatiga koʻra quyidagi koʻrinishlarga ega:

- omofonlar
- omograflar
- omoformalar

Omofon — grekcha soʻz boʻlib, bir xil tovush, degan maʼnoni bildiradi. Aytilishi bir xil, maʼnosi va yozilishi har xil boʻlgan soʻzlarga **omofonlar** deyiladi. Masalan: *toʻn* (kiyim, chopon), *ton* (ovoz), *yot* (begona), *yod* (xotira).

Omograf — grekcha soʻz boʻlib, bir xil yozaman, bir xil yozuv degan maʼnoni anglatadi. Yozilishi bir xil boʻlib, maʼnosi va talaffuzi har xil boʻlgan soʻzlar **omograflar** deyiladi. Masalan, *tok* (uzum)—*tok* (elektr toki), *tom* (uy) — *tom* (kitob, asarlar majmuasi) kabi.

Muayyan grammatik shakllardagina talaffuzi va yozilishi bir-biriga mos tushadigan soʻzlar **omoformalar** deyiladi. Masalan, *bogʻlar* (ot) va *bogʻlar* (feʼl) shakllari faqat shu grammatik shakldagina bir xil aytiladi va yoziladi. Boshqa grammatik shaklda, (masalan, *bogʻlarni*, *bogʻlamoq*) ular omonim boʻla olmaydi.

Omonimlar quyidagi yoʻllar bilan paydo boʻladi:

1. Maʼlum bir tildagi turli soʻz turkumlariga oid ayrim soʻzlarning shaklan bir xilda boʻlishi, bir xil talaffuz qilinishi natijasida: *qil* (ot)—*qil*(feʼl) kabi.

2. Ba'zi ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari orasidagi bog'lanishning uzoqlashishi natijasida: *Kun chiqdi* (quyosh ma'nosida) — *kun ko'rish* (tirikchilik ma'nosida).

3. Bir tildan ikkinchi tilga so'z olish natijasida: *may* (oy ma'nosida) — *may* (sharob ma'nosida).

4. Ayrim shevaga oid so'zlarning adabiy tilga o'tib qolishi natijasida: *so'ri* (karavot ma'nosida) — *so'ri* (tokni ko'tarib qo'yadigan ko'targich ma'nosida).

5. Ba'zi so'zlarning o'zak-negizlariga qo'shimchalar qo'shish orqali. Masalan: *olma* — daraxt turi, *olma* — *ol* fe'lining bo'lishsiz shakli.

Omonimlar o'zbek poeziyasi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan. Shoirlar omonimlarning xilma-xil ma'nolaridan keng ravishda foydalanib, so'z o'yinlari va tuyuqlar yaratganlar. Xususan, A. Navoiy omonimlardan mohirlik bilan foydalanganligini ko'ramiz. Uning quyidagi ruboiysini eslash kifoya:

*Tig'i ishqing yorasidir butmagan,
Dardini har kimga aytib butmagan.
Hajr sahrosida ohim o'tidin,
Onda gul yoxud giyohi butmagan.*

Shuningdek, nazm ustasi Uvaysiy „aylanay“ so'zi vositasida ajoyib so'z o'yini yarata olgan:

*Dilrabo, o'ltir, boshingdan aylanay,
Pandim ol, o'lsam so'ngagim ayla nay.*

Omonimlar bir so'z turkumi ichida ham, turli so'z turkumlari doirasida ham uchrashi mumkin. Omonimiyaga yaqin turadigan leksik guruhlardan yana biri paronim so'zlardir.

Paronim grekcha so'z bo'lib, **yonidagi nom**, degan ma'noni bildiradi. Leksik ma'noga ko'ra o'zaro aloqador bo'lmagan ikki so'zning talaffuzda o'zaro o'xshashligiga **paronimlar** deyiladi: *yoriq—yorug'*, *asl—asil* kabi. Paronimlar talaffuz jihatidan yaqin, ma'no tomonidan farqli so'zlardir: *tanbur—tambur*, *teri—tire*, *bod—bot* kabi paronimlarni mazmunan tushunib yetmay, yozma va og'zaki nutqda biri o'rnida ikkinchisini qo'llash, ularning imlosida yanglishish kabi hollar ham mavjud. Chunonchi: *Qulog'ingga tambur chertdimmi?* (*tanbur* o'rniga).

Paronimlar o'zicha mustaqil huquqli bo'lib, bir-biriga bo'y-sunmagan, bir-biriga aloqasiz ma'noviy tizimga ega bo'ladi. Paronimlar quyidagicha paydo bo'ladi:

1. Turli o'zakdan bir xil qo'shimcha vositasida so'z yasash natijasida: *yon—yoq: yonilg'i—yoqilg'i*.

2. So'z o'zlashtirish natijasida: o'zbekcha *aro* va fors-tojikcha *oro*, o'zbekcha *burch*—arabcha *burj* kabi.

3. Leksik variantning buzilishi natijasida: *yaroqli — yarog'li*.

Nutqda eng keng tarqalgan hodisalardan biri — sinonimiya, ya'ni omonimiya hodisasining aksidir. Sinonimlar — ma'nodosh so'zlar—shakli har xil, ammo ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar bo'lib, har bir tilning nutq boyligi hisoblanadi.

Sinonim grekcha so'z bo'lib, bir nomli, degan ma'noni anglatadi. Sinonimiya — bir xil nomga egalik, tilda ancha keng tarqalgan bo'lib, quyidagi ko'rinishlarga ega:

1) leksik sinonimiya: *ish, yumush; gapirmoq, so'zlamoq;*

2) frazeologik sinonimiya: *boshi osmonga yetdi, terisiga sig'madi;*

3) affiksial sinonimiya: **-yap, -yotir; -chi, -shunos, be-, -siz;**

4) sintaktik sinonimiya: *ona bolasiga qayg'uradi — ona bolam deb qayg'uradi*, kabi.

Sinonim so'zlar bir umumiy ma'no asosida ma'nodoshlik qatorini hosil qiladilar, biroq ular bir-biridan turli ma'no nozikliklari — *bo'yoqlari* bilan farqlanib turadilar. Bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'z esa neytral so'z — *dominanta* hisoblanadi va shu qatorning asoschisi sifatida qator boshida turadi. Ma'no nozikliklari tilda bo'yoq deb atalib, ular ikki xil bo'yoqli bo'lishi mumkin: *hissiy bo'yoq va uslubiy bo'yoq*. Hissiy bo'yoqli (yoki bo'yoqdor) so'zlar ijobiy yoki salbiy xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadi. Chunonchi, *yuz, bet, chehra, aft, bashara, turq, nusxa* sinonimik qatorida chehra so'zi ijobiy bo'yoqli, *bet, aft, bashara, turq, nusxa* so'zlari esa salbiy bo'yoqdor so'zlardir.

Sinonim so'zlar qatorida so'zlarning bo'yog'i neytral so'zdan qancha uzoqlashsa, shuncha kuchayib boradi. Qiyoslang: *turq* so'zidagi salbiy bo'yoq *bet* so'zidagidan ancha kuchli. Uslubiy bo'yoqdor so'zlar esa qaysi uslubga taalluqliligi bilan farqlanadi. Bunda, asosan, *jonli so'zlashuv tili* va *kitobiy uslub* qiyoslanadi. Masalan: *kekxa, mo'ysafid, qari, yoshulli* so'zlari orasida *mo'ysafid* kitobiy uslubga xosligi, *qari va yoshulli* (xorazm shevasi) so'zlari esa og'zaki nutqqa xosligi bilan farqlanadi.

Badiiy adabiyotda tarixiy va eskirgan so'zlar tez-tez qo'llanib turadi, shuning uchun sinonimik qatorda bunday so'zlar ko'p beriladi. Chunonchi, *osmon, samo, ko'k, falak, gardun* kabi.

Sinonim soʻzlar nutqning ravon va taʼsirchan boʻlishiga yordam beradi, soʻz boyligimizni oshiradi. Oʻzbek tili sinonim soʻzlarga juda boy. Fors-tojik va arab tillaridan oʻzlashgan soʻzlar, rus tili va u orqali kirib kelgan soʻzlar bilan oʻzbek tilining oʻz soʻzlari maʼnodoshlik qatorini hosil qiladi. Nutqda ular saralanib, oʻz oʻrniga moslab qoʻllanadi. Masalan, *shifokor, vrach, doktor, tabib, hakim* soʻzlaridan har qaysisining nutqda oʻz qoʻllanish oʻrni bor.

Tilda sinonimlar quyidagi yoʻllar bilan paydo boʻladi:

1. Bir tildan ikkinchi tilga soʻz oʻtishi natijasida: *manglay*—oʻzbekcha, *pešana* — tojikcha, *kuch* — oʻzbekcha, *quvvat* — tojikcha kabi.

2. Mahalliy shevalardan soʻz olinishi natijasida: *chelak*—adabiy tilda, *paqir* — shevada kabi.

3. Soʻz yasalihi yoʻli bilan sinonim hosil qilish, yaʼni yasama soʻz va tub soʻz bilan: *sezgi*—yasama soʻz, *his*—tub soʻz; *soʻroq*—yasama soʻz, *savol*—tub soʻz kabi.

4. Soʻzning yangi maʼno kasb etishi natijasida: *oʻrin* — joy maʼnosida, *oʻrin* — lavozim, mansab maʼnosida kabi.

Ogʻzaki va yozma nutqda sinonimlarning amaliy ahamiyati katta. Sinonimlar oʻrinsiz qaytariqlarga yoʻl qoʻymaydi, uslubning ravonligini taʼminlaydi.

Sinonimlar badiiy nutqda tasviriy vosita sifatida xizmat qiladi. Yozuvchilar sinonimlar vositasida kishilar xarakterini, voqea-hodisalarni, manzaralarni aniq va ravshan, jozibali qilib tasvirlaydilar. Oʻzbek tili sinonimlarga juda boy. XV asrdayoq buyuk mutafakkirimiz Alisher Navoiy oʻzining „Muhokamat ul-lugʻatayn“ asarida „*ichmoq*“ soʻzining oltita, „*yigʻlamoq*“ soʻzining yettita sinonimini keltirish orqali isbotlab bergan edi.

Sinonim soʻzlarning oʻzaro mazmun munosabatlarini aniqlashda qurshov usulidan — til birliklarining maʼlum qurshovda qoʻllana olish yoki qoʻllana olmaslik imkoniyatidan foydalansa boʻladi. Masalan:

Uning yuzini koʻrmayman.

Uning betini koʻrmayman.

Uning aftini koʻrmayman.

Uning turqini koʻrmayman.

Uning basharasini koʻrmayman.

Uning chehrasini koʻrmayman.

Uning jamolini koʻrmayman.

Uning diydorini koʻrmayman.

Mazkur gaplar tarkibidagi ajratilgan soʻzlar bir xil atash semalariga ega. Lekin ular maʼno qirrasiga, yaʼni munosabat ifodalovchi ifoda semalariga koʻra oʻzaro ajralib turadi. Buni quyidagi chizma shaklida berish mumkin:

„Shaxsiy munosabat“

<i>yuz—diydor—jamol—chehra</i>	<i>bet—aft—bashara—turq</i>
<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> ijobiy	<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> salbiy

<i>diydor—jamol—chehra</i>	<i>bet—aft—bashara—turq</i>
belgi darajasi	belgi darajasi

Qayd etilgan leksemalar guruhidagi *yuz* leksemasi zaif, belgisiz aʼzo sifatida mavjud. Guruhdagi boshqa leksemalar ikki qator notoʻliq ziddiyatlarni (ijobiy, salbiy) hosil qiladi. Bu ziddiyatlarning kuchli aʼzolari esa belgining darajasiga koʻra yana ikkita darajali ziddiyatlar qatorini tashkil etadi.

Soʻzlarning maʼno guruhlaridan yana biri — antonimlar, qarama-qarshi, zid maʼnoli soʻzlar boʻlib, ular ayniqsa belgi bildiruvchi soʻzlar—sifat va ravish kabi soʻz turkumlarida koʻp uchraydi: *tez—sekin*, *katta—kichik*, *mayda—yirik*, *uzun—qisqa*, *koʻp—oz* kabi.

Antonim grekcha soʻz boʻlib, **zid nom** degan maʼnoni bildiradi. Oʻzaro zid, qarama-qarshi maʼnoli til birliklariga antonimlar deyiladi. Masalan, *katta—kichik*, *uzoq—yaqin*, *doʻst—dushman* kabi. Antonimlarning leksik: *yaxshi—yomon*; morfologik: *aqlli—aqlsiz*; frazeologik: *qoʻli uzun—qoʻli kalta* kabi koʻrinishlari mavjud. Leksik antonimlarni kontekstual antonimlardan farqlash kerak. Kontekstual antonimlar faqat muayyan matn doirasidagina zidlik xususiyatiga ega boʻladi. Antonimlar, asosan, belgi bildiruvchi soʻz (ravish, sifat)larda koʻp uchraydi, ot va feʼllarda kamroq uchraydi.

Antonimlar tub va yasama boʻla oladi: *dono—nodon* kabi. Juft holda qoʻllanganda esa koʻchma maʼnoni ifodalaydi. Masalan, *yaxshi-yomon gaplar* (har xil maʼnosida), *erta-yu kech xayolim senda* (doim maʼnosida).

Badiiy asarlarda, xalq maqollarida antonimlar hissiy-boʻyoqdor uslubiy vosita sifatida nutqning ifodaliligi, ixchamligi, oʻtkirliги uchun xizmat qiladi. Masalan: *bilimli kishi oʻzar*, *bilimsiz kishi toʻzar*. *Yaxshi bilan yursang*, yetarsan murodga, *yomon bilan*

yursang, qolarsan uyatga. Yozuvchi va shoirlar antonimlardan antiteza, ya'ni tazod hosil qilishda foydalanadilar:

*Har kimki vafu qilsa, vafu topg'usidir,
Har kimki jafu qilsa, jafu topg'usidir.*

(Bobur)

*Yaxshi otga qamchi bossang, kishnaydi,
Yomon ot-chi, egasini tishlaydi.*

(Xalq og'zaki ijodidan)

O'zbek tilshunosligida so'zlararo ma'noviy munosabatlar tushunchasi ostida asosan sinonimik, polisemik va antonimik munosabatlar tushunilar edi. Keyingi davrlarda o'zbek tilshunoslari so'zlararo ma'no munosabatlarining sinonimiya, omonimiya, antonimiyadan tashqari giponimiya, graduonimiya, partonimiya kabi turlarini ham ajratdilar.

Ma'nodoshlik qatorining atash va vazifa semalari bir xil, ifoda semalari farqli bo'lgan turidan boshqa yana bir boshqa ma'nodoshlik mavjud. Bunday qatorlarni ba'zi bir tilshunoslar ma'nodoshlik deb hisoblamaydilar, bunday leksemalarning mazmun guruhlarini alohida lug'aviy ma'no guruhlarini deb sanaydilar. Bular narsa-buyum, belgi, harakat-holatni turli darajada atovchi leksemalar guruhidir. So'zlararo ma'no munosabatlari mazmuniy darajalanishi **graduonimiya** deb ataladi. Mazkur leksemalar qatori o'zaro darajali ziddiyatda turgani uchun darajalanish deb nomlanadi. Jumladan: *ninni — chaqaloq — go'dak — bola* darajalanish qatorini *bola — farzand — zurriyot* sinonimik qatori bilan solishtirilsa, ular orasidagi farqni sezish mumkin.

Sinonimik qatordagi leksemalarning atash semalari bir xil, bir turdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, harakat-holatni bildiradi. Darajalanish qatorida esa umumiy atash semalari bir xil, ammo ular ma'lum bir semaning turli darajalarini ifodalaydi, muayyan belgi-xususiyatning oz-ko'pligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi qo'yadi. Masalan: *shivirla—pichirla—ayt—gapir—baqir—hayqir* qatori „ovoz miqdori“ belgisi asosida tuzilgan, bu belgi „shivirla“dan „hayqir“ga tomon o'sib boradi va darajali ziddiyat qatorini hosil qiladi. Darajali ziddiyatlar tilning lug'at boyligini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Voqelikda narsa, belgi, xususiyatlararo jins-tur bog'lanishi juda keng tarqalgan. Bular **giponimik munosabatlar** deb ataladi.

Giperonim ma'lum bir jinsning umumiy nomini, **giponim** esa shu jins turining nomlarini ifodalab keladi. Masalan: *ot*—giperonim, *ayg'ir, baytal, toy, to'bichoq, yo'rg'a, saman* – giponimlar. Demak, giponimik qatorni ma'no jihatidan jins-tur munosabatlari bilan o'zaro bog'langan so'zlar tizimi tashkil qiladi.

Partonimiya butun-bo'lak munosabatlaridir. Butun-bo'lak munosabatlari ham voqelikda keng tarqalgan bo'lib, voqelikning bevosita in'ikosi bo'lgan ongimizda, ongning shakli va ifoda vositasi bo'lgan tilda o'z aksini topadi. Partonimik munosabatlarda so'zlararo butun-bo'lak munosabatlarini ifodalash bilan aloqador bo'lgan bog'lanishlar tushuniladi. Partonimik lug'aviy ma'no guruhlarida so'zlar *butun nom* va *bo'lak nom* kabi turga ajratiladi. Alohida bir butunlik nomini ataydigan so'z *butun nom* deb ataladi. Masalan: *daraxt*. Butunning bo'laklarini, tarkibiy qismlarini atab keluvchi so'zlar esa **bo'lak nom** deyiladi. Masalan: *ildiz, shox, barg, tana*. Bu qatordagi *barg – shox – tana – ildiz* so'zlari ma'lum o'xshashlikka ega, ya'ni butunning bo'laklari sifatida o'xshashdir.

Butun nom partonimiya lug'aviy guruhining dominant so'zi sifatida bo'laklarni alohida bo'rttirish, uqtirish talab etilmaydigan sharoitlarda o'z qatoriga kiruvchi bo'lak nomlarning istaganini almashtira oladi. Masalan, „*Daraxtni sindirdi*“ gapida „*daraxt*“ „*shox*“ so'zining o'rnida keladi. „*Daraxtni kesdi*“, „*daraxtga chiqdi*“ kabi birikmalarda tana yoki shox nazarda tutiladi. Demak, butun nomning qaysi bo'lak nom o'rnida qo'llanganligini muayyan matniy holatdangina aniqlash mumkin.

Sinonimik va graduonimik qatorlar ichida dominant so'z hamisha qatorning ichida bo'ladi, partonimiyada esa dominant so'z hamma vaqt partonimik qatordan tashqarida turadi. Sinonimik, graduonimik, giponimik munosabatlar ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va taqlid so'zlarda hosil bo'ladi, partonimik munosabatlar faqat ot so'z turkumi doirasidagina bo'ladi. Bularning sinonimiyadan farqi shuki, sinonimik qatorlar bir denotatni ifodalab keladi, partonimik va graduonimik guruhlarda esa har bir so'z boshqa-boshqa narsalarni, o'ziga xos alohidaliklarni, zotlarni atab keladi.

Giponim, graduonim, partonimlarni o'rinli ishlatishni o'rganish, sinonim, omonim va antonimlarning qo'llanishini o'rganish kabi ahamiyatlidir. Chunki ular nutqni badiiyashtirish hamda aniqlashtirishda muhim vazifa bajaradi. Masalan:

*Kim kuchuk birla xo'tukka qancha qilsang tarbiyat,
It bo'lur, eshshak bo'lur, bo'lmaslar aslo odamiy.*

(A. Navoiy)

Navoiyning mazkur baytida badiiylikka o'zaro giperonimik munosabatda bo'lgan so'zlarni (*kuchuk—it; xo'tik—eshak*) qo'lash orqali erishilgan.

Nazorat savollari

1. So'zlar shakl va ma'no jihatdan qanday turlarga bo'linadi?
2. Omonimiya hodisasining ko'p ma'nolilikdan farqi nimada?
3. Omonimlar qanday turlarga bo'linadi?
4. Paronimlar qanday hodisa?
5. Sinonimik qatorda sinonimlar so'zlarning joylashish tartibiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
6. Hassiy va uslubiy bo'yoqdor so'zlar deganda nimani tushunasiz?
7. Leksik va kontekstual antonimlarning farqi nimada?
8. Affikstar va iboralardagi omonimlik, sinonimlik va antonimlik hodisasi qanday izohlanadi?
9. Graduonimlar nima?
10. Giponimlar deganda nimani tushunasiz?
11. Partonimiya nima va uning qanday turlari bor?
12. Graduonim, giponim, partonimlarning sinonimdan farqi nimada?
13. So'zlarning shakl va ma'no guruhlarining nutqdagi ahamiyati haqida gapiring.

TILNING LUG'AT QATLAMLARI

Tayanch tushunchalar

Tayanch tushunchalar*hgan qattam, zamonaviy qattam, eski qattam va yangi so'z o'zlashtirish, kalka qattam, tarixiy so'zlar, arxaizmlar, neologizmlar, faol so'zlar va nofaol so'zlar, umumiste'mol so'zlar, iste'mol doirasi chegaralangan leksika, shevaga xos so'zlar, lahjalar, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, ijtimoiy chegaralangan leksika.*

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi o'zbek tilining butun tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangandir. Undagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbayi ham har xildir. O'zbek xalqi o'z tarixiy taraqqiyotida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqada bo'lgan va bu aloqalar tiliga ta'sir qilgan.

Shu bois, o'zbek tili lug'at tarkibi ham **o'z qatlam va o'zlashgan qatlarga** bo'linadi.

O'z qatlarga o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan, shuningdek, turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar kiradi: *tog', tom, til, oyoq, oq, qo'l, yer* kabi. Ularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Umumiy turkiy so'zlar.

2. Umumturkiy so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlar.

3. Chet tili elementi negizida o'zbek tilining o'zida, ya'ni o'zbek tilining qo'shimchasi qo'shilib yasalgan so'zlar.

4. O'z va o'zlashma so'zlarga chet tillardan o'zlashgan qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilingan so'zlar.

O'z qatlam va o'zlashgan qatlam so'zlarini quyidagi xususiyatlariga ko'ra farqlash mumkin:

1. O'z qatlarga oid so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir. O'zlashma qatlam so'zlari bu jihatdan chegaralangandir.

2. Aniq ma'noli so'zlarning aksariyati o'z qatlarga xos, mavhum ma'noli so'zlarning aksariyati o'zlashma qatlarga xos.

3. Asl turkiy so'zlar, asosan bir va ikki bo'g'inli bo'ladi.

4. Bir bo'g'inli so'zlar ko'proq undosh + unli + undosh shakliga ega.

5. Ikki bo'g'inli turkiy so'zlar ko'proq ochiq bo'g'inlardan tuziladi: *ikki, olma*.

6. Turkiy so'zlar **r, l, v, h, g** tovushlari bilan boshlanmaydi.

7. Turkiy so'zlar oxiri **e (ye), u** unlisi bilan tugamaydi.

8. Turkiy so'zlar tarkibida sirg'aluvchi **j, bo'g'iz h** tovushlari uchramaydi.

9. Turkiy so'zlarda birinchi bo'g'indan keyingi bo'g'inlar hech vaqt unli tovush bilan boshlanmaydi.

10. Bog'in boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh yoki unli tovush yonma-yon kelmaydi.

11. So'z urg'usi oxirgi bo'g'inga tushadi.

12. Turkiy tillarda affikslar ko'pincha undosh bilan boshlanadi.

13. Turkiy tillarda old qo'shimcha yo'q va boshqalar.

Umumiste'mol so'zlari va chegaralangan leksika

O'zbek tili leksikasining chegaralangan qatlami: zamonga ko'ra, territoriyaga ko'ra va ijtimoiy holatiga ko'ra uchga bo'lib o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan eskirgan so'zlarning jami eski qatlam, yangi so'zlar jami yangi qatlamdan tashqari, lug'at tarkibidagi adabiy til uchun, odatdagi, eskilik va yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar qatlami ham bor. Bu qatlam zamonaviy qatlam deyiladi. Demak, zamon nuqtayi nazaridan o'zbek tili lug'at tarkibi uchga bo'linadi: zamonaviy qatlam, eski qatlam va yangi qatlam.

Eskilik va yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar **zamonaviy qatlam** deyiladi. **Eskirgan so'zlar qatlamiga** ikki xil hodisa kiradi: hozirgi til nuqtayi nazaridan so'z ham, u nom bo'lib kelgan predmet, hodisa ham eskirgan, iste'moldan chiqqan bo'lsa, bular **tarixiy so'zlar** deb ataladi; narsa va hodisaning, tushuncha yoki tasavvurning o'zi emas, balki uning nomigina eskirgan bo'lsa, **arxaizmlar** deyiladi.

Til leksikasiga eskirish xususiyati bilan bir qatorda, yangilash ham xosdir. Jamiyatning rivoji, obyektiv borliq, tabiatdagi o'zgarishlar yangi so'z va atamalarni ham vujudga keltiradi. **Yangi so'zlar qatlami** tilshunoslikda **yangi leksika** deb ham yuritiladi. Obyektiv ehtiyoj tufayli va til qonun-qoidalariga mos ravishda yaratilgan yangi so'zlar til lug'at tarkibini boyitadi.

Yangi so'zlar quyidagi yo'llar bilan vujudga keladi:

1. Affiksatsiya. So'z o'zaklariga yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan: (*reketchi, tadbirkor* kabi)
2. Kompozitsiya. O'zakka o'zak qo'shish bilan: *yodnoma, kitobsevar* kabi.
3. So'zlarni juftlash orqali: *ishchi-yoshlar, o'quvchi-yoshlar* kabi.
4. O'zbekcha qisqartma so'zlarni yaratish orqali: *BMT, BuxDU, O'zMU* kabi.
5. An'anaviy so'zlarni yangi ma'noda qo'llash orqali: *millat, ziyorat, mehnat* kabi.
6. So'z o'zlashtirish asosida: *bakalavr, magistr, fermer* kabi.
7. Kalka asosida: *ekranlashtirish, radiomarkaz, radioto'lqin* kabi.

Neologizm tilga singib ketishi uchun quyidagi ikki yetakchi talabga javob berishi shart:

1. Yangi so'z—neologizm tushunarli bo'lishi, ma'nosi aniq, tinglovchisiga tez yetib boradigan bo'lmog'i kerak.
2. U tilda mavjud va yashovchan modellar asosida yaratilmog'i lozim.

Ma'nosi shu tilda so'zlovchilar uchun tushunarli va umumqo'llanish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar **umumiste'moldagi leksika** deyiladi. Bunday so'zlarning qo'llanish doirasini na territorial jihatdan, na inson faoliyatining biror sohasi bo'yicha chegaralab bo'lmaydi.

Umumiste'mol leksika so'z turkumlarining barchasiga oiddir.

Iste'mol doirasi chegaralangan leksika til lug'at tarkibining ajralmas qismidir. Funktsional chegaralangan so'zlarning mohiyati ularning til leksik sistemasi elementlari bilan bo'lgan o'zaro munosabatlaridan, ya'ni til leksikasini yaxlit bir holda olib o'rganilmagan taqdirdagina ochilishi mumkin. Funktsional chegaralangan leksikaga til sistemasida mavjud bo'lgan dialektal so'zlar, kasb-hunar so'zlari, atamalar kiradi.

Ma'lum hududda yashovchi kishilar nutqiga xos bo'lgan so'zlar **shevaga xos so'zlar** (dialektal so'zlar) deyiladi.

Dialektal so'zlar:

leksik (so'z): *qumursqa—chumoli*;

morfologik: *-da* o'rnida *-ga* ishlatilishi;

fonetik: *ena — ona, jur — yur* ko'rinishlarga ega.

O'zbek tilida shevalar uch lahjaga birlashadi: qorluq-chigil-yug'ur lahjasi, o'g'uz lahjasi, qipchoq lahjasi.

Biror kasb-hunar egalari nutqiga xos so'z yoki iboralar **kasb-hunarga oid so'zlar** deb ataladi. Bizning Vatanimiz qadim-qadimdan hunarmandlar o'lkasi bo'lgan, shu bois bizda kasb-hunarlar va ularni atovchi so'zlar juda ko'p. Jumladan, kulolchilik, duradgorlik, ko'nychilik, chorvachilik, dehqonchilik kabi sohalarga oid leksika mavjud. Shuningdek, **ijtimoiy chegaralangan so'zlar** — jargon va argolar ham nafaol so'zlar deb hisoblanadi.

Til lug'at qatlamining boyish yo'llari: so'z o'zlashtirish

Bir tildan ikkinchi tilga ba'zi bir til elementlarining qabul qilinishi, o'tishi so'z o'zlashtirish deb yuritiladi. Ma'lum bir tilga qabul qilingan so'z quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. O'zlashgan so'z uni qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo'ysunadi.

2. O'zlashgan so'z xuddi o'z so'zidek tabiiy va aniq bo'ladi.

3. O'zlashma so'z jamoa nutqiga o'tgandagina o'zlashmaga aylanadi.

O'zlashma so'zlar uch xil yo'l bilan qabul qilinadi:

1. So'z o'zgarishsiz aynan olinadi.
2. So'z kalkalab olinadi.
3. So'z aralash (yarim kalka) qilib olinadi.

Nazorat savollari

1. O'zbek tili leksikasi qanday lug'at qatlamlariga bo'linadi?
2. O'z qatlam so'zlari qanday guruhlariga bo'linadi?
3. O'zlashgan qatlam so'zlarini qanday farqlash mumkin?
4. Zamonaviy qatlam deganda nimani tushunasiz?
5. Eskirgan va yangi so'zlar qanday guruhlariga bo'linadi?
6. So'z o'zlashtirish qanday yo'llar bilan amalga oshiriladi?
7. Qanday so'zlar umumiste'moldagi so'zlar deb ataladi?
8. Iste'mol doirasi chegaralangan leksikaga qanday so'zlar kiradi?

IBORALAR LUG'AVIY BIRLIK SIFATIDA

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya, frazeologik butunlik, frazeologik chatishma, frazeologik qo'shilma, frazeologik polisemiya, frazeologik omonimiya, frazeologik antonimiya, kalka.

Frazeologiya iboralar, ya'ni turg'un birikmalar haqidagi ta'limotdir. **Frazeologiya** asli grekcha so'z bo'lib, *phrasis* — *ibora* va *logos* — *ta'limot* yoki *fan* degan ma'nolarni anglatadi. Frazeologiya leksikologiyaning tarkibida o'rganib kelingan. Leksikologiyaning bo'linishi natijasida u alohida tarmoq sifatida ajralib chiqqan va nutqdagi, tildagi barcha turg'un birikmalarni tekshirish bilan shug'ullangan. Bu birikmalar frazeologik birikmalar, frazemalar, frazeologik birliklar kabi atamalar bilan nomlanadi. Bunday turg'un birikmalar qatoriga, odatda, maqol, matallarni ham kiritishadi. Ular tilda ekspressivlik, emotsionallik, obrazlilikni oshirish uchun qo'llaniladi. Masalan: *sodda—qo'y og'zidan cho'p olmagan* kabi.

So'z ham, frazeologik birikma ham lug'aviy birlik sanaladi va tilning lug'at boyligini tashkil qiladi. Frazeologizmlar so'z birikmasi yoki gaplar singari nutq jarayonida hosil bo'lmaydi, balki ular xuddi so'zlar kabi tilda tayyor holda bo'ladi. Demak, frazeologizmlar nutq hodisasi emas, balki til hodisasi.

Frazeologizmning semantik tuzilishi frazeologik ma'no va qo'shimcha ma'no bo'yoqlaridan iborat bo'ladi. Belgi, harakat kabilar haqida frazeologizm ifodalaydigan ma'lumot **frazeologik ma'no** deyiladi: *Qizim boshimni osmonga yetkazdi (A. Qodiriy). Endi to'rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bo'lardi (I. G'ofurov)* Iboralar birinchi gapda harakat, ikkinchi gapda belgi ifodalayapti.

Frazeologik ma'no obrazlilik va jozibadorligi bilan leksik ma'noli so'zlardan biroz farqlanib turadi. Ayrim frazeologizmlarni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Masalan: *Qildan qiyiq topib, janjal chiqarardi. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqarib qo'ydi.*

Iboralar ma'no jihatdan uchga bo'linadi, bular: frazeologik butunlik, frazeologik chatishma va frazeologik qo'shilma.

Iboraning ma'nosi tarkibidagi so'zlarning leksik ma'nolari asosida izohlansa (shu leksik ma'nolarning yig'indisidan kelib chiqsa va ular bilan bog'lansa), **frazeologik butunlik** deyiladi. Masalan: *yog' tushsa yalaguday—toza, to'ydan oldin nog'ora chalmoq—ovoza qilmoq, nog'orasiga o'ynamoq—gapiga kirmoq* kabi.

Iboraning ma'nosi tarkibidagi so'zlarning leksik ma'nolariga bog'liq bo'lmasa va ulardan boshqacha ma'noni ifodalasa, **frazeologik chatishma** deyiladi: *To'nini teskari kiymoq—arazlamoq; oyog'ini qo'lga olib—tez; qovog'idan qor yog'ib—o'pkalamoq, qattiq xafa; og'zi qulog'ida—juda xursand* kabi.

Iboraning ma'nosi tarkibidagi so'zlardan birining leksik ma'nosi bilan bog'lansa, **frazeologik qo'shilma** deyiladi. Bularda bir so'z o'z ma'nosida, boshqasi esa shu birikma tarkibida ko'chma ma'noda qo'llanadi. Masalan: *og'ir yigit, gapning tuzi, dehqonchilikning tili, baxt eshigi, qattiqqo'l* kabi. Bulardagi *og'ir, tuz, til, eshik, qattiq* so'zlari shu o'rinda ko'chgan ma'noda qo'llangan.

Frazeologik birikmalar bir butunligicha, yaxlitligicha gapning bir bo'laki sifatida qaraladi. Ular gapda sifatlovchi aniqlovchi, qaratqichli aniqlovchi, to'ldiruvchi, kesim vazifalarida kela oladi. Masalan: *Ilonning yog'ini yalagan odam. Yer tagida ilon qimirlasa, biladi* kabi.

Ikki va undan ortiq ma'noga ega bo'lgan iboralarga **frazeologik polisemiya** deyiladi.

Bosh ko'tarmoq: 1) *sog'aymoq*; 2) *qaramoq*; 3) *qo'zg'olon qilmoq*.

Ko'zi ochildi: 1) *tushunmoq*; 2) *ko'rmoq* kabi.

Bir xil soʻzlardan tuzilgan, yaʼni shakllari oʻxshash, ammo maʼnolari har xil boʻlgan iboralar **frazeologik omonimiya** deyiladi: *Uyni boshiga koʻtarmoq — janjal qilmoq, onasini boshiga koʻtarmoq — juda eʼzozlamoq* kabi.

Shakllari har xil, maʼnolari bir-biriga yaqin boʻlgan iboralar **frazeologik sinonimiya** deyiladi: *Toqati toq boʻlmoq — sabr kosasi toʻlmoq* kabi. Lugʻaviy birlik sifatida frazeologizmlar soʻzlar bilan sinonimik qator tashkil qiladi: *sevmoq — koʻngil qoʻymoq, yaxshi koʻrmoq* kabi.

Qarama-qarshi maʼno ifodalovchi iboralar **frazeologik antonimiya** deyiladi: *Qoʻli uzun — qoʻli kalta, koʻngli oq — ichi qora* kabi.

Frazeologizmlarning asosiy qismi oʻz qatlamga oiddir. Ammo oʻzlashgan qatlam iborolari ham bor. Iboralar baʼzan yarim kalka, baʼzan toʻliq kalka bilan oʻzlashtiriladi. Masalan: *dili siyoh boʻldi*— yarim kalka, *panja orasidan qaramoq — смотреть сквозь пальцы, hech boʻlmagandan koʻra, kech boʻlgani yaxshi — лучше поздно, чем никогда* — toʻliq kalka kabi.

Nazorat savollari

1. Ilmiy adabiyotlarda turgʻun birikmalar qanday nomlanadi va u tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?
2. Iboralar qanday turlarga boʻlinadi?
3. Frazeologik chatishmalar qanday tuziladi?
4. Frazeologik qoʻshilmalar va butunliklar qanday umumiy xususiyatga ega?
5. Iboralarning nutqdagi ahamiyati nimada?
6. Turgʻun birikmalar tilda qanday usullar bilan oʻzlashtiriladi?

LEKSIKOGRAFIYA

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya, lugʻatshunoslik, lugʻat, qomusiy (ensiklopedik), lingvistik, izohli, sohaviy yoki terminologik lugʻatlar, uyali yoki uyadosh lugʻatlar. Ikki tilli va koʻp tilli tarjima lugʻatlari.

Leksikografiya yunoncha „soʻzlarni yozaman“ demakdir. Maʼlum bir til yoki ikki va undan ortiq til soʻzlarini yigʻib,

sistemalashtirilgan holda lugʻat tarzida chiqarish leksikografiya deyiladi. Leksikografiya lugʻat va lugʻatchilik toʻgʻrisida bahs etadi.

Turkiy xalqlar tarixida lugʻatchilik bilan shugʻullanish katta oʻrin tutgan. Jumladan, XI asrda yashagan tilshunos olim Mahmud Koshgʻariy tomonidan yaratilgan „Devonu lugʻotit turk“ asari, prof. S. Mutallibov tomonidan uch tom va indeks tarzida 1961—1963-yillarda qayta nashr ettirildi. „Attuhfatuz zakiyati fillugʻattit turkiya“ lugʻati Mahmud Koshgʻariy lugʻatidan keyin yaratilgan qadimgi lugʻatlardandir. Bu lugʻat uch qismdan iborat: 1. Kirish; 2. Lugʻat tarjima. 3. Grammatik maʼlumotlar. Har 2 lugʻat ham juda katta tarixiy va maʼrifiy ahamiyatga ega.

Turkiy tillarning keyingi taraqqiyotida XVI—XIX asrlarda qator filologik xarakterdagi lugʻatlar yozilgan. Tole Hirotiyning „Badoye ul-lugʻat“ (1500), Alisher Navoiy asarlari uchun muallifi nomaʼlum va lugʻatdagi birinchi soʻzi bilan yuritiladigan „Abushqa“ (Er va erkak) nomli lugʻat XVI asrning birinchi yarmida vujudga kelgan. 1736—1747-yillarda Mirza Mahdixon tomonidan „Sangloh“ nomli „Chigʻatoycha-forscha“ lugʻat tuzildi. Bu lugʻatning qisqartirilgan varianti „Xulosai Abbosiy“ deb ataladi. Unda 8000 soʻz bor. 1880-yilda Shayx Sulaymonning „Chigʻatoycha-turkcha lugʻati“ maydonga keldi. L. Budagovning 1868—1871-yillarda rus tilida nashr qilingan ikki tomlik „Turkcha-tatarcha qiyosiy lugʻati va V.V. Radlovning „Turk tillari lugʻati tajribasi“ nomli lugʻatlari nashr etildi.

Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan istilo qilinishi munosabati bilan harbiy va maʼmuriy ishlarining talablariga koʻra oʻzbek tilini oʻrganish ehtiyoji tugʻildi. Shu munosabat bilan oʻzbek tiliga doir grammatika va lugʻatlar nashr qilindi. Bu davrda oʻzbek xalqi „sart“, uning tili „sart tili“ deb yuritilar edi. Shuning uchun V.I. Nalivkin, M. Navlivkinalarning „Русско-сартовский и сартовско-русский словарь“ lugʻati 1907-yilda Toshkentda nashr etildi. M. Preobrajenskiyning „Карманный русско-сартовский словарь“ kichik lugʻati 1917-yil Toshkentda nashr ettirildi. 1933—1940-yillarda T. N. Qori Niyoziyning „Ruscha-oʻzbekcha matematika terminlari soʻzligi“ (1933), N. Sayfulmulkovning „Ruscha-oʻzbekcha paxtachilik terminlari soʻzligi“ (1933), S. Sahobid-

dinovning „Ruscha-o‘zbekcha botanika terminlari so‘zligi“ (1939), V. V. Reshetovning „Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘at“i (1936) va boshqalar nashr etildi.

Ikkinchi Jahon urushi va keyingi davrda leksikografik ishlar yanada rivojlandi. 1941-yilda A. K. Borovkov va Qori Niyoziy tahriri ostida „Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘at“ nashr etildi. 1959-yilda Moskvada „O‘zbekcha-ruscha lug‘at“ chiqarildi.

O‘zbek leksikografiyasi oldiga yangi vazifalar qo‘yildi. O‘zbek tili bo‘yicha orfografik, orfoepik, terminologik va ensiklopedik lug‘atlar yaratish vazifasi qo‘yildi va bu ishlar o‘z o‘rnida amalga oshirildi. 1956, 1965, 1975- yillarda „O‘zbek tilining imlo lug‘ati“ nashr etildi. 1983-yilda „O‘zbek tilining adabiy talaffuzi lug‘ati“ nashr etildi. 1963-yilda A. Hojiyevning „O‘zbek tili sinonimlari-ning qisqacha lug‘ati“ nashr etildi. Sh. Rahmatullayevning „O‘zbek tili frazeologik iboralarining izohli lug‘ati“, 1976-yilda „O‘zbek tilining morfem lug‘ati“, shuningdek, qator toponimik va antroponim lug‘atlar vujudga keldi. Shu kunlarda „O‘zbek tili izohli lug‘ati“ning yangi nashri tayyorlanmoqda.

Umuman, leksikografiya lug‘atchilik va lug‘at tuzish bilan bog‘liq nazariy masalalarni o‘rganadi. Lug‘atlar o‘z mohiyat-e‘tibori bilan ikki turga bo‘linadi:

1. Ensiklopedik, ya‘ni qomusiy lug‘atlar.
2. Lingvistik lug‘atlar.

Bu lug‘atlar o‘zaro obykti va so‘zligi jihatidan farq qiladi.

Lingvistik lug‘atlarning obykti so‘zdir. Bunday lug‘atlar so‘zlarning semantikasi, grammatik xususiyatlari, imlosi, talaffuzi, etimologiyasi va h.k. haqida ma‘lumot beradi.

Lingvistik lug‘atlarning so‘zligida barcha mustaqil va yordamchi so‘zlar qayd etiladi. Ensiklopedik lug‘atlar so‘zligida terminlar, tarixiy hodisa nomlari va atoqli otlar qayd etiladi. Lingvistik lug‘atlar bu jihatdan neytraldir. Ensiklopedik lug‘atlar Sharq xalqlari tilida qomus deb yuritiladi.

Kishilik bilimining barcha sohalari yoki biror sohasi bo‘yicha sistemalashtirilgan ma‘lumotlarni beradigan lug‘atga **ensiklopedik lug‘at** deyiladi. Ensiklopedik lug‘atlar o‘z xarakteriga ko‘ra ikki xil: **umumxarakterdagi ensiklopediya** va **maxsus ensiklopediyalardir.** Umumxarakterdagi ensiklopediya ilmning barcha sohalari bo‘yicha, mashhur shaxslar, olimlar, shoirlar

haqida birmuncha keng ma'lumot beradi. Bunday ensiklopediya rus tilida 66 tomda (БСЭ) nashr etilgan. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Milliy ensiklopediyasining o'n jildi nashrdan chiqdi.

Maxsus qomusiy lug'atlarga Tibbiyot ensiklopediyasi, Adabiyotshunoslik ensiklopediyasi va h.k. kiradi. Filologik lug'atlarda ma'lum bir tildagi so'zlar va iboralar ma'nosi izohlanadi yoki ularning ikki, uch tildagi tarjimasi beriladi. Shu xususiyatiga ko'ra bunday lug'atlar avvalo ikkiga bo'linadi: bir tilli va ikki yoki ko'p tilli lug'atlar. Bir tilli lug'atlarga izohli lug'atlar, ikki yoki ko'p tilli lug'atlarga tarjima lug'atlari kiradi.

Lug'atlar uch nuqtayi nazardan tasnif qilinadi:

1. Hajm nuqtayi nazaridan.
2. So'zlikning berilish usuli nuqtayi nazaridan.
3. Maqsad nuqtayi nazaridan.

Lingvistik lug'atlar hajm nuqtayi nazaridan ikki tipga: umumiy va maxsus lug'atlarga bo'linadi. Bu tip lug'at so'zligi jihatidan farq qiladi. Umumiy lug'at so'zligi til leksikasini barcha turkumlar doirasida, barcha qatlamlar bo'yicha aks ettiradi. Maxsus lug'at so'zligidagi til leksikasi ma'lum maqsadga ko'ra 3 tipga bo'linadi: katta, o'rtacha va kichik lug'atlar.

Terminlar, dialektal so'zlar, barcha so'z turkumidagi so'zlarni o'z ichiga olgan mukammal lug'atga katta hajmdagi lug'at yoki akademik lug'at deyiladi. Bunday lug'atlar ko'proq izohli, tarixiy, imloviy bo'ladi. O'zbek tilida bunday lug'atlar hali yaratilmagan. Dunyo miqyosida yaratilgan bunday lug'at „Katta Oksford lug'ati“, „Xazina lug'at“, „Trench lug'at“ nomlari bilan tilga olinadi. Uni tuzish masalasi 1928-yilda R. Trench tomonidan ko'tarilgan. Bu lug'at 1933-yilda 12 tomda qayta nashr etilgan.

Yana shunday lug'atlarga misol sifatida 17 tomidan iborat rus tilining akademik lug'atini ko'rsatish mumkin.

O'rtacha lug'atlar tipiga normativ lug'atlar ham kiritiladi. O'rtacha tip lug'atlariga 1950—1955-yillarda nashr etilgan „Ruscha-o'zbekcha lug'at“, 1959-yilda nashr qilingan „O'zbekcha-ruscha lug'at“, „O'zbek tili izohli lug'ati“ va barcha imlo, ters, tematik, dialektologik lug'atlarni ko'rsatish mumkin.

Maxsus lug'atlar tipiga yon lug'atlar va maktab lug'atlari kiritiladi. Maktab lug'atlari so'zligida ko'proq darsliklarda qo'llangan so'zlar beriladi.

Kichik lug'atlar so'zligi qanday maqsadga ko'ra chegaralanganligiga ko'ra 3 tipga bo'linadi: leksik qatlamlar lug'ati; leksik tanlangan lug'at; terminologik lug'at.

Leksik qatlamlar lug'atiga so'zligi sinonimlar, omonimlar, frazeologik birliklar va h.k. dan tashkil topgan lug'atlar kiradi. A. Hojiyevning „Sinonimlarning qisqacha lug'ati“, Sh. Rahmatullayevning „O'zbek tili qisqacha frazeologik lug'ati“ kabilar shunday lug'atlar jumlasidandir. Leksik tanlangan lug'atlar so'zligiga biror muallif, biror yodgorlik, biror asarga oid so'zlar kiritiladi. Masalan: Borovkovning „O'rta Osiyo tafsiri leksikasi“, E. Fozilovning „Староузбекский язык“ lug'ati va boshqalar. Terminologik lug'atlarda biror fan yoki biror kasbga oid terminlar beriladi: Masalan: S. Ibrohimovning „Paxtachilik terminlari lug'ati“ (1934), N. Mamatovning „Paxtachilik terminlarining qisqacha izohli lug'ati“ (1964), N. Hotamovning „Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at“i (1960) va boshqalar.

So'zlik lug'atning mazmunini tashkil etadi. So'zlik lug'at uchun tanlangan so'zlar ro'yxati bo'lib, bu ro'yxat ma'lum tartibda beriladi. Mana shu so'zlikning berilish usuli nuqtayi nazaridan lingvistik lug'atlar 3 turga bo'linadi:

1. Alfavit tartibidagi lug'atlar.
2. Tematik lug'atlar.
3. Uyali lug'atlar.

Alifbo tartibli lug'atlarda so'zlikni tashkil etgan so'zlar ro'yxati „sirtqi“ va „ichki“ alifbo tartibi bo'yicha beriladi.

Tematik lug'atlarda so'zlikni tashkil etgan so'zlar ro'yxati ma'lum mavzularga bo'lib beriladi, bunda so'zlar avval so'z turkumlari bo'yicha ajratilib (ot, sifat, fe'l), so'ngra ular ichki tematik bo'linishlar bilan beriladi. Tematik lug'at 1975-yil Toshkentda nashr etildi. Tuzuvchilar N. Tixonov, N. Hotamov, S. Yemelyanova, M. Tixonovalardir. Lug'at so'zligidagi so'zlar 16 tematik qismga bo'lingan bo'lib, „Yer“, „Osmon“, „Qazilma boyliklar“, „O'simliklar“, „Odam“ kabi nomlangan. Lug'at ruscha-o'zbekcha tarjima lug'atidir.

O'zbek leksikograflari oldida uyadosh so'zlar lug'atini yaratish vazifa bo'lib turibdi.

Nazorat savollari

1. Leksikografiya nimani o'rgatadi?
2. O'zbek lug'atshunosligi tarixi haqida so'zlab bering.
3. O'zbek tilida eng birinchi lug'atni kim tuzgan?
4. Lug'atlar qanday turlarga bo'linadi?
5. Qomusiy va lingvistik lug'atlarning farqi nimada?
6. Bir tilli lug'atlarga qanday lug'atlar kiradi?
7. Tarjima lug'atlari qanday lug'atlar sanaladi?

So'zni leksik tahlil qilish tartibi

- 1) so'zning bir ma'noli yoki ko'p ma'noli ekanligi;
- 2) so'zning asl lug'aviy ma'nosi va kontekstdagi ma'nosi;
- 3) so'zda ko'chma ma'no hosil bo'lish usuli;
- 4) so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qaysi guruhga kirishi va uslubiy bo'yog'i;
- 5) so'zning qaysi qatlamga kirishi;
- 6) qo'llanilishiga ko'ra qaysi guruhga kirishi.

IV. MORFEMIKA VA SO'Z YASALISHI

SO'ZNING MORFEMIK TARKIBI: O'ZAK, NEGIZ, AFFIKSAL MORFEMALAR

Tayanch tushunchalar

o'zak, negiz, affikslar, so'z yasovchi affikslar, shakl hosu qituvchilar, so'z o'zgartiruvchilar, affiksial omonimiya, affiksial sinonimiya, affiksial antonimiya.

Morfemika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, tildagi so'zlarning ma'noli qismlari haqidagi ta'limotdir. So'zning ma'noli qismlari **morfemalar** deyiladi (yunoncha *morphe* – shakl degan ma'noni bildiradi). Masalan, *kuylagan, ko'kardi, paxtazorda, ishchilar* so'zlarining har birida uchtadan morfem bo'lak bo'lib, birinchisi (*kuy, ko'k, paxta, ish*) o'zak morfemalar, keyingilari esa (*-la, -gan, -ar, -di, -zor, -da, chi, -lar*) affiksial morfemalardir. Morfemalar bildiradigan ma'nolar turli-tuman. Lekin asosiy xususiyatiga ko'ra morfemalar ikki turga bo'linadi: **o'zak morfema va affiksial morfema.**

O'zak morfema – so'zda albatta ishtirok etadigan, leksik ma'no ifodalay oladigan morfemadir. O'zak morfema so'z yasalishi uchun ham, shakl yasalishi uchun ham asos bo'la oladi. Masalan: *ishchi, ishchan, ishsiz* (*ish* so'zi – so'z yasalishiga asos bo'layapti); *ishni, ishda, ishga, ishdan* (*ish* so'zi – shakl yasalishiga asos bo'layapti).

So'zga turlicha affikslar qo'shilganda ham, o'zak morfemaning ma'nosi yo'qolmaydi. Undan yasalgan yangi so'zlarning – yasalmalarning ma'nosi har vaqt o'zak morfemaning ma'nosi bilan bog'langan, shu ma'noga asoslangan bo'ladi. Jumladan, *bil, og'ir, bosh, mehnat, asal* o'zak morfemalardan yasalgan *bilim, bilimdan, og'irlik, boshliq, boshlamoq, mehnatkash, asalchi, asalchilik* kabi yasama so'zlarning ma'nosi yuqoridagi o'zak morfemalarning ma'nosiga asoslanadi.

Affiksial morfema. Affiksial morfemalar (lotincha *affixus* – „bog'langan“, „biriktirilgan“) o'zak morfemaning mazmuniga har

xil qo'shimcha ma'nolar qo'shadi. Affiksial morfema mustaqil leksik ma'no ifodalay olmaydigan, so'zning leksik yoki grammatik ma'nolarining shakllanishida xizmat qiladigan morfemadir: *kuchli, harakatchan, ishla, do'stona*, (so'z yasayapti); *uyalar, uyim, uyga* (shakl yasayapti).

So'z tarkibida affiksial morfema (affiks) hamma vaqt ishtirok etavermaydi. Masalan: *ish, odam, suv, havo, daraxt, qush, tosh* kabilar.

Ba'zi so'zlar shakliy jihatdan o'zak yoki affiksial morfemadan yoki har ikkalasidan tashkil topgandek ko'rinishi mumkin. Lekin bu so'z qismlarga ajratilganda har bir qismning o'z ma'nosi bo'lmasa, bir o'zakka teng bo'ladi, ya'ni uni o'zak va affiksial morfemaga ajratib bo'lmaydi. Masalan: *quloqchin* — so'zidagi *quloq* mustaqil ma'no ifodalaydi. Lekin undagi **-chin** qismining ma'nosi haqida gapirish qiyin, shunga ko'ra uni morfema deb bo'lmaydi. Demak, *quloqchin* so'zi morfemalarga (ma'noli qismlarga) ajratilmaydi. Shuningdek, *tirik, tiril* so'zlarida **-ik, -il** ning affiksliigi sezilib turibdi. Lekin **-tir** qismi biror ma'noga ega emas. Shu jihatdan bu so'zlarni ham morfemalarga ajratib bo'lmaydi. *Kunda, chindan* so'zlaridagi *kun* va *chin* qismi hozirgi kunda mustaqil ma'no ifodalaydi; **-da** va **-dan** qismlari kelishik ma'nosini ifodalovchi so'z shaklini yasaydi. Lekin ular *kunda, chindan* so'zi doirasida o'z ma'no va vazifasini yo'qotgan. Shu sababli bu so'zlar ham morfemalarga (ma'noli qismlarga ajratilmaydi).

O'zak ifodalaydigan ma'no so'zga xos leksik ma'noning o'zagini, asosini tashkil etadi. Affiksning ma'nosi esa yordamchi, qo'shimcha ma'no bo'lib, o'zak ma'nosiga nisbatan ancha umumiyliigi bilan farqlanadi. Masalan: *suvchi, sportchi, traktorchi, betonchi, dutorchi* so'zlarida har bir o'zak morfema (*suv, sport, traktor, beton, dutor*) aniq bir predmet nomini bildirgani holda, ularga qo'shilgan **-chi** affiksi (affiksial morfema) faqat bir umumiy ma'noni — bajaruvchi (shug'ullanuvchi) shaxs oti ma'nosini bildiradi.

O'zak morfema o'z aniq ma'nosidan uzoqlashib, umumiy ma'no ifodalaydigan vositaga, ya'ni affiksga aylanishi mumkin. Masalan: *ishxona, choyxona, bosmaxona, talabnoma, ruxsatnoma, taklifnoma* so'zlaridagi *xona, noma* elementi o'z leksik ma'nosidan uzoqlashib, so'z yasovchi vositaga aylangan.

Soʻzlarni oʻzak va affiksial morfemalarga ajratishda bu morfemalarning maʼno ifodalay olishiga eʼtibor berish kerak boʻladi: *Quloqchin* soʻzida — *chin* elementi maʼno ifodalaydi; *tiril*, *tirik* soʻzlarida esa *tir* qismi maʼnoga ega emas. Shuningdek, *-xona*, *-noma*, *-xoʻr* kabilar aniq oʻzak morfema maʼnosidan uzoqlashib, affiksial morfemaga aylangan. Morflar turli koʻrinishlarga ega boʻladi. Masalan: *ishla* soʻzidagi *-la* elementi *hayda* soʻzida *-da* shaklida kelgan (lekin *hay-hayla* feʼlida yana *-la* shaklida qoʻllangan), hozir ajralmaydigan *unda* soʻzida ham aslida shu *-da* affiksi bor (*un—ovoz*). Bu *-la* va *-da* koʻrinishlari umumiy tarzda morfema deyiladi. Bu turli koʻrinishdagi qismlar, morflar bir-biriga nisbatan allomorf sanaladi. Bu hol oʻzak morfemalarda ham koʻrinadi: *tashqi* soʻzidagi *tash* elementi *tish* tarzida koʻp uchraydi.

Morfemalar vazifasiga koʻra soʻz yasashiga ham, shakl yasashiga ham aloqador. Masalan, *temirchi* (affiks orqali soʻz yasalishi), *temirni* (affiks orqali shakl yasalishi).

Maʼlumki, soʻz tilning eng muhim birligi boʻlib, shakl yasash asosiga ega boʻlishi yoki ega boʻlmasligi mumkin. Soʻzlarning yasashida qatnashib, har xil grammatik maʼno anglatadigan qismlar soʻzning morfologik tuzilishini tashkil qiladi. Masalan, *daftarlarimdan* soʻzi oʻz morfologik tuzilishi jihatidan *daftar-lar-im-dan* tarzida boʻlinadi. Bu soʻzda *daftar* — oʻzak morfema, shakl yasash asosi, *-lar* — koʻplik shakli yasovchi morfema, *-im* — egalik shakli yasovchi morfema va *-dan* — chiqish kelishigi shakli yasovchi morfema. *Oʻqiyotirmiz*, *yoʻzdingiz*, *qishloqlarimizda*, *shaharlaringizning* kabi soʻzlar ham morfologik tuzilishi jihatidan boʻlinadi: *oʻqi*, *yoʻz*, *qishloq*, *shahar* morfemalari shakl yasash asosi, undan keyingi morfemalar esa shakl yasovchi vositalar — affikslar (qoʻshimchalar) hisoblanadi.

Soʻzning morfologik tuzilishida shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita mavjud boʻladi. Oʻzak morfema tarkibida birdan ortiq shakl yasovchi affiksning ishtirok etishiga qarab uning morfologik tuzilishi ham murakkablashib boradi: *qishloqlar*, *qishloqlari*, *qishloqlaridan* kabi. Bu vaqtda oʻzak morfema tarkibida har bir shaklning yasash asosi va yasovchi vositasi (yaʼni affikslar) alohida-alohida ajratiladi; ajratish oxirgi shakldan boshlanadi.

Soʻzning morfologik tarkibi soʻz shaklining yasashida qatnashadigan komponent (tarkibiy qism)lardan iborat, masalan, *ishlarimizni* soʻzining morfologik tarkibi *ish-lar-imiz-ni* dan iborat.

Bunda *ish* shakl yasalişi asosi, **-lar** — ko'plik shakli yasovchi, **-imiz** — egalik shaklini yasovchi, **-ni** — kelishik shaklini yasovchi.

Demak, so'zning morfologik tarkibi shakl yasalişida asos bo'ladigan komponent (tarkibiy qism) bilan shakl yasovchi qo'shimchalardan (affiks yoki yordamchi so'zdan) iborat bo'ladi. So'z tarkibi grammatik jihatdan tekshirilganda, unda ma'lum ma'no anglatadigan qismlarning o'zaro bog'liqligini ko'ramiz.

Ma'noning bir butunlikdan iborat bo'lishi, ma'no anglatish xususiyati so'zda ham, morfemada ham bor, lekin ular bir qancha belgilariga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Ya'ni morfema va so'z bir hodisa emas va ular orasida quyidagi farqlar mavjud:

1. So'z morfemalarga bo'linadi.
2. So'z nutqda boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishadi.
3. So'z gap bo'lagi vazifasida kelish xususiyatiga ega.
4. Morfema nutqda mustaqil qo'llanmaydi.
5. Morfema ma'noli qismlarga bo'linmaydi.

So'zning morfem tarkibi uni tashkil etuvchi morfemalar yig'indisidir. So'z birgina morfemadan iborat bo'lishi mumkin: *kuz, muz, oyoq, bir, sakkiz, gul*. Bir morfemali so'zlar faqat o'zakdangina iborat bo'lib, odatda, tub so'z sanaladi. Eng sodda morfem tarkibli so'zlar tub so'zlardir: *tosh, bosh, qosh*. Hamma yasama so'zlar kamida ikki morfemadan tashkil topadi: *yoz+gi, jon+siz, sev+gi*.

Affiksial morfemaning turlari. Affikslarning har biri o'ziga xos ma'noga ega. Jumladan, *ishchilarga* so'zidagi **-chi** qo'shimchasi so'z yasovchi bo'lib, shaxs oti yasaydi, **-lar** esa faqat ko'plik sonni ifodalaydi, ya'ni faqat so'z shaklini o'zgartiradi, **-ga** qo'shimchasi esa shu so'zni boshqa so'zga bog'lash maqsadida so'zni o'zgartiradi. Affikslar ana shu o'ziga xos ma'nolari va bajaradigan vazifalariga ko'ra uch turga bo'linadi: so'z yasovchi affikslar, shakl hosil qiluvchi affikslar va so'z o'zgartiruvchi affikslar.

1. So'z yasovchi affikslar o'zakka qo'shilib, yangi ma'noli so'z yasaydi va negiz tarkibiga kiradi, shu sababli asosan o'zakdan keyin birinchi o'rinda turadi. So'z yasovchilar bir turkum doirasida so'z yasashi ham, bir turkumdagi so'zdan boshqa bir turkumdagi so'z yasashi ham mumkin. Masalan: *paxta-kor, bola-lik* (otdan ot), *qir-g'in, kul-gi, bil-im* (fe'ldan ot), *yaxshi-lik, go'zal-lik* (sifatdan ot) kabilar. Ba'zan bir o'zakka bir necha so'z yasovchi

qo'shimchalar ketma-ket qo'shilib kelishi mumkin. Chunonchi: *tin-ch-lik, bil-im-don-lik* kabi. Yasovchi affikslar so'z yasalishi darajasiga ko'ra unumli, kamunum va unumsiz bo'ladi. Hozirgi kunda faol qo'llanuvchi so'z yasovchilar unumli (**-chi, -li, -siz, -la**), so'z yasalishi uchun kamroq xizmat qiladiganlari kamunum (**-g'in, -qin, -in, -lin, -indi**), hozir yangi so'z yasalishi uchun xizmat qilmaydigan affikslar esa unumsiz hisoblanadi (**-vul, -chil, -mand, -dak**).

Ko'p miqdorda yangi so'z yasashga xizmat qiluvchi affikslar unumli affiks deyiladi: *ish-chi, tarix-chi, traktor-chi, jang-chi, bo'yoq-chi, aql-li, bola-li, g'ayrat-li, yeyish-li, tuz-la, oq-la, joy-la, bo'l-ma, mosla-ma, qatla-ma, bola-lik, yosh-lik, tinch-lik, do'st-lik* kabi.

Kamroq so'z yasash uchun xizmat qiluvchi affikslar kamunum affiks deyiladi: *taro-q, tirno-q, tosh-qin, yon-g'in, qir-g'in; mehnat-kash, chizma-kash; ek-in, yig'in, tug-un, yuv-indi* kabi.

Hozirgi o'zbek tilida yangi so'z yasash xususiyatini yo'qotgan affikslar unumsiz affiks deyiladi. Bu affikslar o'zbek tilida ma'lum davrlarda yangi so'zlar yasash uchun xizmat qilgan bo'lsa ham, hozirgi vaqtda tilda sanoqli so'zlar tarkibidagina saqlanib qolgan: *qoro-vul, dard-chil, ep-chil, yugur-dak, kekir-dak* kabi.

So'z yasovchilarning asosiy qismini o'zbek tilining o'z affikslari tashkil qiladi. Shu bilan birga, o'zbek tilida boshqa tillardan o'zlashgan yasovchilar ham qo'llanadi: **-don, -dor, -kor, -zor** kabi affikslar tojik tilidan o'zlashgan. Bu yasovchilar dastlabki vaqtlarda tojik tilidan qabul qilingan so'zlar tarkibida qo'llangan bo'lib, keyinchalik so'z yasash vositasi sifatida o'zbek tilidagi so'zlarga ham qo'shilib, yangi so'z yasash vazifasini o'tay boshladi: *tuz-don, kul-don, salmoq-dor, olma-zor, uzum-zor, til-shunos, tuproq-shunos, paxta-kor, ser-suv, no-o'rin* kabi.

Rus tilidan qabul qilingan *realist, radiatsiya, arxaizm, student, aspirant, direktor* singari so'zlar tarkibidagi **-ist, -izm, -tsiya, -ant(-ent), -tor** kabilar o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar qatoriga kiritilmaydi. Bunday so'zlar o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi, balki yaxlit bir so'z sifatida qaraladi.

2. Shakl hosil qiluvchi affikslar so'zga ko'plik, kichraytirish, erkalash, davomiylik, takroriylik kabi har xil qo'shimcha ma'nolar berishga xizmat qiladi (*qiz-cha, oyi-jon, kitob-lar, tort-qila* kabi). Sifatlar va ravishlardagi daraja affikslari, sonlarning ma'no turini hosil qiluvchi affikslar, fe'llardagi zamon, nisbat, ravishdosh,

sifatdosh, harakat nomi shakllarini hosil qiluvchi affikslar shular jumlasiga kiradi. Chunonchi: *qiz-g'ish, qizil-roq, besh-ta, ming-lab, besh-ov, o'n-inchi; yur-gan, yur-ib, yur-ish* kabilar. Shaki hosil qiluvchi affikslar o'zakka so'z yasovchi affikslardan keyin qo'shiladi.

3. So'z o'zgartiruvchi affikslar so'zni boshqa bir so'zga bog'lash uchun xizmat qiladi va ma'lum bir vazifani bajarishga moslaydi. Ularga otlardagi egalik, kelishik, fe'llardagi shaxs-son (tuslovchi) qo'shimchalari kiradi. Bularning har biri alohida tizimni hosil qiladi. Masalan: *oila-m, oila-ng, oila-si, oila-miz, oila-ngiz, oila-lari* – egalik; *paxta-ning, paxta-ni, paxta-ga, paxta-da, paxtadan* – kelishik; *kel-dim, kel-ding, kel-di, kel-dik, kel-dingiz, kel-dilar* – tustanish. So'z o'zgartiruvchi affikslar so'zning eng oxirgi qismiga qo'shiladi, chunki ular so'zni asosan keyingi so'z bilan bog'lashga xizmat qiladi. Masalan: *paxtaning tolasi, paxtani termoq, paxtaga o'ramoq* kabi.

Affiksali morfemalar suffiksali va prefiksali morfemalarga bo'linadi. O'zak morfemadan keyin qo'shib kelgan morfemalar suffiksali morfema, o'zak morfema oldidan qo'shib keladigan morfemalar prefiksali (old) morfema bo'ladi. Masalan, *beg'arazlik, noaniqroq* so'z shakllari tarkibidagi **-lik, -roq** suffiksali morfemalar, **be-, no-** esa prefiksali morfemalar sanaladi.

Affikslar orasida ham shakldoshlik (*omonimiya*), ko'p ma'nolilik (*polisemiya*), ma'nodoshlik (*sinonimiya*) va zidlik (*antonimiya*) holatlari uchraydi. Jumladan, **-don** affiksi o'rinjoyni ifodalovchi otlarni, shuningdek, asliy sifatlarni ham yasaydi: *kuldon, suvdon* – ot, *bilimdon* – sifat. Shuningdek, **-lik**: *yaxshilik, ko'plik* – ot; *ko'ylaklik, shaharlik* – sifat; **-gi**: *supurgi, kulgi* – ot; *kuzgi, ertangi* – sifat; **-iq**: *chopiq, qiliq* – ot; *qiyiq* – sifat; **-a**: *sharshara, qahqaha* – ot; *sana, qona* – fe'l; **-siz**: *suvsiz, ongsiz* – sifat; *to'xtovsiz* – ravish. Bunday holat faqat so'z yasovchilar orasidagina emas, balki so'z yasovchi bilan shaki hosil qiluvchilar yoki so'z o'zgartiruvchilar orasida ham uchraydi. Chunonchi, **-ma** qo'shimchasi ot yasaydi, shuningdek, fe'lning bo'lishsizlik shaklini ham hosil qiladi: *moslama, uydirma* – ot; *uxlama, tegma* – fe'l. **-im** affiksi esa ot yasaydi (*terim*) va I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi hisoblanadi: *kitobim. Bilimim* so'zida ikkita **-im** qo'shimchasi mavjud: birinchisi so'z yasovchi, ikkinchisi egalik qo'shimchasidir. Shuningdek,

-choq affiksi sifat yasaydi (*maqtanchoq*) va otlarda kichraytirish shaklini hosil qiladi (*toychoq*). **-loq** affiksi o‘rin-joy oti yasaydi (*o‘tloq, qishloq*) va kichraytirish-erkalash (*bo‘taloq, qizaloq*) ma‘nosini ifodalaydi. **-sh, -ish** affiksi harakat nomi shaklini hosil qiladi (*o‘qish, ulg‘ayish*) va birgalik nisbatini ifodalaydi (*o‘qishdi, quvonishdi*). Tilshunoslikda bular **affiksal omonimiya** deb atalib, nutqda ko‘p uchraydi, shuning uchun ularni farqlay bilish kerak.

Ba‘zi so‘z yasovchi affikslar bir turkum ichida birdan ortiq ma‘nodagi so‘zlar hosil qilishi mumkin, bu **affiksal polisemiya** (ko‘p ma‘nolilik) deyiladi. Masalan: **-gi, -ki, -qi** affikslari: narsa-buyum oti (*supurgi, tutatqi*), kasallik nomi (*tepkî*) va mavhum ot (*sevgi*) yasaydi. **-lik** affiksi kasb-hunar oti (*paxtachilik, o‘qituvchilik*), mavhum ot (*yaxshilik, ezgulik*) va o‘rin-joy otini (*tepalik, jarlik*) yasaydi.

Nutqda, ayniqsa, **affiksal sinonimiyaning** ahamiyati katta. Affiksal sinonimiya shaklan har xil affikslarning bir xil yoki bir-biriga yaqin ma‘nodagi so‘zlar yasashidir. Ushbu hodisa bir turkum doirasida uchraydi, chunki sinonim affikslar bir o‘zak-negizga qo‘shilib keladi. O‘zbek tilida eng faol ot yasovchi **-chi** affiksi quyidagi affikslarga sinonim bo‘lib kela oladi: **-shunos, -kor, -kash, -paz, -soz, -dor**. Masalan: *tilchi—tilshunos, paxtachi—paxtakor, chizmachi—chizmakash, somsachi—somsapaz, soatchi—soatsoz, chorvachi—chorvador*. Sifat yasovchilar orasida **-li** va **-siz** affikslari ham tojik tilidan o‘zlashgan **-kor, -dor, ba-, ser-** affikslariga sinonim bo‘lib kela oladi: *itoatli—itoatkor, gulli—guldor, obro‘li—baobro‘, jozibali—serjoziba*. Ba‘zan bir o‘zakka ikki-uch affiks qo‘shilib kela oladi. Chunonchi: *jozibali—jozibador—serjoziba* kabi. **-siz — he-, no-: ishsiz—beish, o‘rinsiz—noo‘rin** yoki *umidsiz—beumid—noumid* kabi. Sifat yasovchilar orasida zid ma‘nolilik — **affiksal antonimiya** hodisasi ham mavjud. Bunda turli yasovchi affikslar bir o‘zak-negizga qo‘shilib, o‘zaro zid ma‘noli so‘zlarni hosil qiladi. Masalan: *ishli—ishsiz, baobro‘—beobro‘* yoki *obro‘li—obro‘siz, sergap—kamgap, shovqindor—shovqinsiz, o‘rinli—noo‘rin* kabilar. Ba‘zan bu hodisa bir necha affikslar orasida yuz berishi ham mumkin. Chunonchi: *gulli—guldor—sergul—gulsiz; uquvli—uquvsiz—beuquv; unumdor—unumli—kamunum* kabilar.

1. Morfema nima? Uning qanday turlari bor?
2. O'zbek tilida so'zning morfologik tarkibi qanday tuziladi?
3. O'zak morfema deb nimaga aytiladi?
4. Negiz nima? U qanday turlarga bo'linadi?
5. Affiksial morfemalar qanday xususiyatga ega?
6. O'zbek tilida affiksial morfemalar necha turga bo'linadi?
7. Affiksial omonimiya, sinonimiya va antonimiya haqida nimalarni bilasiz?

O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISHI USULLARI

Tayanch tushunchalar

So'z yasalishi, sinxron va diaxron so'z yasalishi. So'z yasalishining usullari: affiksatsiya, semantik, fonetik, kompozitsiya, abbreviatsiya.

Tildagi muayyan usul va vositalar yordamida yangi so'z hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi. Tilshunoslikda „so'z yasalishi“ termini ikki ma'noda qo'llanadi: bir tomondan, tilda yangi so'z hosil qilish jarayonining o'zini bildiradi, ikkinchi tomondan esa, tilshunoslikning so'z yasalish tizimini o'rganuvchi bo'limini bildiradi. So'z yasalishi tilda mavjud bo'lgan so'z yasalishi tarkibini va so'z yasalishi usullarini o'rganadi. So'z yasalishi tizimi morfemika bilan uzviy bog'langan. Chunki so'zning ma'noli qismlari – morfemalar (o'zak morfema va affiksial morfema) tilda yangi so'z hosil qilishning eng muhim elementlari hisoblanadi.

So'z yasalish bo'limi leksikologiya bilan ham uzviy bog'liq. Grammatika esa so'z yasalishi jarayonini boshqaradi, yangi yasalgan so'zlarning qaysi so'z turkumiga tegishli ekanligini bildiradi. So'z yasalishi va shakl hosil qilishda ko'pincha bir xil yoki bir-biriga yaqin affikslarning ishlatilishi esa so'z yasalishi bo'limining bevosita morfologiya bilan bog'langanligini ko'rsatadi. Shuningdek, so'z yasalishining boshqa usullari uning fonetika va sintaksis bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

So'z yasalishi tarkibi so'zning morfem tarkibidan ham, so'zning morfologik tarkibidan ham farq qiladi. So'zning morfem tarkibida har bir so'z ma'noli qism – morfemaga ajratiladi. Jumladan, *bilimdon* so'zi uch morfemaga bo'linadi: *bil+im+don*:

Soʻz yasalishi tarkibida esa bu soʻz yasalish asosi va yasovchi affiks nuqtayi nazaridan *bilim+don* tarzida 2 qismga ajratiladi. Shuningdek, *hilmidonlik* soʻzi morfemalarga *bil+im+don+lik* tarzida ajratilsa, soʻz yasalishi tarkibi boʻyicha *bilimdon+lik* deb ajratiladi. Soʻzning morfologik tarkibida asosan shakl yasalish asosi va shakl yasovchi vosita aniqlanadi. Soʻz yasalishi tarkibida esa soʻz yasalish asosi va soʻz yasovchi affiks ajratiladi. Masalan: *adabiyotshunoslik-dan* soʻzida *adabiyotshunos* – soʻz yasalish asosi, *-lik*—yasovchi affiks, *adabiyotshunoslik* – shakl yasalishi asosi, *-dan*—yasovchi affiks. Demak, soʻz yasalishi tarkibida soʻzning leksik maʼno anglatadigan qismi, soʻzning morfologik tarkibida esa grammatik maʼno ifodalovchi qismi tahlil qilinadi.

Soʻz yasalishi asoslari. Soʻz yasalishi asosi boʻlib kelgan leksema tub yoki yasama boʻladi. **Tub leksema** morfemalarga boʻlinmaydi: *ish+la+rim*, *bil+aman*, *oʻqi+dim*, *sez+gansan* kabi soʻzlarning *ish*, *bil*, *oʻqi*, *sez* qismi tub leksema boʻlib, oʻzakka teng keladi.

Yasama leksema esa tub leksemaga yasovchi affiks qoʻshilishidan yoki birdan ortiq leksemaning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *ish+chi*, *bil+im*, *sez+gir*, *zamon+dosh*, *chim+qirqar*, *shoʻr+quduq* kabi.

Soʻz yasalishi, qanday usul bilan boʻlsa-da, yangi soʻz hosil qilish demakdir: *ish+chi* – *ishchi*, *hozir+javob*—*hozirjavob*. Hozirgi oʻzbek tilida yasama soʻzlar juda koʻp. Lekin ular yasalishiga koʻra 2 xil boʻladi:

1. Hozirgi (sinxron) soʻz yasalishi.
2. Tarixiy (diaxron) soʻz yasalishi.

Sinxroma (bir vaqtlilik) va diaxroma (har vaqtlilik) oʻzaro munosabatda boʻladi. Sinxroma va diaxroma til mavjudligi va taraqqiyotining ikki shaklidir.

1. Hozirgi (sinxron) soʻz yasalishida yasama soʻz tarkibidagi qoʻshimchalar oʻrtasidagi munosabat jonli boʻladi: *oʻr+im*, *arra+la*, *randa+la*, *savod+siz*.

2. Tarixiy (diaxron) yasalishda yasama soʻzning maʼnosini yasalgan soʻzga nisbatan asoslab boʻlmaydi. Masalan: *koʻrpacha*, *qattiq*, *silliq*, *tiril*, *tirik*. Baʼzi darsliklarda tarixiy yasalish morfologik soddalanish deb ham berilgan. Bunda bir necha morfemali yasama soʻzning tarkibi oʻzgarib, undagi morfemalar oʻzaro qoʻshilib, bir tub soʻzga aylanadi. Bu quyidagi holatlarda yuz beradi:

— asos anglatgan leksik ma'no xiralashuvi, unutilishi natijasida yasama so'z tub so'z holiga keladi, affiks asosga singib ketadi: *qizil, yashil* kabi;

— so'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar iste'moldan chiqib ketadi, ayrim so'zlar tarkibida saqlanib qolgan bu affikslar so'z tarkibiga singib ketadi: *o'smir, qorong'i, o'g'lon, kunduz* kabi;

— so'zlashuv nutqi ta'sirida yuz beradi. Jonli so'zlashuvga xos talaffuz so'z tarkibidagi tovushlarning o'zgarishiga, qisqarishiga sabab bo'ladi: *bosvoldi, Shovot, Shobboz* kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida yangi so'z yasash usullari 5 ta:

1. Affiksatsiya usuli.
2. Fonetik usul.
3. Semantik usul.
4. Kompozitsiya usuli.
5. Abbreviatsiya usuli.

Affiksatsiya usuli. Yasalish asosiga affiks qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish affiksatsiya usuli deyiladi: *suv+chi, to's+iq, suz+ma, hozir+gi, ko'k+ar, ko'p+ay*. Bu usul o'zbek tilida so'z yasalishining eng unumli usuli hisoblanadi.

Fonetik usul. So'z urg'usini ko'chirish orqali yangi so'z hosil qilish fonetik usul bilan so'z yasalishi deyiladi: so'z urg'usi ikki so'zni farqlashga yordam beradi. Masalan, *yangi* (sifat) — *yangi kitob*; *yangi* (payt ravishi) — *yangi keldi*; *hozir* (payt ravishi) — *hozir boraman*; *hozir* — *tayyor* kabi.

Semantik usul. So'z ma'nosining o'zgarishi asosida yangi so'z hosil qilish semantik yoki leksik-semantik usul bilan so'z yasalishi deyiladi. Semantik yoki leksik-semantik usul yordamida so'z yasalishi tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim leksik ma'nolar orasidagi bog'lanish yo'qolib ketishi, so'zning ayrim shakllarida yangi leksik ma'noning yuzaga kelishi natijasida yuz beradi. Masalan: *yupqa—qalin emas (yupqa qog'oz — sifat) — yupqa* — ovqatning nomi (ot); *qirov* — yer ustida hosil bo'ladigan yupqa qorsimon zarrachalar (*kechasi qirov tushibdi*)—*qirov* — yangi charhlangan pichoq damida qolgan metall zarrachalari (*qirovi to'kilmagan pichoq*).

Semantik usul bilan so'z yasalishida so'zning dastlabki ma'nosi qisman saqlanishi ham, yo'qolib ketishi ham mumkin: *uloq* (echkning bolasi) — *uloq* (sport musobaqalari, ko'pkari), *ko'k* — rang (*ko'k choy* — sifat) — *ko'k*—osmon.

Kompozitsiya usuli. Ikki va undan ortiq soʻzning qoʻshilishi orqali yangi soʻz yasashga kompozitsiya usuli bilan soʻz yasalishi deyiladi. Bu usul bilan *qoʻshma, juft va takroriy* soʻzlar yasaladi.

Abbreviatsiya usuli. Qisqartma qoʻshma soʻzlar abbreviatsiya usuli bilan hosil qilinadi. Abbreviatsiya usulida turgʻun birikma tarkibidagi qismlar qisqartiriladi, bunda turgʻun birikma tarkibidagi qismlarning yopiq boʻgʻinga teng qismlari olinadi. Nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turgʻun birikma shaklidagi bir necha soʻzdan iborat qoʻshma soʻzlar qisqartirib yoziladi. Bunday hollar faqat ot turkumida uchraydi. Oʻzbek tilida qisqartma otlar quyidagicha tuziladi va yoziladi:

1. Soʻzlarning birinchi harflari olinadi va har biri bosh harf bilan yoziladi: *Birlashgan Millatlar Tashkiloti—BMT, Davlat avtomobil nazorati—DAN* kabi.

2. Soʻzlarning birinchi boʻgʻinlari olinadi: *fizika fakulteti—fizfak, ijroiya qoʻmitasi—ijroqoʻm* kabi.

3. Birinchi soʻzning oldingi boʻgʻini, keyingilarining bosh harflari olinadi va quyidagicha yoziladi: *Oʻzbekiston davlat jahon tillari universiteti — OʻzDJTU, Toshkent meditsina instituti — ToshMI* kabi.

4. Avvalgi soʻzning bosh boʻgʻini olinib, keyingi soʻz yaxlit yoziladi: *telekoʻrsatuv, Oʻzgazloyiha, Oʻzdavnashr* kabi.

5. Baʼzi muassasa, idora, tashkilotlarning nomlari qisman qisqartirib qoʻllanadi: *Toshkent iqtisodiy faoliyat milliy banki — TIF Milliy banki, OʻzDEUAvt*o kabi.

Qisqartma soʻzlardan shartli qisqartmalarni farqlash kerak. Shartli qisqartmalar soʻz deb qaralmaydi, bular turli muassasa va tashkilotlarning shartli atamasi sifatida ishlatiladi: *OʻzMU, ToshMI, SamPI*.

Nazorat savollari

1. Soʻz yasalishi qaysi til boʻlimlari bilan bogʻliq?
2. Soʻz yasash qanday usullar bilan amalga oshiriladi?
3. Hozirga oʻzbek tilida qanday soʻz yasash usullari bor?
4. Oʻzbek tilida qaysi usullarda soʻz yasashdan unumli foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Morfema, o‘zak, negiz, affikslar, so‘z yasovchi affikslar, shakl hosil qiluvchilar, so‘z o‘zgartiruvchilar, affiksial omonimiya, affiksial sinonimiya, affiksial antonimiya. So‘z yasalishi, sinxron va diaxron so‘z yasalishi. So‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlari: sodda, qo‘shma, juft, takroriy va qisqartma so‘zlar.

So‘zlar tuzilishi jihatidan *sodda, qo‘shma* va *juft* bo‘ladi. Bittagina o‘zak morfemasi bo‘lgan so‘z **sodda so‘z** deb atalib, u tub yoki yasama bo‘lishi mumkin. Tarkibida so‘z yasovchi affiksi bo‘lmagan sodda so‘zlar **tub so‘z**, o‘zakka so‘z yasovchi qo‘shilib yasalgan sodda so‘zlar esa **yasama so‘z** deyiladi. Chunonchi: *o‘qi, keldi, bola, katta, yosh, uchovi* kabi so‘zlar tub so‘z; *ulg‘ay, bilim, serzavq, qishloq, ommaviy* kabi so‘zlar yasama so‘z hisoblanadi. Kamida ikki o‘zakdan iborat bo‘lib, bir tushunchani anglatadigan va bir urg‘u bilan aytiladigan so‘zlar **qo‘shma so‘z** deyiladi. Masalan: *belbog‘, yeryong‘oq, gultojixo‘roz, rahmdil, beshiktebratar, oynayi jahon, jigarrang, O‘rta Chirchiq* kabi. Qo‘shma so‘zlar qo‘shib yozilishi yoki ajratib yozilishi mumkin. Hozirgi o‘zbek tili imlo qoidalariga muvofiq quyidagi qo‘shma so‘zlar qo‘shib yoziladi:

1. Qism (komponent)lari turdosh otlardan iborat bo‘lgan qo‘shma so‘zlar: *ko‘zoynak, teshikkulcha, gultojixo‘roz* kabi.

2. Bosh qismi sifat yoki son, ikkinchi qismi esa turdosh otidan iborat bo‘lgan qo‘shma so‘zlar: *Yangiyo‘l, uchburchak, mingoyoq* kabi.

3. Ikkinchi qismi **-ar** qo‘shimchali sifatdoshdan iborat qo‘shma so‘zlar: *beshotar, kungaboqar, tezpishar* kabi.

4. Tarkibida *umum, aro, butun* so‘zlari bo‘lgan qo‘shma sifatlar: *umumjahon, xalqaro, butunittifoq* kabi.

5. Biror qismi mustaqil ma‘no ifodalamaydigan olmosh va ravishlar: *allakim, allamahol, ozmuncha, birpas* kabi.

Quyidagi qo‘shma so‘zlar esa ajratib yoziladi:

1. Keyingi qismi atoqli ot bo‘lgan qo‘shma so‘zlar: *Kichik Osiyo, O‘rta Chirchiq, Markaziy Osiyo* kabi.

2. Tarkibida *nim, to‘q, och, tim* so‘zlari bo‘lgan sifatlar: *to‘q ko‘k, tim qora, nim pushti, och yashil* kabi.

3. Shajara va jinsni bildiruvchi kishi nomlari: *Muhammad Rizo Ogahiy, Abu Ali ibn Sino, Munavvara Murod qizi* kabi.

4. Izofali birikma shaklidagi qo'shma otlar: *tarjimayi hol, shahri azim, oynayi jahon* kabi.

5. Tarkibida *har* va *hech* so'zlari bo'lgan olmoshlar: *har bir, hech kim, hech qaysi, har qancha* kabi.

6. Qo'shma fe'llar va sonlar: *olib kelmoq, sotib olmoq, javob bermoq, o'n besh, yigirma ikki, ikki ming to'rt yuz o'n olti* kabi.

Juft so'zlar ikki so'zning ma'no va grammatik jihatdan teng bog'lanishidan tashkil topadi va chiziqcha (defis) bilan yoziladi: *ona-bola (ona-yu bola), bog'-bo'ston (bog'-u bo'ston)* kabi. Juft so'zlar ham har xil tuzilishi mumkin:

— har ikki qismi mustaqil qo'llanadigan so'zlardan iborat bo'ladi: *opa-singil, g'am-tashvish, katta-kichik, keldi-ketdi* kabi;

— ikkala qismi mustaqil qo'llana olmaydigan so'zlardan iborat bo'ladi: *alg'ov-dalg'ov, onda-sonda, apil-tapil* kabi.

Tilda bir so'zning takrorlanib kelishi **takroriy so'zlarni** hosil qiladi: *tez-tez, baland-baland, g'ir-g'ir* kabi. Takror so'zlar ma'noni kuchaytirishga, kengaytirishga yordam beradi. Ular, asosan, ot, sifat, ravish turkumidagi so'zlardan hosil bo'ladi va tarkibiga ko'ra har xil bo'lishi mumkin. Bunda takroriy so'z qismlaridan biri mustaqil, ikkinchi qismi esa mustaqil qo'llanmaydigan so'zlardan tashkil topadi. Mustaqil tarkibning birinchi bo'g'ini takror qo'llanganda tovush o'zgarishiga uchragan bo'ladi. Masalan: *choy-poy, kap-katta, yam-yashil* kabi.

Nazorat savollari

1. Affiksatsiya usulida qanday so'zlar yasaladi?
2. Kompozitsiya usuli vositasida qanday so'zlar yasaladi?
3. Qanday qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi?
4. Ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar so'z birikmalaridan qanday farq qiladi?
5. Juft so'zlar qanday turlarga bo'linadi?
6. Qisqartma so'zlar qaysi usulda yasaladi va qanday yoziladi?

Tayanch tushunchalar

Sodda yasama so‘z, affiksatsiya usuli, ot yasovchi affikslar, shaxs oti, narsa-buyum oti, o‘rin-joy oti, mavhum ot, asliy va nisbiy sifat yasovchilar, fe‘l yasovchi affikslar, ravish yasovchi affikslar.

Sodda yasama so‘zlar o‘zakka so‘z yasovchi affiks qo‘shish orqali yasaladi. Bu usul affiksatsiya usuli deb atalib, o‘zbek tilida barcha agglutinativ tillardagi kabi eng keng tarqalgan usul hisoblanadi. Nutqda ko‘pincha bir turkumga oid so‘zlardan ikkinchi turkum so‘zlari yasaladi, ammo bir turkum doirasida so‘z yasalishi ham mavjud. So‘z turkumlarining barchasi ham so‘z yasalish xususiyatiga ega emas. Asosan, faqatgina to‘rtta mustaqil so‘z turkumi: ot, sifat, fe‘l va ravishdan so‘z yasovchi affikslar yordamida yangi so‘z yasaladi. Biroq boshqa so‘z turkumlari (olmosh, son), shuningdek, modal, taqlid so‘zlar va undovlar ham so‘z yasalishida asos sifatida ishtirok etadi, ya‘ni ulardan boshqa turkum so‘zlari yasalishi mumkin.

Ot yasovchi affikslar. Eng sermahsul so‘z yasovchi affikslar ot va sifat turkumidagi so‘zlardan yangi so‘zlar yasaydi va ular ifodalaydigan ma‘nolariga ko‘ra to‘rt xil turga bo‘linadi:

1. Shaxs oti yasovchi affikslar. Bu affikslar asosan otlarning o‘zaklariga qo‘shilib keladi va biror narsa bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasaydi.

-chi affiksi: *suvoqchi, mashinachi, dengizchi* kabi. Ushbu affiks o‘zbek tilidagi eng faol va ko‘p ma‘noli affiks bo‘lib, deyarli barcha shaxs oti yasovchilariga sinonim bo‘lib qo‘llana oladi. Masalan: *suhbatchi—suhbatdosh, tilchi—tilshunos, dorchi—dorboz, mantichi—mantipaz, xizmatchi—xizmatkor, chorvachi—chorvador, kashtachi—kashtado‘z, gazlamachi—gazlamafurush* kabi.

-dosh affiksi: *sinf-dosh, kasbdosh, ohangdosh, musobaqadosh* kabi. Ushbu affiks ba‘zan **ham-** affiksi bilan sinonim bo‘lib keladi: *kasbdosh — hamkasb, maslakdosh—hammaslak* kabi.

-kash affiksi: *chizmakash, mehnatkash, qalamkash* kabi.

-kor affiksi: *paxtakor, xizmatkor, san‘atkor* kabi.

-bon affiksi: *bog‘bon, darvozabon, qo‘ychibon (qo‘ychivon)* kabi. Bu affiks ba‘zan **-von** deb talaffuz etilsa ham, **-bon** deb yoziladi.

-*boz* affiksi: *dorboz, bedanaboz, kaptarboz* kabi. Ba'zan -*voz* deb aytilsa-da, -*boz* deb yoziladi.

-*dor* affiksi: *chorvador, aybdor, mulkdor* kabi.

-*gar(-kar)* affiksi: *savdogar, kimyogar, miskar* kabi.

-*shunos*: *o'lkashunos, tarixshunos, zarshunos* kabi.

-*soz*: *soatsoz, asbobsoz, kemasoz* kabi.

-*paz*: *somsapaz, oshpaz, kabobpaz* kabi.

-*do'z*: *mahsido'z, do'ppido'z, etikdo'z* kabi.

-*xo'r*: *qimizxo'r, oshxo'r, nonxo'r* kabi.

-*go'y*: *nasihatgo'y, xushomadgo'y* kabi.

-*xon*: *kitobxon, namozxon, g'azalxon* kabi.

-*vachcha*: *xolavachcha, amakivachcha* kabi.

-*furush*: *nosfurush, do'ppifurush* kabi.

-*xon*: *kitobxon, gazetxon* kabi.

-*sil*: *yo'qsil* (arxaik)

-*ham-*: *hamsuhbat, hamyurt*.

-*parast*: *shaxsiyatparast, amalparast*.

-*(u)vchi*: *yo'zuvchi, uchuvchi*.

-*(o)vchi*: *tinglovchi, o'quvchi*.

2. Narsa-buyum oti yasovchi affikslar. Bu affikslar fe'ldan (ba'zan taqlid so'zlardan) ot yasaydi va negizdan anglashilgan harakat natijasida hosil bo'lgan yoki shu ish-harakatni bajarishga mo'ljallangan narsa-qurol otlarini yasaydi. Ularga quyidagi affikslar kiradi:

-*gi(-ki, -qi, -g'i, -g'u)* affiksi: *supurgi, tepki, kulgi, chopqi, yoqilg'i, cholg'u* kabi.

-*gich(-kich, -qich, -g'ich)* affiksi: *ushlagich, yelpig'ich, ko'rsatkich, qisqich* kabi.

-*k, -q (-ik, -iq, -uq, -oq)* affiksi: *elak, ko'rik, chopiq, yutuq, uchuq, o'roq, so'roq* kabi. Affiks qo'shilganda *so'roq* so'zining o'zagida tovush o'zgarishi yuz beradi (*so'ra-so'roq*) va shunday yoziladi.

-*ma* affiksi ko'p ma'noli so'z yasovchi bo'lib, quyidagi ma'nolarni anglatuvchi otlar yasaydi:

a) aniq narsa oti: *tugma, qo'llanma, tortma, qurilma* kabi;

b) atamalar: *isitma, uyushma, yuklama, birikma* kabi;

d) taom nomlari: *qatlama, dimlama, qiyma, suzma* kabi;

e) o'rin-joy oti: *bostirma, bo'lma, pistirma* kabi.

Shuningdek, -*ma* affiksi omoaffiks bo'lib, fe'llarning bo'lishsizlik shaklini ham hosil qiladi: *uxlama, borma, kelma* kabi.

-m, -im, -um affiksi: *to'plam, kirim, chiqim, yutum, uyum, qultum* kabi.

-os: affiksi: *chuvvos, gulduros*.

-indi affiksi: *yuvindi, qirindi, supurindi* kabi.

-a affiksi taqlid so'zlarga qo'shilib, yangi so'z yasaydi: *qahqaha, sharshara, dag'dag'a* kabi.

Eslatma: *qah-qah, shar-shar, dag'-dag'* kabi taqlidiy so'zlarga **-a** so'z yasovchisi qo'shilganda chiziqchasiz, qo'shib yoziladi.

-dak, -doq (-ildoq) affiksi: *yugurdak, kekirdak, qovurdoq, hiqildoq, shiqildoq, pirildoq* kabi.

-g'in, (-g'un), -qin, (-qun) affiksi: *yong'in, qirg'in, toshqin, yulg'un, uchqun, tutqun* kabi.

-in, -un affiksi: *ekin, yog'in, bo'g'in, tugun* kabi.

3. O'rin-joy oti yasovchi affikslar otdan ot yasaydi. Ularga quyidagilar kiradi:

-loq affiksi: *o'tloq, qishloq, toshloq* kabi.

-zor affiksi: *daraxtzor, maysazor, gulzor* kabi.

-don affiksi: *guldon, siyohdon, kuldon* kabi.

-iston affiksi: *O'zbekiston, Guliston* kabi.

-kent affiksi: *G'azalkent, Xo'jakent, Zarkent* kabi.

-goh affiksi: *oromgoh, sayilgoh, bilimgoh* kabi.

-xona, -obod affiksoidlari: *qabulxona, to'yxona, choyxona, Yunusobod, Chinobod* kabi.

4. Mavhum ot yasovchi affikslar. O'zbek tilining o'z affikslari bo'lib, ular turli so'z turkumlaridan ot yasaydi.

-lik affiksi juda faol so'z yasovchi bo'lib, ham omonimik (sifat ham yasaydi), ham ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega. U quyidagi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

a) shaxs otlariga qo'shilib, holat-xususiyatni anglatadi: *bolalik, qarilik, onalik* kabi;

b) otlarga qo'shilib, mutaxassislikni anglatadi: *tilshunoslik, uzumchilik, zargartlik* kabi;

d) biror ijtimoiy-siyosiy, ilmiy yo'nalishga munosabat anglatadi: *tashkilotchilik, byurokratlik* kabi;

e) ot, ravish va sifatlarga qo'shilib, holat-xususiyatni anglatadi: *yaxshilik, yomonlik, tinchlik, do'stlik* kabi.

-chilik murakkab affiks bo'lib, otlarga qo'shilib keladi va kasb-hunar, holat-xususiyat ma'nolarini ifodalaydi: *dehqonchilik, o'rtoqchilik, qo'shnichilik* kabi.

-garchilik affiksi ham **-lik** so'z yasovchisidan hosil bo'lgan murakkab affiksidir (**-gar-chi-lik**): *odamgarchilik, namgarchilik, yog'ingarchilik* kabi.

Shuni alohida eslatib o'tish lozimki, ushbu mavhum otlarning qaysi affiksdan yasalganini farqlash uchun uning negiziga e'tibor berish kerak. Chunonchi: *gulchilik* so'zida *gul*, *gulchi* so'zlari mustaqil o'zak, negizlardir. Ammo *qo'shni-chilik* so'zi esa faqat ikki qismga bo'lina oladi: *qo'shni-chilik*. Demak, bu o'rinda so'z yasovchi **-chilik** affiksidir. *Savdogarchilik* so'zi ham uch mustaqil qo'llanishga ega: *savdo, savdogar, savdogarchilik*. *Odamgarchilik* so'zi esa 2 ga bo'lina oladi: *odam va odamgarchilik*. Shuning uchun birinchi misolda mavhum ot yasovchi sifatida **-chilik** affiksi, ikkinchi misolda esa **-garchilik** affiksi ajratilishi kerak.

-ch(-inch) affiksi fe'l o'zaklarga qo'shilib, holat ifodalovchi mavhum ot yasaydi: *o'tin-ch, sev-inch, qo'rq-inch* kabi.

-sh (-ish): *qurilish, yig'ilish* kabi.

-lash(tirish): *radiolash(tirish), elektrlashtirish*.

-v(-uv): *undov, uquv*.

-i: *suyunchi*.

Sifat yasovchi affikslar ham juda ko'p va sermahsul bo'lib, barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi. Quyidagi so'z yasovchilar asosan asliy sifat yasaydi:

-li affiksi otlarga qo'shilib egalik, mavjudlikni bildiradi: *aqlli, bolali, uyli-joyli, intizomli* kabi. Ba'zan fe'l shakllariga qo'shilib keladi: *qiziqarli, o'tirishli, minishli* kabi. Ushbu affiks **ser-**, **ba-**, **-dor** affikslariga sinonim; **-siz**, **be-**, **no-** affikslariga esa antonim bo'lib qo'llana oladi.

-siz affiksi ega emaslikni, yo'qlikni bildiradi: *suvsiz, tajribasiz, insofsiz* kabi. U **be-**, **no-** affikslariga sinonim, **ba-**, **-dor** affikslariga antonim bo'lib qo'llana oladi.

-dor affiksi ham belgi-xususiyatning ko'pligini bildiradi va **-li**, **ser-**, **ba-** affikslariga sinonim bo'lib kela oladi. Masalan: *guldor—gulli—sergul, ma'nodor—ma'noli—serma'no, unumdor—unumli—serunum, savlatli—sersavlat—basavlat* kabi.

-chan affiksi: *ishchan, harakatchan, qiziquvchan* kabi.

-chil affiksi: *epchil, dardchil, kamchil* kabi.

-gar (-kor) affiksi: *ig'vogar, fidokor, isyonkor* kabi.

-don affiksi: *gapdon, bilimdon, qadrdon* kabi.

-aki affiksi: *zo'raki, xomaki, og'zaki (og'iz - aki)* kabi.

-mand affiksi: *ixlosmand, kasalmand* kabi.

-ildoq affiksi taqlid so'zlardan ot va sifat yasaydi: *shaqildoq, shiqildoq, likildoq* kabi.

-in affiksi ot va fe'llarga qo'shilib, sifat yasaydi: *yashirin, to'kin-sochin, otashin* kabi.

-vor affiksi ot, ravish va sifatlarga qo'shilib keladi: *ulug'vor, devonavor, mardonavor* kabi.

Tojik tilidan o'zlashgan quyidagi prefiks (old qo'shimcha)lar ham asosan ot o'zaklarga qo'shilib keladi:

ba-(ho-): *baquvvat, boodob, boxabar* kabi.

be-: *besabr, beg'ubor, bemehr, beoqibat* kabi.

ser-: *serhosil, sertashvish, serg'alva* kabi.

no-: *noinsof, nojo'ya, noumid, noahil* kabi.

Ushbu old affikslar o'zaro, shuningdek, **-li, -siz, -dor** affikslari bilan sinonim, antonim bo'lib qo'llana oladi. Bu o'zbek tili lug'atini boyitishga katta yordam beradi, chunki bir o'zakdan uch - to'rttadan sifat hosil qilish mumkin. Masalan:

quvvatli — baquvvat, quvvatsiz — bequvvat

umidli — boumid, umidsiz — noumid

xabardor — boxabar, xabarsiz — bexabar

guldor — gulli — sergul, gulsiz

mashaqqatli — sermashaqqat, mashaqqatsiz — bemashaqqat

xush-: *xushbichim, xushxabar, xushaxloq, xushro'y* kabi.

bad-: *badbaxt, badaxloq, badhazm, badjahl* kabi.

namo- affiksoidi o'xshashlik ma'nosini ifodalaydi va **-sifat, -simon** qo'shimchalari vositasida yasalgan sifatlarga sinonim bo'lib kela oladi: *devonanamo—devonasifat—devonasimon, oliftanamo, olimnamo, kasalnamo* kabi.

-parvar affiksoidi: *vatanparvar, sulhparvar, adolatparvar, taraqqiyparvar* kabi.

-parast affiksoidi: *molparast, amalparast, shuhratparast, mayparast* kabi.

Quyidagi affikslar ot o'zaklarga qo'shilib, biror joyga, vaqtga, narsaga xoslikni yoki o'xshashlikni ifodalovchi nisbiy sifatlar yasaydi:

-iy (-viy): *devoriy, siyosiy, ommaviy, samoviy, oilaviy* kabi.

-gi (-ki, -qi): *yozgi, kunduzgi, ertangi, qishki, sirtqi, tashqi* kabi.

-lik: *andijonlik, qishloqlik, ko'ylaklik, ko'rpalik* kabi. Ushbu affiks ayni paytda *soddalik, to'g'rilik* kabi mavhum otlardagi **-lik** affiksiga omonim bo'lib keladi.

-simon: odamsimon, yoysimon, tuxumsimon, sharsimon kabi.
-dek, -day: guldek, niholdek, barkashdek kabi. Ushbu affiks ba'zan olmoshlarga ham qo'shilib keladi: *sendek, mendek* kabi.

Quyidagi affikslar esa fe'l o'zaklariga qo'shilib kelib, asliy sifat yasaydi:

-gin (-kin, -g'in, -qin, -g'un, -qun) affiksi: *g'amgin, keskin, ozg'in, tutqun, jo'shqin, turg'un* kabi.

-gir, (-kir, -g'ir, -g'ur, -qir, -qur) affiksi: *sezgir, o'tkir, olg'ir, topqir, uchqur, bo'lmaq'ur* kabilar.

-k (-ik, -uk, -ak), -q (-iq, -uq, -oq) affiksi: *kemtik, kesik, yetuk, quvnoq, yirtiq, yumuq, qoloq*. Bunda *quvnoq, porloq, chanqoq* so'zlarining o'zagida tovush o'zgarishi yuz beradi: *quvna -oq—quvnoq, porla -oq—porloq, chanqa -oq—chanqoq*).

-choq (-chak, -chiq) affiksi: *erinchoq, kuyunchak, maqtanchoq, tortinchoq, qizg'anchiq, sirpanchiq* kabi.

-ag'on affiksi: *bilag'on, chopag'on, qopag'on* kabi.

-mon affiksi ham qo'shimchali sifatdoshlarga qo'shiladi: *ishbilarmon, ustabuzarmon, toparmon—tutarmon* kabi.

Ravish yasovchi affikslar — ushbu affikslar ot, sifat, olmoshlarga qo'shilib, harakatning bajarilish tarzini biror narsaga o'xshatilishi, qiyoslanishi, bajarilish holati, payti va miqdorini ifodalovchi ravishlar yasaydi.

-cha affiksi: *yashirincha, qisqacha, o'rtacha, atroflicha* kabi.

-chasiga affiksi: *ochiqchasiga, harbiychasiga, yigitchasiga* kabi.

-larcha affiksi: *qahramonlarcha, o'rtoqlarcha, bolalarcha* kabi.

-ligicha affiksi: *tirikligicha, butunligicha, yaxlitligicha* kabi.

-ona affiksi: *do'stona, g'oyibona, shoirona* kabi.

-an affiksi: *taxminan, majburan, vijdonan, tasodifan* kabi.

-n (-in) affiksi: *birin-ketin, qishin-yozin* kabi.

-incha affiksi: *yashirincha, ko'pincha* kabi.

-lay (-layin) affiksi: *butunlay, tiriklay (tiriklayin)* kabi.

-day (-dek) affiksi: *kechagidek, qadimgiday, mushtdek* kabi.

-siz affiksi: *to'xtovsiz, cheksiz, so'zsiz* kabi.

-lab affiksi: *kilolab, ko'plab, mashinalab* kabi.

-chang: ko'ylakchang, kovushchang.

-gacha: kechgacha, tushgacha.

-siga: tikkasiga, yalpisiga.

-in: oldin, birin-ketin.

Fe'l yasovchi affikslar barcha so'z turkumlariga qo'shilib keladi

va biror narsani hosil qilish, shu holatga o'tish, shu belgiga ega bo'lish ma'nolarini bildiradi:

-la affiksi: *tishla, varaqla, dastala, muzla, yangila, oqla, tozala, qo'lla* kabi.

-lan affiksi: *otlan, ajablan, g'azablan* kabi.

-lash affiksi: *o'rtoqlash, salomlash, birlash* kabi (*ishla - sh, ishla - n* fe'llaridagi birgalik va o'zlik-majhullik shakllari bunga aloqador emas, bu o'rinda yasovchi **-la** affiksidadir).

-a affiksi: *sana(son - a), o'yna (o'yin - a), bo'sha, tuna, qiyna (qiyin - a)*.

-r (-ar) affiksi: *eskir, qisqar, o'zgar, ko'kar, oqar, yashar* kabi.

-y (-ay) affiksi: *kengay, kuchay, sarg'ay (sariq - ay), ulg'ay (ulug' - ay), tiklay* kabi.

-sira affiksi: *suv-sira, uyqusira, yotsira, begonasira, sensira, manmansira* kabi.

-ik (-iq) affiksi: *ko'zik, kechik, birik, yo'liq, chiniq, zo'riq* kabi.

-ira (-irla, -illa, -urla, -ulla) affiksi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *qaltira, yaltira, taqirla, yiltilla, gursulla, shovulla* kabi.

-i affiksi: *changi, boyi, tinchi* kabi.

Affikslarning tuzilish jihatidan turlari

Affikslar tuzilish jihatidan sodda yoki qo'shma bo'ladi. Masalan: *paxtakor, paxtadan* so'zlaridagi **-kor** va **-dan** affikslari sodda affikslardir. Demak, sodda affiksda hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan ma'noli qismlar bo'lmaydi, u birgina ma'noli qismdan iborat bo'ladi.

Qo'shma affikslar hozirda mustaqil affiks sifatida qo'llana oladigan ikki yoki undan ortiq affiksning o'zaro birikib, bir affiks (bir morfema) holiga kelishidan maydonga keladi. Masalan: *mo'ichilik, odamgarchilik*. Hozirgi o'zbek tilida **-chi, -lik, -gar** affikslari so'z yasalishi uchun xizmat qiladi, ya'ni ularning har biri alohida bir affiksdir (*suvchi, do'stlik, zargar*). *Mo'ichilik, odamgarchilik* so'zlari tarkibidagi **-chilik** va **-garchilik** affikslari yaxlitligicha bir affiks hisoblanadi (ular qismlarga ajralmaydi). Chunki hozirgi o'zbek tilida *mo'ichi, odamgar* yoki *odamgarchi* so'zlari yo'q. Demak, birdan ortiq affiksial morfemaning o'zaro birikib, bir butun holga kelishidan hosil bo'lgan affiks qo'shma affiks deyiladi.

Affiksoidlar. Ba'zi so'zlar affiks vazifasini bajarib, ergash morfemaga aylana boshlagan bo'lsa ham, hali affiksga aylanib ulgurmagan bo'ladi. Bular affiksoidlar sanaladi. Masalan, *bu uyda to'rt xona bor. Biz ishxonaga bordik.* Misollardagi *xona* elementi o'zni bilan so'z bo'lib ham, affiks bo'lib ham qo'llangan. U bir o'rinda o'zak morfema, boshqa o'rinda ergash morfema. Keyingi holda o'rin bildiradigan affiksga juda yaqin. Masalan, *muzxona – muzlik; sartaroshxona – sartaroshlik. Jon, xon, oy* elementlari ham xuddi shunday vazifani bajaradi. Masalan, *jon: qizlar—qizlarjon, jonim otam – otajonim.*

Bulardan tashqari o'zbek tilida quyidagi affiksoidlar bor:

-talab: *izzattalab, mansabtalab.*

-noma: *talabnoma, taklifnoma.*

-umum: *umumjahon, umumg'oya.*

-poya: *bedapoya, g'o'zapoya.*

-ham: *hamsuhbat, hamyurt.*

-obod: *Yunusobod, Yangiobod* kabilar.

Morfemika va so'z yasalishi bo'yicha tahlil tartibi:

- 1) morfemaning turlari (o'zak morfema va affiksial morfema);
- 2) har bir morfemaning ma'no va vazifasi;
- 3) affiksial morfemaning turlari (so'z yasovchi, shakl hosil qiluvchi va so'z o'zgartiruvchi affikslar);
- 4) so'z qaysi usulda yasalgan (fonetik, semantik, affiksatsiya);
- 5) so'z yasalishi qaysi so'z turkumlariga xos (ot, sifat, fe'l, ravish).

Nazorat savollari

1. Sodda yasama so'zlar qanday yasaladi?
2. Affiksatsiya usuli o'zbek tilida nima uchun asosiy so'z yasash usuli hisoblanadi?
3. Ot yasovchi affikslar qanday turlarga bo'linadi?
4. Asliy va nisbiy sifat yasovchi affikslarga qaysilar kiradi?
5. Fe'l yasovchi affikslar qaysi so'z turkumlaridan fe'l yasaydi?
6. Qaysi ravish yasovchi affikslar omonimlik xususiyatiga ega?
7. Sifat yasovchilardan qaysilari sinonim va antonim affikslar hisoblanadi?
8. Unumli, kamunum va unumsiz affikslar haqida ma'lumot bering.
9. Affiksoid nima?

V. MORFOLOGIYA

SO‘ZLARNING GRAMMATIK MA‘NOLARI VA SO‘Z TURKUMLARI TASNIFI

Tayanch tushunchalar

Morfologiya, lug‘aviy ma‘no, grammatik ma‘no, grammatik shakl, grammatik kategoriya, so‘z turkumlari, mustaqil so‘z turkumlari, yordamchi so‘z turkumlari, nomlovchi so‘zlar, ifodalovchi so‘zlar, ko‘rsatuvchi so‘zlar, alohida so‘z turkumlari, aloqa-munosabat shakllari.

Morfologiya (grekcha: *morfe*—shakl va *logos* — so‘z, ta‘limot) so‘zning grammatik shakllari haqidagi ta‘limotdir. Tilning ushbu sathida so‘zlarning lug‘aviy va grammatik ma‘nolariga ko‘ra turkumlarga bo‘linishi va grammatik kategoriyalari, so‘zlarning grammatik shakllari, ularni hosil qiluvchi vositalar o‘rganiladi. Har qanday so‘z tilda grammatik ma‘noga ega bo‘ladi. So‘zning u yoki bu turkumga mansubligini ko‘rsatuvchi va har bir shakli orqali ifodalanadigan ma‘nolar **grammatik ma‘no** deyiladi. So‘zlarning umumiy lug‘aviy va grammatik ma‘nolariga ko‘ra ayrim guruhlariga ajratilishi so‘z turkumlari deb atalib, o‘zbek tilida so‘zlar quyidagi 3 asosiy xususiyatga ko‘ra turkumlanadi:

1. Leksik-semantik xususiyat — so‘zlarning mustaqil holda lug‘aviy ma‘no anglatishi. Bu jihatdan so‘zlar narsa-buyumni ifodalovchi so‘zlar, belgi bildiruvchi so‘zlar, harakat-holatni ifodalovchi so‘zlar kabi guruhlariga bo‘linadi. Masalan: *gul* (narsa-buyum nomi), *katta* (belgi nomi), *o‘qimoq* (harakat nomi).

2. Grammatik o‘zgarish tizimi — so‘zlarning umumiy morfologik xususiyatlari. Masalan: narsa-buyum nomini bildiruvchi so‘zlar birlik-ko‘plikni ko‘rsata oladi, belgi bildiruvchilar darajalanib kela oladi, fe‘llar esa zamonni ifodalay oladi va hokazo.

3. Sintaktik xususiyatlari — so‘zlarning gapda qanday gap bo‘lagi vazifasida kela olishi. Odatda, predmet bildiruvchi so‘zlar ko‘pincha ega, to‘ldiruvchi, harakat bildiruvchi so‘zlar ko‘pincha kesim vazifasida keladi.

Demak, so‘zlar har uchala belgi — semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlariga ko‘ra turkumlarga ajratiladi.

Hozirgi o'zbek tilida 12 ta so'z turkumi mavjud bo'lib, ular yuqorida bayon qilingan 3 asosiy xususiyatga ega bo'lish darajasiga ko'ra, avvalo, quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. **Mustaqil so'zlar:** ot, sifat, son, ravish, fe'l va olmosh.
2. **Yordamchi so'zlar:** bog'lovchi, ko'makchi va yuklama.
3. **Alohida so'zlar:** modal so'zlar, undovlar va taqlid so'zlar.

Mustaqil leksik va grammatik ma'noga ega bo'lib, gapning biror bo'lagi vazifasida qo'llana oladigan va shunga muvofiq o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar **mustaqil so'zlar** deyiladi. Yordamchi so'zlar esa, aksincha, bu xususiyatlarga ega emas, ya'ni ular lug'aviy ma'no anglatmaydi, morfologik o'zgarish tizimiga ega emas, yasalish xususiyati ham yo'q, gap bo'lagi bo'lib ham kelmaydi. Ular so'z va gaplarni o'zaro bog'lash, ularga qo'shimcha ma'no yuklash, so'zlarni bir-biriga tobelash kabi turli vazifalarni bajaradi va shu sababdan **yordamchi so'zlar** deb ataladi.

Modal so'zlar, undovlar va taqlid so'zlar esa na mustaqil so'zlarga, na yordamchi so'zlarga o'xshaydi, o'zaro umumiy jihatlari ham yo'q. Shuning uchun shartli ravishda 3-guruh — **alohida so'z turkumlariga** ajratiladi.

So'zlarni turkumlarga ajratishda boshqacha yondashuvlar ham mavjud bo'lib, birinchi xil tasnifda so'zlar quyidagi beshta guruhga bo'linadi:

- 1) mustaqil so'zlar;
- 2) yordamchi so'zlar;
- 3) modal so'zlar;
- 4) undovlar;
- 5) taqlid so'zlar.

Ikkinchi xil tasnifda esa so'zlar ifodalayligan umumiy ma'nolariga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. **Nomlovchi (atovchi) so'zlar:** ot, sifat, son, fe'l, ravish.
2. **Yordamchi so'zlar:** bog'lovchi, ko'makchi, yuklama.
3. **Ifodalovchi so'zlar:** undovlar, modal va taqlid so'zlar.
4. **Ko'rsatuvchi so'zlar:** olmosh.

Tasniflardan ko'rinadiki, so'zlarning mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi an'anaviy tasnif hisoblansa-da, hozirgi kunda ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. Biroq mustaqil so'zlarga qaysi so'z turkumlarini kiritish masalasi, shuningdek, ularning tartiblanishida hozirgi kunda turlicha qarashlar mavjud.

An'anaviy tasnif bo'yicha mustaqil so'z turkumlariga 6 ta so'z turkumi kiritiladi va ular quyidagicha tartibda beriladi:

- Ot
- Sifat
- Son

Olmosh

Fe'l

Ravish

Bunda ot, sifat, son va olmosh otga aloqador so'zlar sifatida ko'riladi, fe'l va ravish esa go'yo ikkinchi qutbni tashkil etadi. Ayrim tadqiqotchilar mustaqil so'z turkumlari tarkibiga taqlid so'zlarni ham kiritgan holda quyidagicha tasnifni ilgari surmoqdalar:

Fe'l

Ot

Sifat

Son

Ravish

Taqlid so'z

Olmosh

Shuningdek, mustaqil so'z turkumlarini quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish ham mumkin:

1. Narsa-buyumni bildiruvchi so'zlar: ot.
2. Belgi bildiruvchi so'zlar: sifat, son, ravish.
3. Harakat-holatni bildiruvchi so'zlar: fe'l.
4. Ko'rsatuvchi so'zlar: olmosh.

Ko'rib turganimizdek, ko'pchilik tasniflarda mustaqil so'z turkumlariga 6 ta so'z turkumi kiritilmoqda, asosiy tafovut ushbu so'z turkumlarining tartiblanishida bo'lib, fe'l so'z turkumi oldinga o'tkazilmoqda. Buning sababi ham ayon, albatta. Fe'l barcha so'z turkumlari ichida eng katta, grammatik kategoriyalarga boy, mukammal so'z turkumidir. Biroq ma'lumki, har qanday harakat ham predmet yoki shaxs tomonidan bajariladi. Inson dunyoga kelgach, avvalo, narsa-buyumlarga duch keladi va uni ataydi. Shu bois fe'l so'z turkumi otdan keyingi o'rinda berilishi maqsadga muvofiq. Olmosh so'z turkumining mustaqil so'zlarga kiritilishi yoki kiritilmasligi bo'yicha ham fikrlar har xil. Ayrim maktab darsliklarida olmosh hatto taqlid so'zlardan keyin berilmoqda¹.

Har bir mustaqil so'z turkumi morfologik jihatdan o'ziga xos grammatik kategoriyalarga ega. Bu so'z turkumlaridagi shakl hosil qiluvchi affikslar, shuningdek, ot bilan fe'l turkumida esa so'z o'zgartiruvchi affikslar yordamida ham amalga oshiriladi.

¹ Qarang: H. Ne'matov va boshqalar. Ona tili, 7- sinf uchun darslik. „O'qituvchi“ nashriyoti, 2001.

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma'no bilan shu ma'noni ifodalovchi shakllar **grammatik kategoriya** deyiladi. Grammatik kategoriyalarga ega bo'lish faqat mustaqil so'z turkumlarigagina xos xususiyat bo'lib, ularning har biri o'ziga xos shakl hosil qiluvchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar vositasida o'zgaradi. Ammo bu jihatdan ham mustaqil so'zlar har xil. Grammatik jihatdan eng murakkab so'z turkumi fe'l bo'lib, u 6ta grammatik kategoriya: bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, nisbat, shaxs-son, zamon kategoriyalariga ega. Ot so'z turkumida 3ta grammatik kategoriya: son, egalik, kelishik kategoriyalari mavjud, sifatda esa faqat 1ta — daraja kategoriyasi bor. Son so'z turkumi alohida grammatik kategoriyaga ega emas, ammo shakl hosil qiluvchi affikslarga ega. Olmosh faqat ot, sifat, son o'rnida qo'llanib keladigan so'z turkumi bo'lgani uchun grammatik kategoriyalarga ham, ayrim shakl hosil qiluvchilarga ham ega emas, ammo otga xos kelishik, egalik va son qo'shimchalari bilan o'zgarib kela oladi.

Grammatik kategoriyalarning nomlanishi, berilish tartibi bo'yicha ham hozirgi o'zbek tilshunosligida har xil fikrlar mavjud. An'anaviy tilshunoslikda har bir so'z turkumining grammatik kategoriyalari o'z doirasida o'rganib kelingan bo'lsa, hozir ayrim darsliklarda so'z o'zgartiruvchi vositalar — otlardagi kelishik va fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari so'zlarning sintaktik aloqasiga xizmat qiluvchi aloqa-munosabat shakllari deb nomlanib, so'z turkumlaridan tashqarida ayrim holda o'rganilmoqda. Turlovchi va tuslovchi qo'shimchalarning aloqa-munosabatga xizmat qilishi va morfologiya bo'limining sintaksisga bog'lanishi to'g'ri, ammo ushbu kategoriyalarning o'z so'z turkumi doirasida berilmasligi so'z turkumlarining xususiyatlarini bir butun holda tushunilmasligiga sabab bo'ladi va so'z turkumlarini tahlil qilishda qiyinchilik hosil qiladi. Shu nuqtayi nazardan grammatik kategoriyalar shakl hosil qiluvchilar va so'z o'zgartiruvchilarga bo'lingan holda muayyan so'z turkumi doirasida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Nazorat savollari

1. Morfologiya nimani o'rganadi?
2. So'zlar qaysi mezonlar asosida turkumlanadi?
3. So'z turkumlari tarixiy-an'anaviy tasnifga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

4. Soʻz turkumlarining keyingi tasniflari boʻyicha soʻz turkumlari qanday guruhlariga boʻlinishi mumkin?
5. Mustaqil soʻz turkumlarining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil soʻz turkumlaridan qanday farq qiladi?
7. Alohida soʻz turkumlariga qaysi soʻz turkumlari kiradi?
8. Grammatik kategoriya tushunchasi nimani anglatadi?

OT SOʻZ TURKUMI

Tayanch tushunchalar

Ur, atoqli va turdosh, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar, son kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, turlanish, turlovchilar, sintaktik vazifalar, aloqa-munosabat shakllari.

Ot – mustaqil soʻz turkumlarining birinchisi boʻlib, u morfologiyada katta oʻrin tutadi. Boshqa soʻz turkumlari otning belgi-xususiyatlarini koʻrsatadi. Jumladan, sifat otning belgisini, son miqdorini va tartibini ifodalaydi. Olmosh ot oʻrnida almashib qoʻllanadi. Zarur oʻrinlarda sifat bilan son ham ot oʻrnida qoʻllana oladi. Shuning uchun ot, sifat, son, olmosh ot turkumidagi soʻzlar deb atalib, ushbu mustaqil soʻzlar guruhida ot sardorlik vazifasini oʻtaydi. Ot ham barcha mustaqil soʻz turkumlari kabi 3 ta asosiy xususiyatga ega.

I. Otlarning maʼno turlari

Predmetning maʼnosini anglatadigan, kim? nima? kimlar? nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladigan soʻzlar ot deyiladi. Bu turkumga kiradigan soʻzlar juda koʻp va maʼno jihatdan turli-tumandir. Ular real borliqdagi mavjud narsalar, shaxslar, voqea-hodisalar bilan bir qatorda narsa-buyum sifatida mavjud boʻlmagan turli mavhum tushunchalarni ham anglatadi: *doʻstlik, ishonch, birdamlik* kabi. Bu jihatdan otlar, avvalo, 2 turga: turdosh va atoqli otlarga boʻlinadi.

Ayrim shaxs yoki narsa-buyumga atab qoʻyilgan nomlar **atoqli otlar** deyiladi va ular bosh harflar bilan yoziladi. Ularga quyidagilar kiradi:

– Kishilarning ismi-sharifi va taxalluslari: *Dilmurod, Ravshan Mahmudov, Zarifa Hakimjon qizi, Choʻlpon, Julqunboy* kabi.

– Uy hayvonlariga atab qoʻyiladigan nomlar: *Olapar, Toʻrtkoʻz, Mosh, Boychibar, Yoʻlhars* kabi.

— Geografik va astronomik nomlar: *O'sh, Chirchiq, Oqtosh, Kavkaz, Dnepr, Mars, Oy, Quyosh* kabi.

— Respublikalar va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O'zbekiston Respublikasi, Vazirlar Mahkamasi, Yevropa Taraqqiyot va Tiklanish Banki, Oliy Kengash* kabi .

— Ilmiy muassasalar, oliy o'quv yurtlari, vazirlik va korxonalar nomining birinchi qismi: *Til va adabiyot instituti, Moliya vazirligi, Bank-moliya akademiyasi* kabi.

— Yuqori lavozim, oliy faxriy unvon nomlari: *O'zbekiston Prezidenti, Bosh Vazir, O'zbekiston Qahramoni* kabi.

— Fabrika, zavod, turli tashkilotlar, jamoa xo'jaliklari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari qo'shtirnoqqa olinib, bosh harf bilan yoziladi: „*Qizil tong*“ *fabrikasi*, „*Sharq yulduzi*“ *jurnali*, „*Umid*“ *jamg'armasi*, „*Muqimiy*“ *teatri* kabi.

— Tarixiy voqealar, sanalar, ilmiy anjuman, hujjatlar nomlarining birinchi qismi: *Mustaqillik kuni, Toshkent deklaratsiyasi, Qurbon hayiti* kabi.

— Bosh harflari qisqartirilgan qisqartma otlarning birinchi so'zi: *JIDU—Jahon iqtisodi va diplomatiya universiteti, BMA—Bank-moliya akademiyasi* kabi.

Ot turkumiga kiradigan so'zlarning asosiy qismi **turdosh otlar** bo'lib, ular bir turdagi shaxs, narsa, hayvonlar va voqea-hodisalarning nomlarini bildiradi va, avvalo, 2 turga: aniq va mavhum otlarga bo'linadi. Aniq, bevosita ko'rish mumkin bo'lgan narsalar, shaxslarning nomi **aniq otlar** sanaladi: *ishchi, jahon, ayiq, tog', daryo, burgut, to'fon, shahar, kitob, uy, gul, qaldirg'och, mashina, bola, daryo, bulut* kabi. Aniq otlar mavjud narsa-buyumlar va shaxslarning va boshqa jonzoatlarning nomlarini ifodalab, birlik hamda ko'plik sonda qo'llanib kela oladigan otlardir. Aniq otlarning ma'noviy guruhlarida juda ko'p bo'lib, ularga borliqdagi barcha narsa-buyumlarning nomlari kiradi. Bular quyidagilar:

1. Shaxs otlari.
2. Narsa-buyum otlari.
3. Makon va zamon otlari.
4. Hayvonlar va o'simliklarning otlari.

Shaxs otlari juda katta guruh bo'lib, ma'nolariga ko'ra bir necha guruhchalarga bo'linadi. Bular:

1) qavm-qarindoshlikni ifodalovchi otlar: *bobo, buvi, ona, ota, aka, tog'a, xola, opa, singil* kabi;

2) kasb-koriga ko'ra shaxs otlari: *duradgor, muhandis, hisobchi, zargar, olim* kabi;

3) shaxsni boshqa jihatlariga ko'ra atovchi otlar: *maktabdosh*, *hamqishloq*, *o'smir* — *o'spirin*—*yigit* kabi.

Mavhum tushunchalarni bildiruvchi belgi, xususiyat, harakat va holatni narsa-buyum sifatida ifodalovchi otlar **mavhum otlar** deyiladi: *taqdir*, *g'am*, *kulfat*, *aql*, *ishonch*, *tenglik*, *ezgulik* kabi. Ular, asosan, birlik shaklida qo'llanadi. Mavhum otlarni quyidagi ma'noviy guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Turli his-tuyg'u, sezgi, kayfiyatni bildiruvchi otlar: *qo'rqinch*, *hayajon*, *qayg'u* kabi.

2. Shaxs va narsalarga xos bo'lgan belgi-xususiyatlarni bildiruvchi otlar: *mardlik*, *odamgarchilik* kabi.

3. Kasb-hunarni bildiruvchi otlar: *muhandis*, *o'qituvchilik*, *tikuvchilik* kabi.

4. Faoliyat yoki hodisani bildiruvchi otlar: *raislik*, *kotiblik*, *yog'ingarchilik* kabi.

5. Insonlar o'rtasidagi munosabatlarni bildiruvchi otlar: *ishonch*, *sevgi*, *saxiylik*, *mehr-oqibat* kabi.

Shuningdek, bir jinsdagi narsalarning yig'indisini bir butun holatda anglatadigan turdosh otlar **jamlovchi otlar** deyiladi: *to'da*, *xalq*, *qo'shin*, *omma* kabi. Sanalmaydigan otlar ham jamlikni ifodalaydi: *yog'*, *suv*, *un* kabi.

Yakka otlar esa ma'no jihatidan jamlovchi otlarga qarama-qarshi bo'lib, to'da ichidagi ayrim narsalarni bildiradi. Bunday otlar birlik shaklida ham, ko'plik shaklida ham yakka-yakka holatda tasavvur qilinadi: *odam-odamlar*, *ishchi-ishchilar*, *askar-askarlar* kabi.

II. Otlarning grammatik kategoriyalari

Otlar morfologik o'zgarish tizimiga ega so'z turkumi hisoblanadi. Bu 3 xil grammatik kategoriya orqali ifodalanadi: son kategoriyasi, egalik kategoriyasi va kelishik kategoriyasi.

Son kategoriyasi otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishidir. O'zbek tilida otlarning birlik ko'rsatkichi yo'q. Ko'plik esa, asosan, morfologik usul, ya'ni **-lar** affiksi bilan ifodalanadi: *qushlar*, *uyalar*, *dehqonlar*, *kitoblar* kabi. Ko'plikni sintaktik usul bilan ham ifodalash mumkin: *uch kishi*, *5—6 ta odam* kabi. Otga har 2 shaklni qo'shib (*2 ta bolalar* kabi) qo'llash uslubiy xato hisoblanadi. Son kategoriyasi otlarning leksik-semantik guruhlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ushbu juftliklarning birinchi qismi — turdosh, aniq va yakka otlar birlikda ham, ko'plikda ham qo'llana oladi.

Ikkinchi yarmi – atoqli, mavhum va jamlovchi otlar esa faqat birlik shaklda qo'llanadi. Biroq bu otlarga ham **-lar** affiksi qo'shilganda turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Chunonchi, atoqli otlarga ko'plik affiksi qo'shilganda ma'noni kengaytirish, umumlashtirish vazifasini bajaradi. Masalan: *Hammamiz Gulchehralarnikiga yig'ildik. Gullamoqda Mirzacho'llar, Yam-yashildir Yangiyo'llar.* Jamlovchi otlarga **-lar** affiksi qo'shilganda tur, xil, nav tushunchalari anglashiladi: *xalqlar, choylar, unlar, yog'lar* kabi. Juft narsalarning nomi ham (*ko'z, qo'l, quloq, oyoq* kabi) birlikda qo'llanadi, ularga **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda ma'no ta'kidlanadi. Masalan: *Seni shu qo'llarimda ko'tarib katta qilganman. Ko'zlari chaqnah ketdi.*

Asli o'zi bitta bo'lgan narsalar (*til, dil, jigar, yurak* kabi) ko'plik shaklida qo'llansa, ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash ifodalanadi. Masalan: *Tillaringdan o'rgilay. Jigarlarim ezilib ketdi.* Bulardan tashqari **-lar** affiksi hurmat ma'nosini ham ifodalaydi: *dadamlar, buvinglar* kabi. Demak, shakl hosil qiluvchi **-lar** affiksining vazifa va ma'no ko'lami juda keng bo'lib, buni quyidagi jadvalda ko'rshimiz mumkin:

Otlarning birlik va ko'plik shaklida qo'llanishi

Birlik va ko'plik shaklida qo'llanadigan otlar	Faqat birlik shaklida qo'llanadigan otlar	-lar affiksining qo'shimcha ma'nolari
1. Turdosh otlar	Atoqli otlar	1. Ma'noni kuchaytiradi: <i>Ahmad Moskvalarni aylanib kelgan.</i> 2. Ma'noni umumlashtiradi: <i>Gullamoqda Mirzacho'llar, Yam-yashildir Yangiyo'llar.</i>
2. Aniq otlar	Mavhum otlar	3. Ma'noni kuchaytiradi: <i>Sevinchlarim daryoday toshib, Yuragimda havas uyg'ondi.</i>
3. Yakka otlar	Jamlovchi otlar a) jamlikni bildiruvchi otlar	4. Turni ifodalaydi: <i>Jahon xalqlari tinchlik uchun kurashmoqdalar.</i>

	b) sanalmaydigan otlar d) juft narsalarning nomi e) aslida bitta bo'lgan predmetlarning nomi	5. Xil, navni bildiradi: <i>Do'konda yog'lar, unlar, choylar bor.</i> 6. Ma'no ta'kidlanadi: <i>Yo'lingni poylab, ko'zlarim toldi.</i> 7. Ma'noni kuchaytiradi: <i>Tillarindan aylanay!</i>
--	--	---

O'zbek tilida ot turkumidagi so'zlarga qo'shilib, shakl hosil qiluvchi yana quyidagi affikslar ham bor:

1. *-cha, -choq (-chak), -loq (-aloq), -gina* affikslari kichraytirish - erkalash ma'nolarini ifodalaydi. Masalan, *qizcha, qizaloq, qo'zichoq, kelinchak, toyloq, bo'taloq, qizgina* kabi.

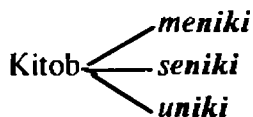
2. *-jon, -xon, -oy, -niso, -bibi, -bek, -boy* affiksoidlari atoqli otlarga qo'shilib, erkalash, suyish ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Salimjon, Gulixon, Zarifaoy, Savriniso, Kumushbibi, Davronbek, Sultonboy* kabi.

Egalik kategoriyasi — narsa-buyumning uch shaxsdan biriga taalluqliligini, qarashliligini bildiradi. Egalik affikslari otlarning birlik yoki ko'plikdaligiga va qaysi tovush bilan tugallanganligiga ko'ra turlicha shaklda qo'shiladi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

SHAXS	BIRLIK		KO'PLIK	
	unlidan so'ng	undoshdan so'ng	unlidan so'ng	undoshdan so'ng
1-shaxs	<i>otam</i>	<i>xalqim</i>	<i>otamiz</i>	<i>xalqimiz</i>
2-shaxs	<i>otang</i>	<i>xalqing</i>	<i>otangiz</i>	<i>xalqingiz</i>
3-shaxs	<i>otasi</i>	<i>xalqi</i>	<i>otalari</i>	<i>xalqlari</i>

Egalik affiksini olgan so'z qaratqich kelishigidagi ot yoki olmosh bilan bog'lanadi. O'zbek tilida taalluqlilik ma'nosi *-niki* affiksi vositasida ham ifodalanadi, *-niki* ayni paytda kesimlik affiksi sanaladi. U shaxs ma'nosini ifodalovchi ot yoki olmoshga qo'shilib, uni kesimga aylantiradi. Shu sababli *-niki kesimlik affiksi* deb ataladi. Qiyoslang:

I shaxs	<i>mening kitobim</i>
II shaxs	<i>sening kitobing</i>
III shaxs	<i>uning kitobi</i>

Egalik affixlari qoʻshilganda soʻz tarkibida quyidagi tovush oʻzgarishlari yuz beradi va ular fonetik tamoyil asosida yoziladi:

1. *k, q* undoshi bilan tugagan otlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda, *k* tovushi *g* ga, *q* esa *gʻ* ga oʻzgaradi va shunday yoziladi: *oʻrtoq—oʻrtogʻim, tilak—tilagim* kabi. Bu koʻproq ikki boʻgʻinli soʻzlarga taalluqlidir, uch boʻgʻinli va bir boʻgʻinli soʻzlar deyarli oʻzgarmaydi: *ittifoqi, ishtiroki, noki, haqi, cheki, rizqi* kabi. Biroq bular orasida ham istisnolar mavjud, jumladan, *yoʻq, bek, topshiriq, qiltiriq* kabi soʻzlarda tovush oʻzgarishi yuz beradi. Aksincha, ikki boʻgʻinli *huquq* soʻzida oʻzgarish sodir boʻlmaydi.

2. Ikki boʻgʻinli soʻzlarning ikkinchi yopiq boʻgʻinidagi *i, u* unlilari tushib qolishi mumkin: *qorin—qorni, koʻngil—koʻngli, burun—burni, ogʻiz—ogʻzi* kabi. Biroq *sovun, qovun, quyuq, uzum, qiliq, soliq* kabi soʻzlarda bunday oʻzgarish yuz bermaydi.

3. *-niki* affiksi I va II shaxs birlik shaklidagi olmoshlarga qoʻshilganda, bitta *n* tovushi tushib qoladi va shunday yoziladi: *meniki, seniki* kabi.

4. *Obroʻ, avzo, parvo, orzu* kabi soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilishidan oldin *y* tovushi orttiriladi va shunday yoziladi: *obroʻyim, avzoyi, parvoyi* kabi.

5. *Singil* soʻziga III shaxs egalik qoʻshimchasi 2 marta qoʻshiladi: *singil-i-si*. Qiyoslang: *koʻngil—koʻngli, singil—singlisi* kabi.

Kelishik kategoriyasi ot yoki otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqasini koʻrsatadi va ularning gapdagi vazifasini belgilaydi. Otlarning kelishik affiksini olib oʻzgarishi **turlanish**, kelishik affixlari esa **turlovchilar** deyiladi. Kelishik kategoriyasi maʼlum bir maʼno tizimiga ega boʻlgan 6 xil shakldan iborat boʻlib, ularning har biri oʻz vazifasiga, maʼnosiga va shu maʼnodan kelib chiqadigan oʻz nomiga ega. Oʻzbek tilida kelishiklarning maʼnosi va vazifasi ularning qaysi soʻz bilan qanday munosabatda boʻlayotganiga qarab belgilanadi. Jumladan, qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi qoʻshimchasiz qoʻllanganda bir xil shaklga ega boʻladi. Bunday hollarda ular faqat qaysi soʻzga bogʻlanayotganiga koʻra farqlanadi. Masalan: *gul hidi — gulning hidi*,

ot+ot; gul ekmoq — gulni ekmoq, ot+fe'l. Ba'zi kelishik affikslari o'ziga xos qo'llanish xususiyatlariga ega.

Qaratqich va tushum kelishiklari belgili va belgisiz (affikssiz) qo'llanishi mumkin. Ular umumiylikni bildirganda belgisiz, olmoshlarda, aniq, konkret narsalarni bildirganda, aniqlovchisi mavjud bo'lganda belgili qo'llanadi. Masalan, *universitet binosi— universitetning bu binosi; she'r yodladim—berilgan she'rni yodladim; sening kitobing, seni sog'indim* kabi. Ushbu kelishik affikslari I va II shaxs birlik shaklidagi olmoshlarga qo'shilganda, bitta *n* tovushi tushib qoladi: *senning* emas *sening*, *menning* emas *mening* tarzida fonetik tamoyil asosida yoziladi. She'rlarda qaratqich kelishigining *-im*, tushum kelishigining *-in* arxaik shakli uchraydi va shu shaklda yoziladi. Biroq og'zaki nutqda sheva ta'sirida aytiladigan *-mi* (*opammi —opamning* o'rnida), *-di* (*Qo'qondi—Qo'qonni* o'rnida) shakllari yozuvda aks etmaydi.

Jo'nalish kelishigi asosiy *-ga* affiksidan tashqari *-ka* (*k,g* tovushlaridan so'ng qo'shiladi) variantiga ega bo'lib, bu ham fonetik tamoyil asosida yozuvda aks etadi: *bilak—bilakka, tilak-tilakka*.

O'rin-payt, chiqish kelishiklari esa og'zaki nutqda *-ta,-tan* shaklida talaffuz qilinsa-da, morfologik tamoyil asosida *-da,-dan* shaklida yoziladi. Masalan: *ishta—ishda, kitoptan—kitobdan*. Chiqish kelishigi ba'zan g'azallarda, tarixiy asarlarda *-din* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Odamiy ersang demagil odami, Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami* (Navoiy).

O'zbek tilida so'zlar orasidagi sintaktik munosabat ko'makchilar vositasida ham berilishi mumkin, shuning uchun kelishikli konstruksiyalar nutqda ko'makchili konstruksiyalarga sinonim bo'lib qo'llana oladi. Qiyoslang: *ukamga oldim—ukam uchun oldim; telefonda gaplashdik—telefon orqali gaplashdik; yurtini o'ylaydi—yurti haqida o'ylaydi* kabi. Nutqiy konstruksiyalarning bunday sinonimik munosabatlarini bilish so'zlarni uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llash va ravon so'zlash imkoniyatini yaratadi.

Egalik va kelishik affikslari so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Shuning uchun maktab darsliklarida ular aloqa-munosabat shakllari deb atalmoqda.

Quyidagi jadvalda o'zbek tilida otlarning kelishiklar bilan turlanishi va gapdagi asosiy sintaktik vazifalari ko'rsatilgan.

Otlarning turlanishi va sintaktik vazifalari

Kelishik	Affiksi	So'roqlari	Bog'lanishi	Gapdagi vazifasi
Bosh		kim? nima? qanday? qayer?	Boshqa so'zlarni o'ziga tobelaydi	1. Ega: <i>Onam</i> —o'qituvchi. 2. Kesim: <i>O'qituvchi — onam.</i> 3. Sifatlovchi va izohlovchi: <i>Zarifa opa—tilla ayol. Toshkent — O'zbekistonning poytaxti.</i> 4. Undalma: <i>Qizlar, bu yoqqa tez kelinglar.</i>
Qaratqich	-ning (-im)	kimning? nimaning? qayerning?	Egalik qo'shimchasini olgan ot bilan bog'lanadi	Qaratqich—aniqllovchi: <i>Ukamning o'rtog'i keldi. O'zbekiston—Vatanim manim. O'zbekistonning bayrog'i.</i>
Tushum	-ni (-in)	kimni? nimani?	Fe'lga bog'lanadi	Vositasiz to'ldiruvchi: <i>Kitobni seving. O'par edim Vatan tuprog'in.</i>
Jo'nalish	-ga (-ka, -qa)	kimga? nimaga? qayerga? qachonga? qanchaga?	Fe'lga hog'lanadi	Vositali to'ldiruvchi: <i>Onamga yordam berdim.</i> Hol: <i>Qishloqqa qaytdim. Yig'ilish soat beshga belgilangan.</i>
O'rinpayt	-da	kimda? nimada? qayerda? qachon?	Fe'lga bog'lanadi	Vositali to'ldiruvchi: <i>Mashina akamda qoldi.</i> Hol: <i>Yozda tog'da dam oldik.</i>
Chiqish	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?	Fe'lga bog'lanadi.	Vositali to'ldiruvchi: <i>Onamdan maktub oldim.</i> Hol: <i>Shahardan mehmon keldi.</i>

Ot turkumidagi soʻzlarni tahlil qilish tartibi:

1. Soʻz turkumiga koʻra (ot).
2. Bir turdagi narsalardan birini yoki umumiy nomini ifodalashiga koʻra: atoqli yoki turdosh.
3. Kim? yoki nima? soʻroqlariga javob boʻlishiga koʻra: shaxs yoki narsa-buyum.
4. Sanalish yoki sanalmasligiga koʻra: sanaladigan yoki sanalmaydigan ot.
5. Ifodalangan tushunchaning xarakteriga koʻra: aniq yoki mavhum.
6. Birlik shaklda yakka yoki predmetlar toʻdasini ifodalashiga koʻra: yakka yoki jamlovchi ot.
7. Yasalishiga koʻra: tub yoki yasama.
8. Tuzilishiga koʻra: sodda, qoʻshma, juft.
9. Grammatik soniga koʻra: birlik yoki koʻplik.
10. Egalik shakliga koʻra: I, II, III shaxslar.
11. Kelishik shakliga koʻra: bosh, qaratqich, tushum, joʻnalish, chiqish, oʻrin-payt.
12. Gapdagi vazifasiga koʻra: ega, kesim, aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol, undalma.

Nazorat savollari

1. Ot mustaqil soʻz turkumi sifatida qanday belgilarga ega?
2. Maʼno jihatdan otlar qanday maʼno turlariga boʻlinadi?
3. Otlardagi son kategoriyasi qanday ifodalanadi?
4. Son kategoriyasining otning maʼno turlariga munosabati qanday?
5. Egalik kategoriyasi nimani ifodalaydi?
6. Otlarga egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda yuz beradigan tovush oʻzgarishlari qaysi tamoyil asosida yoziladi?
7. Turlanish nima?
8. Kelishik qoʻshimchalari qaysi tamoyil asosida yoziladi?
9. Otlarning sintaktik vazifalari qaysi grammatik kategoriyadan kelib chiqadi?
10. Nima uchun egalik va kelishik affikslari aloqa-munosabat shakllari deb ham ataladi?

Tayanch tushunchalar

Belgi bildiruvchi so'zlar, sifat, asliy sifat, nisbiy sifat, daraja kategoriyasi, oddiy, o'zaytirma-qiyosiy, orttirma darajalar, otlashish. Sanoq va tartib sonlar, numerativlar (hisob so'zlar), sanoq son turlari: miqdor, chama, taqsim va jamlovchi sonlar, butun va kasr sonlar.

Ravish, holat ravishi, o'rin ravishi, payt ravishi, maqsad ravishi, sabab ravishi, miqdor-daraja ravishi.

Belgi ma'nosini bildiruvchi so'zlarga sifat, son va ravish turkumlarini kiritish mumkin. Sifatlar belgi bildirishga xoslangan so'z turkumi bo'lib, u narsa-buyumning rangi, shakli, hajmi va boshqa xususiyatlarini bildiradi, shuning uchun hamisha otga bog'lanadi. Sonlar esa narsa-buyumning miqdoriy belgisini bildiradi va u ham otga bog'lanib keladi. Shuning uchun bu so'z turkumlarining an'anaviy tarzda ot so'z turkumidan keyin o'tilishi to'g'ri bo'ladi. Ravish harakatning belgisini bildirib, fe'lga bog'lanib keladi. Biroq ko'p xususiyatlari bilan sifatga juda yaqin turadi, hatto bu ikki so'z turkumi orasida bir-biriga o'tib turadigan so'zlar ham mavjud. Shuningdek, ravishlar ham belgini darajalab ko'rsatishi mumkin. Shu bois ayrim tadqiqotchilarda ravish bilan sifatni bir turkum sifatida talqin qilish fikri ham yo'q emas. Umuman, ravish so'z turkumini belgi bildiruvchi so'zlar tarkibiga kiritib, fe'l so'z turkumidan oldin o'rganish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Bu fe'lning vazifaviy shakllari: sifatdosh, ravishdoshlarning xususiyatlarini yaxshi tushunib olishga ham yordam beradi. Qolaversa, otlashish xususiyatining ravishlarga ham, sifatdoshlarga ham xosligi ushbu so'z turkumini belgi bildiruvchi so'zlar guruhida o'rganilishini taqozo etadi.

SIFAT SO'Z TURKUMI

I. Sifatning ma'no turlari

Sifat narsa-buyumning belgisini bildirib, q a n d a y ? q a n a q a ? q a y s i ? so'roqlariga javob bo'ladi. Belgilar turlicha, shunga ko'ra sifatlar ham har xildir:

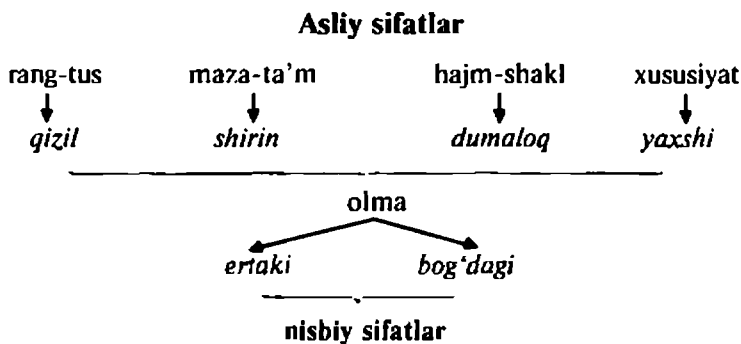
a) rang-tus bildiruvchi sifatlar: *qizil, ko'k, havorang, sap-sariq, oppoq, qoramtir, qizg'ish* kabi;

b) maza-ta'm va hid bildiruvchi sifatlar: *shirin, nordon, chuchmal, xushbo'y, sassiq* kabi;

d) shakl-ko'rinish, hajm bildiradigan sifatlar: *katta, dumaloq, egri-bugri, yapasqi, qiyshiq, uzun* kabi;

e) xususiyatni bildiruvchi sifatlar: *tetik, chaqqon, bo'shang, epchil, loqayd, yaxshi* kabi.

Sanab ko'rsatilgan belgilarni ifodalovchi sifatlar **asliy sifatlar** deb atalib, ular tilda tub holda ham, yasama holda ham mavjud bo'ladi. Masalan, *dangasa* (tub), *aqli* (yasama). Shuningdek, belgini predmetning boshqa bir narsaga, o'rin, joyga munosabatiga ko'ra anglatadigan sifatlar ham mavjud bo'lib, ular **nisbiy sifatlar** deb ataladi. Masalan, *tonggi shabada* (vaqtga nisbatan), *oilaviy sir* (joyga nisbatan).

Nisbiy sifatlar faqat yasama bo'lib, ot o'zagiga quyidagi sifat yasovchi affikslarni qo'shib hosil qilinadi hamda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) **-iy, -viy** affiksi: biror narsaga munosabatni bildiradi: *ilmiy muassasa, devoriy gazeta, oilaviy muammo* kabi;

2) **-gi, -ki** affiksi: vaqtga nisbatan olingan belgini bildiradi: *kuzgi yig'im-terim, kechki bo'lim* kabi;

3) **-lik** affiksi o'ringa mansublik yoki biror narsaga mo'ljallanganlikni bildiradi: *shaharlik yigit, ko'rpalik chit* kabi;

4) **-day, -dek** affiksi: biror narsaga o'xshashlikni bildiradi: *kamondek qoshlar, guldag qiz* kabi.

Asliy va nisbiy sifatlar leksik ma'no jihatidagina emas, balki bir qancha morfologik belgilari bilan ham bir-biridan farq qiladi. Asliy sifatlar belgining ortiq yoki kamligini ifodalovchi shakllar, daraja kategoriyalariga ega, nisbiy sifatlarning ko'pchiligi esa bu xususiyatga ega emas.

II. Sifatlarning grammatik kategoriyasi

Sifatlarda asosiy grammatik kategoriya daraja kategoriyasi bo'lib, u quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Oddiy daraja** – sifatlarning bosh shakli: *qizil, kichik, chiroyli, shirin* kabi.

2. **Ozaytirma-qiyosiy daraja** belgining oddiy darajadan kamligi, kuchsizligini bildiradi.

3. **Orttirma daraja** narsa-buyum belgisining oddiy daraja holatidan ortiq ekanligini, kuchliligini ko'rsatadi.

Sifat darajalari turli darsliklarda turlicha tasnif qilingan. Oliy ta'lim tizimi uchun yozilgan ko'pchilik darsliklarda sifatlarda oddiy, qiyosiy, orttirma darajalar mavjudligi va belgining ortiq yoki kamligini ifodalovchi intensiv baho shakllari borligi qayd etiladi. Ammo keyingi paytlarda an'anaviy tasnifdan biroz chekinish sezilmoqda. Sifatlarning intensiv baho shakliga kiritiladigan ozaytirma va kuchaytirma shakllari sifat darajalari sifatida berilmoqda, qiyosiy daraja ozaytirma shakl sifatida baholanmoqda.

Qiyosiy daraja belgini boshqa bir belgiga qiyoslash shakli bo'lib, unda haqiqatan ham belgining me'yordan pastligini ifodalovchi ma'no mavjudligi sababli ushbu shakl **ozaytirma-qiyosiy daraja** shakli deb atalmoqda. Mazkur shakl asosan **-roq** affiksi yordamida hosil qilinadi: *qizilroq, kichikroq, chiroyliroq* kabi. Ba'zan sifatdan oldin kelgan otga jo'nalish kelishigi affiksi **-ga** va **ko'ra, qaraganda, nisbatan** ko'makchilarining qo'shilib kelishi qiyoslashni yanada kuchaytirishi mumkin. Masalan: *ukamga qaraganda kichikroq, mendan ko'ra bilimdonroq* kabi. Shuningdek, ozaytirma shakllar quyidagi usullar vositasida ham ifodalanadi:

— morfologik usul **-ish** affiksi orqali: *oqish, ko'kish, sarg'ish* kabi. Bunda ba'zi tovush o'zgarishlari yuz berishi mumkin: *sariq-ish — sarg'ish, qizil-ish — qizg'ish* kabi. **-mtir, -imtir** affiksi orqali: *qoramtir, ko'kimtir, sarg'imtir* kabi.

— leksik usul—so'zlarni qo'shish vositasida: *och yashil, nim pushti, sal kam, picha ko'p, jindak ko'p* kabi.

— leksik-morfologik usul vositasida: *sal kamroq, jindek ko'proq* kabi.

Orttirma daraja ham quyidagicha ifodalanadi:

— leksik usul — so'zlar vositasida. Bunda sifat oldidan *eng, juda, g'oyat, nihoyatda, g'oyatda, behad, tim, jiqqa, g'irt* kabi

so'zlarni keltirish mumkin. Masalan, *eng baland, nihoyatda jozibali, g'oyat nafis, jiqqa ho'l* kabi.

— Fonetik usul—sifatning birinchi bo'g'iniga *p, m, k* kabi tovushlarni qo'shib takrorlash yo'li bilan. Masalan, *yap-yangi, dum-dumaloq, qip-qizil, qop-qora, pak-pakana, chippa-chin, to'ppa-to'g'ri* kabi. Bunday sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, faqat oq sifatining ortirma shakli *oppoq* istisno tariqasida qo'shib yoziladi.

III. Sifatlarning sintaktik vazifalari

Sifat narsa-buyumning belgisini bildiradi, shuning uchun otga bog'lanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi: *moviy osmon, havorang ko'ylak, tekis yo'l* kabi. Sifat otdan keyin kelishi ham mumkin, bunda u kesim bo'lib keladi. Masalan: *Osmon—tiniq. Ko'ylak — havorang.*

Nutqda ba'zan sifatlanmish, ya'ni sifat bog'langan ot tushib qolishi mumkin. Bunda sifat ot o'rnida qo'llanib, uning qo'shimchalarini oladi, kim? nima? so'roqlariga javob beradi va gapda ega vazifasini bajaradi. Bu **otlashish hodisasi** deb ataladi. Otlashgan sifatlar otga xos son, egalik, kelishik shakllarini olib, gapda ega, to'ldiruvchi, qarartqich aniqlovchi vazifalarida keladi. O'zbek tilida juda ko'p maqollar otlashish asosida hosil bo'lgan. Masalan:

Bosh kelishikda: *Yaxshi (kim?) topib gapirar, yomon (kim?) qopib.*

Qarartqich kelishigida: *Yaxshining (kimning?) so'zi qaymoq, yomonning (kimning?) so'zi to'qmoq.*

Tushum kelishigida: *Yaxshini (kimni?) maqtasa yarashur, yomonni (kimni?) maqtagan adashur.*

Jo'nalish kelishigida: *Yaxshiga (kimga?) yondosh, yomondan qoch.*

O'rin-payt kelishigida: *Yaxshida (kimda?) fazilat ko'p, yomonda (kimda?) — illat.*

Chiqish kelishigida: *Yaxshidan (kimdan?) bog' qoladi, yomondan (kimdan?) — dog'.*

Sifat turkumi bo'yicha tahlil tartibi:

1. So'z turkumiga ko'ra turi (sifat).
2. Narsa-buyum belgisini to'g'ridan to'g'ri ifodalay olish-olmasligiga ko'ra: asliy yoki nisbiy sifat.
3. Ma'nosiga ko'ra turlari: xususiyati, rang-tus bildirishi va h.k.

4. Sifat darajasiga ko'ra: oddiy, orttirma, ozaytirma.
5. Tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft.
6. Yasalishiga ko'ra: tub va yasama.
7. Gapdagi vazifasi.

SON SO'Z TURKUMI

Tayanch tushunchalar

Sanoq va tartib sonlar, miqdor, dona, taqsim, jamlovchi, kasr sonlar, numerativ — hisob bildiruvchi so'zlar.

I. Sonning ma'no turlari

Son narsa-buyumning sanog'i va tartibini bildiradi, *qancha? nechta? nechanchi? qaysi?* so'roqlariga javob bo'ladi. Sonlar boshqa so'z turkumlaridan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Sonlar uch xil yoziladi:

- a) harflar bilan *besh, o'n uch, birinchi* kabi;
- b) arab raqamlari bilan: *7, 24, 1996* kabi;
- d) rim raqamlari bilan: *V, XIX, VII* kabi.

2. Sonlar boshqa so'z turkumlaridan yasalmaydi.

3. Sonlar hisob bildiruvchi so'zlar bilan birga qo'llanadi: *besh dona tuxum, uch kilo yog'* kabi.

Hisob bildiruvchi so'zlar maxsus xalqaro so'zlar va ot turkumiga oid so'zlardan iborat. Maxsus so'zlar og'irlik hisobini anglatuvchi *kilogramm, gramm, tonna, sentner, botmon* kabi so'zlardan, uzunlik hisobini anglatuvchi *metr, kilometr, santimetr* kabi so'zlardan, pul birliklarini bildiruvchi *so'm, rubl, tanga, dollar, tiyin* kabi so'zlardan iborat. Ot turkumiga oid hisob bildiruvchi so'zlar esa juda keng bo'lib, deyarli barcha otlar ushbu ma'noda qo'llanishi mumkin. Masalan: *bir piyola choy, bir chelak suv, besh nafar kishi, yuz bosh qo'y, bir uy jon, bir mashina mol* kabi.

4. *Bir* soni ko'p ma'noli bo'lib, quyidagi ma'nolarda ham qo'llanadi:

- sanoq va tartibni bildiradi: *bir, bitta, birinchi*
- gumonni bildiradi: *bir kuni, bir odam*
- gumon olmoshi bo'lib keladi: *birov*
- ayiruv bog'lovchisi bo'lib keladi: *Bir kuladi, bir yig'laydi.*
- ma'noni kuchaytiradi: *Bir o'ynadiki, hayron qolasiz.*

Sonlar ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra ikki xil bo'ladi: sanoq va tartib sonlar. Sanoq sonlar predmetlarning umumiy sanog'ini, tartib sonlar esa predmetlarning tartibini ko'rsatadi.

Tartib sonlar sanoq sonlarga **-nchi, -inchi** affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan: *ikki o'quvchi – sanoq son, ikkinchi o'quvchi – tartib son* kabi. Ma'lumki, sonlar rim va arab raqamlari bilan ham yoziladi. Tartib sonlar arab raqamlari bilan yozilsa, **-nchi, -inchi** qo'shimchalari o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi, rim raqamlaridan so'ng esa chiziqcha qo'yilmaydi. Masalan: *1-hafta, 115-maktab, VII sinf, XX asr* kabi. Lotin yozuvi asosidagi yangi imlo qoidalariga muvofiq tartib sonlarni bildiruvchi arab raqamlaridan keyin barcha hollarda chiziqcha qo'yiladi.

Sanoq sonlar ma'nolariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. **Miqdor sonlar** umumiy miqdorni bildiradi: *bir, ikki, 12, XX* kabi.

2. **Dona sonlar** aniq miqdorni bildiradi va sanoq sonlarga **-ta** affiksi qo'shish yoki *dona, nafar, bosh, tup* kabi hisob bildiruvchi so'zlarni keltirish orqali hosil qilinadi: *ikkita non — ikki dona non, beshta yigit — besh nafar yigit, bitta (bir-ta) qo'y — bir hosh qo'y, to'rtta daraxt — to'rt tup daraxt* kabi.

3. **Chama sonlar** taxminiy miqdorni bildiradi va sanoq sonlarga **-tacha, -larcha, -lah, -larda** affiksalarini qo'shish yoki ikki sonni juft holda qo'llash orqali hosil qilinadi: *o'ntacha kitob, yuzlarcha odamlar, minglab kishilar, beshlarda keldi, o'n-o'n besh kishi, uch-to'rtta ro'mol* kabi.

4. **Taqsim sonlar** sanoq sonlarga **-tadan** affiksini qo'shish yoki dona sonlarni juft holda qo'llash orqali hosil qilinadi: *beshtadan — beshta-beshta, bittadan — bitta-bitta* kabi.

5. **Jamlovchi sonlar** miqdorni umumlashtirib, jamlab ko'rsatadi va sanoq sonlarga **-ov, -ovlon, -ala** affiksalarini qo'shish orqali hosil qilinadi. Biroq ushbu affiksalar asosan 2 dan 7 gacha bo'lgan sonlarga qo'shiladi. (*Birov* so'zi gumon olmoshi sifatida qo'llanadi.) Jamlovchi sonlar talaffuzi, imlosi va qo'llanishiga ko'ra quyidagi xususiyatlarga ega:

— *ikki, olti, yetti* so'zlaridan jamlovchi son hosil qilishda o'zaki *i* unlisi tushib qoladi va shunday yoziladi: *ikkov, ikkovlon, ikkala, oltov, yettov* kabi;

— *uch, to'rt* so'zlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, *uchchov, to'rtov, uchchala, to'rttala* deb aytilsa ham *uchov, uchala, to'rtov, to'rtala* tarzida yoziladi.

Jamlovchi sonlar ko'pincha otlarning egalik, kelishik qo'shimchalarini olib ot o'rnida qo'llanadi: *Uchovi kelishdi. Beshalamiz dars tayyorladik. Ikkalasi qalin do'st kabi.* Bunday sonlarga kelishik affiksi egalikdan keyin qo'shiladi: *Ikkovini chaqirdi kabi.*

Sonlar aslida matematik miqdorni ifodalagani sababli butunni va uning qismini ko'rsatishi mumkin. Shu jihatdan sonlar butun va kasr sonlarga bo'linadi. Miqdorni butunligicha ifodalovchi sonlar **butun son**, bir butunga yetmagan miqdorni, butunning qismini ifodalovchi sonlar **kasr sonlar** deyiladi. Masalan: *bir (1), yetti (7), uchdan ikki (2/3), yuzdan sakkiz (8/100)* kabi. Kasr sonlar leksik usul bilan hosil qilinishi va maxsus so'zlar bilan ifodalanishi ham mumkin: *yarim (1/2), chorak (1/4), nimchorak (1/8)* kabi. Butun son bilan kasr son aralash holda ham ishlatiladi: *3 yoki 3,5 — uch yarim* kabi.

II. Sonlarning sintaktik vazifalari

Sonlar xuddi sifat kabi otga bog'lanib, uni aniqlaydi. Masalan: *uchta daftar, birinchi bosqich* kabi. Agar sonlar otdan keyin kelsa, kesim bo'lib keladi. Masalan: *Kitoblar o'nta. Men—birinchi, siz—ikkinchi.* Sonlar ham otlashish xususiyatiga ega, ayniqsa jamlovchi sonlar asosan otlashgan holda qo'llanadi va gapda ega, to'ldiruvchi bo'lib keladi. Chunonchi: *Bolalarning bittasini ko'tarib, bittasini yetaklagan* *yo'lga tushdi. Birning kasofati mingga tegar. Uchovimiz bir sinfda o'qiy miz kabi.*

Son so'z turkumini tahlil qilish tartibi:

1. So'z turkumiga ko'ra: son.
2. Tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft.
3. Ma'no jihatdan turi: miqdor yoki tartib son.
4. Turiga ko'ra: sanoq, chama, jamlovchi, dona, taqsim, kasr son.
5. Sonning gapdagi vazifasi.
6. Numerativ so'zlarning ma'nosi.

Tayanch tushunchalar

Holat, payt, o‘rin, maqsad, sabab, miqdor-daraja ravishlari.

I. Ravishlarning ma‘no turlari

Ravishlar ham belgi bildiruvchi so‘zlardir, biroq ular harakatning qay tarzda bajarilishini, shuningdek, o‘rin-payt, sabab, maqsad, miqdor-daraja bilan bog‘liq bo‘lgan belgilarini bildiradi va quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. **Holat ravishlari:** *asta-sekin, darhol, tasodifan, mardona, yayov, qahramonlarcha, inglizcha, maydalab, to‘g‘rima-to‘g‘ri, birma-bir, birin-ketin* kabi.

2. **Payt ravishlari:** *bugun, erta-indin, kecha, bultur, ilgari, doim, keyin, hali* kabi.

3. **O‘rin ravishlari:** *nari-beri, unda-bunda, uzoqda, yuqorida, quyida, onda-sonda, allaqayerda* kabi.

4. **Maqsad ravishlari:** *ataylab, atayin, jo‘rttaga, qasddan* kabi.

5. **Sabab ravishlari:** *noiloj, noilojlikdan, chorasizlikdan, ilojisizlikdan* kabi.

6. **Miqdor-daraja ravishlari.** Bu ravishlar ikkiga bo‘linadi:

a) miqdorni bildiruvchi ravishlar: *ko‘p, oz, biroz, picha, jinday, kam, sal, sal-pal, xiyol, qoplab, chelaklab, grammlab* kabi;

b) darajani bildiruvchi ravishlar: *juda, g‘oyat, nihoyatda, aslo, sira* kabi. Harakatning bajarilish payti va o‘rni o‘rin kelishigidagi otlar, miqdori esa sonlar vositasida ham ifodalanadi. Ular bilan ravishlar o‘rtasidagi farq shundaki, ravishlar umumiy joyni, vaqtni va miqdorni ifodalaydi, otlar va sonlarda esa aniqlik bor, hatto chama sonlarda ham ma‘lum aniqlik mavjud. Qiyoslang: *Bobom uzoqda (qishloqda, tog‘da, Andijonda) yashaydi. Ertaga kechroq (soat 5 larda) kelaman. Jinday (bir chimdim, bir choy qoshiqda) choy sodasi solib aralashtrasiz.*

II. Ravishning morfologik xususiyatlari

Ravishlar ham belgi bildiradi, shuning uchun sifat kabi daraja kategoriyasiga ega. Biroq bu xususiyat ravishlarning ba‘zilarigagina taalluqli. Jumladan: *erta, ertaroq, juda erta; yaqin, yaqinroq, hammadan yaqin; ko‘p, ko‘proq, nihoyatda ko‘p* kabi. Biroq *bugun, bugunroq, juda bugun* deb bo‘lmaydi.

III. Ravishlarning sintaktik vazifalari

Ravishlar harakat bildiruvchi so'zlarga, ya'ni fe'llarga bog'lanib, gapda asosan hol bo'lib keladi va nutqda juda faol qo'llanadi. Quyidagi matnga e'tibor bering:

Kecha (payt) to'satdan (holat) yomg'ir yog'a boshladi. Yomg'ir chelaklab quyar, hammayoq (o'rin) suvga cho'milar edi. „Bunday yomg'ir tez (holat) tinadi“, — dedilar bobom. Haqiqatdan ham, yomg'ir bir pasda (payt) tinib, quyosh charaqlab ketdi. Tevarak-atrof yanada go'zallashdi. Yoz yomg'iri shunday bo'ladi.

Daraja ravishlari belgining belgisini bildirib keladi, shuning uchun sifat va ravishlarga bog'lanadi: Masalan: *Qo'shnimiz nihoyatda dilkash odam. Karimjon juda tez gapiradi.* Ba'zan ravishlar otga bog'lanishi, shuningdek, otlashib kelishi ham mumkin. Masalan: *Odam ko'p yig'ildi. Ko'p odam yig'ildi. Ko'pdan quyon qochib qutulmas.*

Ravishlar ko'pincha juft va takroriy holda qo'llanadi: *asta-sekin, erta-yu kech, tevarak-atrof (juft); tez-tez, juda-juda, ko'p-ko'p (takroriy)* kabi. Bu qo'llanishlar nutqda uslubiy bo'yoq vazifasini o'taydi va ravishning ma'nosini kuchaytirishga yordam beradi.

Ravish so'z turkumi shakl hosil qiluvchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarga ega emas, shuning uchun o'zgaraydigan so'z turkumi hisoblanadi. Uning otlar, sifatlar va sonlardan asosiy farqi so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar bilan birika olmasligidadir.

Ravishlar tarkibida **-ga, -dan** kelishik qo'shimchalari, III shaxs birlik sonni ifodalovchi **-i (-si)** egalik qo'shimchasi, **-lar** ko'plik qo'shimchasi kabi hozir juda keng ishlatiladigan qo'shimchalar yaxlitlanib qolgan. Bu qo'shimchalardan tashqari qadimgi davrlarda keng ishlatilgan **-ra** qo'shimchasi (*so'ngra, uzra* kabi), **-a** qo'shimchasi (*qayta, ko'tara* kabi) so'zlar tarkibida yaxlitlanib qolgan.

Ravishlar bo'yicha grammatik tahlil tartibi:

1. So'z turkumiga ko'ra: ravish.
2. Ma'nosiga ko'ra: holat, payt, o'rin, miqdor-daraja, sabab, maqsad ravishi.
3. Yasalishiga ko'ra: tub yoki yasama.
4. Tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft.
5. Gapdagi vazifasi.

Tayanch tushunchalar

Mustaqil, ko'makchi, to'liqsiz fe'llar, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, tuslanish, shaxs-son, zamon kategoriyasi: o'tgan, hozirgi va kelasi zamon, mayl kategoriyasi: aniqlik, buyruq-istak va shart mayli, nisbat kategoriyasi, aniq, o'zlik, majhul, birgalik, orttirma nisbat. Fe'llarning vazifaviy — funksional shakllari: ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi. Tuslanadigan (tuslanishli) va tuslana olmaydigan (tuslanishsiz) fe'llar. Oborot, ravishdosh va sifatdosh oborotlar, kengaytiruvchi bo'laklar.

I. Fe'llarning ma'no turlari

Fe'l ma'no jihatidan ko'p qirraliligi, grammatik kategoriyalarga, shakllarga boyligi hamda gap tarkibida eng muhim o'rin tutishiga ko'ra barcha so'z turkumlari orasida ajralib turadi. Rus tilshunosi akademik Peshkovskiy: „So'z turkumlari planetalarga qiyos qilinsa, fe'l ular orasida quyoshdir“ deb aytganida, albatta, haqli edi. O'zbek tilida fe'lning markaziy gap bo'lagi sifatida qo'llanishi ham buni isbotlaydi. Barcha mustaqil so'z turkumlari kabi fe'llar ham uch xususiyati bo'yicha o'rganiladi. Biroq fe'llarning hammasi ham mustaqil holda leksik ma'no ifodalay olmaydi. Shunga ko'ra o'zbek tilida fe'llar, avvalo, uch guruhga bo'linadi: mustaqil fe'llar, ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar.

Mustaqil fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega, biror so'zni boshqarib kela oladigan fe'lga xos barcha grammatik kategoriyalarga ega bo'lgan fe'l shaklidir.

Ko'makchi fe'llar esa mustaqil holda ma'no ifodalamaydi, ya'ni ular bir o'zi harakat yoki holatni bildirmaydi. Nutqda turli grammatik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi va asosiy xususiyatlariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

— boshqa so'z turkumlariga qo'shib, ulardan fe'l yasash uchun xizmat qiluvchi va bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar: *bo'lmoq, qilmoq, aylamoq, yetmoq* va boshqalar. Masalan: *odam bo'lmoq, ish qilmoq, faryod aylamoq, band etmoq* kabi. Bunda yangi lug'aviy ma'no, ya'ni qo'shma fe'llar hosil bo'ladi;

— fe'lning ravishdosh va sifatdosh shakllariga birikib, harakat-holat jarayonlari bilan bog'liq turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalovchi yordamchi fe'llar: *boshlamoq, chiqmoq, olmoq, bermoq*

va boshqalar. Masalan: *yoza boshlamoq, ko'rib chiqmoq, aytib bermoq* kabi. Bunday ko'makchi fe'llar harakatning jarayonini ko'rsatishga, shuningdek, turli modal ma'nolarni ifodalovchi shakllarni yasash uchun xizmat qiladi va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarini hosil qiladi. Bunday tuzilishli fe'llar orasida ham yangi lug'aviy ma'no ifodalaydigan qo'shma fe'llar uchraydi. Masalan: *sotib olmoq* kabi. Odatda, mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l sifatida qo'llanaveradi. Bu fe'llarning kontekstdagi ma'nosidan anglashiladi. Masalan: *Dars boshlandi* (mustaqil fe'l), *Yomg'ir yog'a boshladi* (ko'makchi fe'l). Barcha fe'llar ham ko'makchi vazifasida kelavermaydi. Masalan, *o'qimoq, yemoq* kabi fe'llar hech vaqt ko'makchi fe'l vazifasida kelmaydi. Ammo ko'pchilik mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida kelib, turli-tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Ko'makchi fe'l bog'lanib kelgan mustaqil fe'l **yetakchi fe'l** deb ataladi: *aytib berdi* (*aytib* — yetakchi, *berdi* — ko'makchi), *o'qib chiqdi* (*o'qib* — yetakchi, *chiqdi* — ko'makchi) *gapira ketdi* (*gapira* — yetakchi, *ketdi* — ko'makchi). Ko'makchi fe'llar, odatda, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatni tavsiflashga xizmat qiladi: harakatning endi boshlanganligi (*o'qiy boshladi*), davomlilik, takrorlanishi (*o'qib yuribdi*), tugatilishi (*o'qib bo'ldi*) kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'ttizdan ortiq fe'l ko'makchi fe'l vazifasida keladi: *boshla, yot, tur, o'tir, bo'l, ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o't, yet, ko'r, qara, boq* va hokazo. Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan asosan **-i (-b)** yoki **-a (-y)** ravishdosh yasovchilari yordamida birikadi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh shakli orqali birikkanda, tuslovchi shakllar ko'makchi fe'lga qo'shiladi. Yetakchi fe'lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'ladi. Qiyoslang: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi*.

To'liqsiz fe'llar o'z nomi bilan to'liqsizdir, ya'ni to'liq leksik ma'no anglatmaydi. Ularga asosan *emoq* (tarixiy jihatdan *ermog*, o'zagi *er-*) fe'li va uning shakllari *edi, ekan, emish, emas* kiradi. To'liqsiz fe'llar o'tgan zamonga xoslik ma'nosini anglatadi va ot, otlashgan so'zlar yoki fe'l shakllariga qo'shib bog'lama vazifasini bajaradi, ya'ni ularning kesim vazifasini bajarishiga sabab bo'ladi. Biroq to'liqsiz fe'llar o'z ichki ma'nolariga ko'ra bir-biridan

farq qiladi. Chunonchi, *edi* to'liqsiz fe'li qaysidir harakatning aniq o'tgan zamonda bajarilganligini ifodalasa, *ekan*, *emish* noaniqlik ma'nosini, *emas* esa inkor ma'nosini bildiradi. Masalan: *yaxshi edi*, *yaxshi ekan*, *yaxshi emish*, *yaxshi emas*; *o'qigan edi*, *o'qigan ekan*, *o'qigan emish*, *o'qigan emas* fe'llari ma'nolariga ko'ra farqlanadi.

Edi to'liqsiz fe'li buyruq maylidagi fe'llarga qo'shilib kelganda harakatning bajarilmay qolganini, buning uchun so'zlovchining achinishi, afsuslanishi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *kutib turing edi*, *kelmasin edi* kabi: *Edi* shart maylidagi fe'llarga qo'shilganda shart ma'nosiga istak ma'nosi qo'shiladi: *kelsa edi*, *ishlamoqchi bo'lsangiz edi* kabi.

Ekan to'liqsiz fe'li turli mayldagi fe'llarga qo'shilib, payt, sabab, istak ma'nolarini bildiradi: *kelayotgan ekan*, *topshirgan ekan*, *gapirsa ekan*, *aytsa ekan* kabi.

Emish to'liqsiz fe'li ham turli mayldagi fe'llarga qo'shilib, eshutilganlik, gumon ma'nolarini ifodalaydi: *kelgan emish*, *qiziq emish* kabi. Jonli so'zlashuvda ko'pincha *-mish* tarzida talaffuz qilinadi va yetakchi fe'lga qo'shib yoziladi: *borganmish*, *aytganmish* kabi.

II. Fe'llarning grammatik kategoriyalari

Fe'llar morfologik jihatdan eng boy va juda murakkab so'z turkumi bo'lib, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, tuslanish, mayl, zamon va nisbat kabi grammatik kategoriyalarga ega.

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni bildiradi. Har qanday fe'l aslida bo'lishlilikni ifodalaydi. Bo'lishsizlik ma'nosi esa quyidagi shakllar yordamida hosil qilinadi:

1) *-ma* bo'lishsizlik affiksi yordamida: *bordi* — *bormadi*, *o'qigan* — *o'qimagan*, *ishlayapti* — *ishlamayapti* kabilar. *-ma* affiksi qo'shma fe'lning yetakchi yoki ko'makchi qismiga qo'shiladi: *borib qo'ymadi* yoki *bormay qo'ydi*. Agar u qo'shma fe'lning har ikki qismiga qo'shilsa, inkorni emas, tasdiqni anglatadi. Masalan: *bormay qo'ymaydi* — *albatta boradi* ma'nosida;

2) *-emas* to'liqsiz fe'lini *-gan* yoki *-moqchi* qo'shimchali fe'l shakllariga qo'shish orqali: *o'qigan emas*, *o'qimoqchi emas* kabi. *Emas* to'liqsiz fe'li fe'ldan boshqa so'zlarga qo'shilib kelishi ham mumkin:

ma'qul emas, yaxshi emas, o'nta emas yoki *o'ninchi emas* kabi. Og'zaki nutqda bu so'zning birinchi tovushi *e* tushib qolishi yoki *a* shaklida talaffuz qilinishi mumkin. Masalan: *aytganmas — aytganamas* kabi. *Emas* to'liqsiz fe'li, shuningdek, poetik talab bilan mustaqil so'zdan oldin qo'llanishi ham mumkin. Masalan: *Emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq.* (Navoiy)

3) *yo'q* so'zi yordamida: *kelgani yo'q, aytgani yo'q* kabi.

4) *na* inkor bog'lovchisini takror qo'llash orqali: *na o'qidi, na yozdi* kabi. *Na* bog'lovchisi fe'lning bo'lishsiz shakli bilan qo'llanganda ham inkor ma'nosini bildiradi: *na o'qimadi, na yozmadi* kabi.

Inkor va tasdiq ma'nosini ifodalashda so'roq bildiruvchi so'z va yuklamalardagi ohangning o'rni ham katta. Ba'zi hollarda inkor qo'shimchasi mavjud bo'lsa-da, ohang orqali so'roq gap ritorik so'roq gapga aylanadi va bo'lishlilik ma'nosini bildiradi yoki aksincha. Masalan: *Bu bevafo dunyoda nimalarni ko'rmadi deysiz.* (shaklan inkor, mazmunan tasdiq). *Qayoqqa ketasiz... Sizni bu yerdan ketkazarmidik.* (shaklan tasdiq, mazmunan inkor).

Tuslanish fe'lning eng asosiy grammatik kategoriyasi bo'lib, harakatning bajaruvchiga — subyektga munosabatini bildiradi. Bajaruvchi shaxs bilan harakat orasidagi ushbu munosabat tilshunoslikda **predikativlik munosabati** deb yuritiladi.

Tuslanish kategoriyasida har bir shaxs ma'nosi maxsus affikslar orqali ifodalanadi va u ayni vaqtda bajaruvchining sonini ham ko'rsatadi, shuning uchun **shaxs-son affiksi** deyiladi. Fe'lning shaxs-sonda o'zgarishi **tuslanish**, shaxs-son affikslari esa **tuslovchilar** deb ataladi. *O'qidi-m, o'qidi-ng, o'qiyap-man, o'qiyap-san, o'qiyap-ti, o'qiy-di* fe'llarining **-m, -ng, -man, -san, -ti, -di** affikslari tuslovchi qo'shimchalardir. Umuman, bu qo'shimchalar qo'llanish jihatidan juda keng bo'lib, fe'ldan boshqa so'z turkumlariga ham qo'shib keladi va **kesimlik affiksi** deb ataladi, chunki u qaysi so'zga qo'shilsa, o'sha so'z kesimga aylanadi. Masalan: *o'qiyman* (fe'l), *o'quvchiman* (ot), *yaxshiman* (sifat), *menman* (olmosh).

O'zbek tilida fe'llarning 3 xil tuslanish shakli mavjud bo'lib, ular fe'lning mayl kategoriyasi va zamon shakllari bilan chambarchas bog'langan. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

I tuslanish			II tuslanish		III tuslanish	
	Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
I sh	<i>o'qi-di-m</i>	<i>o'qi-di-k</i>	<i>o'qi-y-man</i>	<i>o'qi-y-miz</i>	<i>o'qi-y</i>	<i>o'qi-ylik</i>
II sh	<i>o'qi-di-ng</i>	<i>o'qi-di-ngiz</i>	<i>o'qi-y-san</i>	<i>o'qi-y-siz</i>	<i>o'qi-(gin)</i>	<i>o'qi-ng,</i> <i>o'qi-ngiz</i>
II sh	<i>o'qi-di</i>	<i>o'qi-di-lar</i>	<i>o'qi-y-di</i>	<i>o'qi-y-dilar</i>	<i>o'qisin</i>	<i>o'qi-sinlar</i>
	O'tgan zamon turlari		Hozirgi zamon	Kelasi zamon	III tuslanishda:	
1.	Aniq o'tgan zamon fe'li <i>-di</i>		Hozirgi zamon davom fe'li: <i>-yap,</i> <i>-yotir,</i> <i>-moqda</i>	Kelasi zamon gumon fe'li: <i>-r (-ar)</i>	I sh. istak maylini ifodalaydi	
2.	Uzoq o'tgan zamon fe'li <i>-gan</i> edi <i>-gandi, -gan</i>		Hozirgi-kelasi zamon <i>-a (-y)</i>	Kelasi zamon maqsad fe'li: <i>-moqchi</i>	II sh. buyruq maylini bildiradi.	
3.	O'tgan zamon davom fe'li: <i>-r (-ar) edi</i>				III sh. buyruq-istak maylini ifodalaydi.	
4.	O'tgan zamon hikoya fe'li: <i>-b (-ib) di, -b (-ib)</i>					
5.	O'tgan zamon maqsad fe'li: <i>-moqchi edi</i>					
	Aniqlik mayli				Buyruq-istak mayli	

Eslatma: Shart maylidagi fe'llar I tuslanishda tuslanadi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tuslanish fe'llarning zamon, payt kategoriyalar bilan chambarchas bog'liqdir.

I tuslanish, asosan, o'tgan zamon fe'llariga taalluqli bo'lib, ular besh xil turga bo'linadi. Hozirgi va kelasi zamon fe'llari esa II tuslanishda tuslanadi. Biror harakatning yuzaga kelish shartini bildiruvchi shart mayli fe'llari ham I tuslanishda tuslanadi: *o'qisa-m, o'qisa-ng, o'qi-sa; o'qisa-k, o'qisa-ngiz, o'qisa-lar* yoki *o'qiganda edi* kabi. Buyruq-istak maylidagi fe'llar III tuslanishda tuslanadi va xohish-istak, buyruq, maslahat, iltimos kabi turli ma'nolarni bildiradi. **-ing** affiksi hurmat ma'nosida ham qo'llanadi. Demak, tuslanish bir tomondan zamon kategoriyasi bilan, ikkinchi tomondan mayli kategoriyasi bilan bog'liqdir.

Fe'l zamonlari, ma'lumki, harakat, vaqt tushunchasi bilan uzviy bog'liq. Fe'l so'z turkumi shunga bog'liq holda o'tgan, hozirgi va kelasi zamon grammatik kategoriyasiga ega. O'zbek tili zamon shakllariga nihoyatda boy bo'lib, har bir zamon o'z ichida bir necha turlarga bo'linadi va bu ayni paytda harakatning bajarilish darajasini ham ko'rsatishga xizmat qiladi (115-betdagi jadvalga qarang).

O'tgan zamon fe'li besh xil turga bo'linadi: yaqin yoki aniq o'tgan zamon, (*o'qidi*); uzoq o'tgan zamon (*o'qigan edi, o'qigandi, o'qigan*), o'tgan zamon davom fe'li (*o'qir edi, o'qirdi*); o'tgan zamon hikoya fe'li (*o'qibdi*); o'tgan zamon maqsad fe'li (*o'qimoqchi edi*).

Hozirgi zamon fe'li ikki turga bo'linadi: hozirgi zamon davom fe'li (*o'qiyapti, o'qimoqda, o'qiyotir*); hozirgi-kelasi zamon fe'li (*o'qiyman, boraman*).

Kelasi zamon fe'li ham ikki turga bo'linadi: kelasi zamon maqsad fe'li (*o'qimoqchi*); kelasi zamon gumon fe'li (*o'qir*).

Shuni ham aytib o'tish kerakki, ba'zan zamon — shakllari ko'chib qo'llanishi mumkin. Masalan: *Bordim deylik. Birov eshik ochmasa, nima ahvolga tushdim* (o'tgan zamon — kelasi zamon ma'nosida). *Bo'layotgan ishlarga hayron qolasan kishi* (hozirgi zamon — o'tgan zamon ma'nosida).

Zamon shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar hisoblanadi. Ular fe'l asosiga tuslovchi qo'shimchalardan oldin qo'shiladi, chunki shaxs-son qo'shimchalari fe'lning zamon shaklidan kelib chiqib qo'shiladi. Ya'ni o'tgan zamon fe'llaridan keyin I tuslanish, hozirgi va kelasi zamondan keyin II tuslanishdagi shaxs-son qo'shimchalari qo'shiladi. Ammo bu o'rinda ba'zi istisnolar ham mavjud.

Chunonchi. uzoq o'tgan zamon fe'li va o'tgan zamon hikoya fe'lining *edi* to'liqsiz fe'li qo'llanmagan shakllari II tuslanishda tuslanadi. Qiyoslang: *o'qiganman (II) — o'qigan edim (I) — o'qibman (II), o'qib edim (I)*.

Mayl kategoriyasi. Mayl kategoriyasi harakat bilan subyekt orasidagi aloqaning voqelikka munosabatini ko'rsatadi. Masalan, *o'qi* fe'li so'zlovchining suhbatdoshiga qaratilgan buyrug'ini, iltimosini; *o'qisa* fe'li uning bajarilishi boshqa biror harakatning yuzaga chiqishi uchun shart ekanligini; *o'qidi* fe'li esa shu fe'lning asosidan anglashilgan harakatning aniq bajarilganligini bildiradi. Ko'rinadiki, *o'qimoq* fe'lining turli tusga kirishi o'sha fe'ldan anglashilgan harakatga so'zlovchining turlicha qarashini ko'rsatadi. Demak, mayl kategoriyasi harakat va holatning turli ma'no qirralari: darak, modallik tushunchasi bilan birga zamon, shaxs-son kabilarni bildiradi: *kelsin, kelsa, kelib qoldi, kelayotir* kabi. Ammo *kelmoq, kelish, kelib, kelgach, kela-kela* fe'llari mayl xususiyatiga ega bo'lmagani sababli bularda shaxs-son, nisbat zamon va modallik kabi ma'nolar yo'q.

Mayl shakllari yordamida harakat ijrosi haqidagi so'zlovchi tomonidan tinglovchiga berilgan xabar har xil bo'ladi. Shunga qarab, mayl tushunchasi ham xabar, shart, maqsad, gumon, hikoya, orzu-istak, buyruq, iltimos ma'nolarini ifodalovchi har xil shakllarda ifodalanadi.

O'zbek tilida maylning quyidagi turlari bor: ***aniqlik (xabar) mayli; buyruq-istak mayli; shart mayli***.

Harakatning bajarilish yoki bajarilmasligi haqida xabar beruvchi fe'l shakliga ***aniqlik (xabar) mayli*** deyiladi.

Xabar mayli maxsus mayl ko'rsatkichiga ega emas. Bu mayl ma'nosi zamon va shaxs-son affikslari bilan shakllangan fe'l shaklidan anglashiladi. Bu xususiyati bilan aniqlik mayli boshqa mayl shakllaridan farq qiladi: *oldi, olayotir, oladi* kabi. Shu bois aniqlik mayli har uch zamondagi fe'l shakllarini ko'rsatadi. Shuning uchun I va II tuslanishdagi fe'llarning barchasi aniqlik mayli hisoblanadi, chunki ular harakat-holatning qaysidir zamonda aniq bajarilishi yoki bajarilmasligini ifoda etadi.

Buyruq-istak mayli harakatning bajarilish yoki bajarilmasligi haqida buyurish, so'rash, istash, iltimos, maslahat, chaqirish — da'vat qilish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Buyruq-istak maylidagi fe'llar III tuslanishda tuslanadi. (115- betdagi jadvalga qarang).

Soʻzlovchining harakatni bajarishga undashi bevosita ikkinchi shaxsga qaratilgan boʻladi. Shuning uchun buyruq-istak maylining asosiy shakli ikkinchi shaxs birlik va koʻplik sonda ifodalanadi.

Buyruq-istak maylining ikkinchi shaxs birligi uch shaklga ega:

1. Qatʼiy buyruq anglashiladigan asosiy shakl. Uning affiksi yoʻq: *Yovlarni quv, doʻstlarni qutqar.* (H. Olimjon).

2. Feʼl asosiga *-gin (-gil)* affiksini qoʻshish orqali buyruq maʼnosini iltimos, soʻrash tarzida ifodalaydi: *Ufqlarda sayr etgin mudom, Quyosh kelib suvga choʻkkanda.* (H. Olimjon).

3. Feʼl asosiga *-ing* affiksini (koʻpligi *-inglar, -ingiz*) qoʻshish bilan hosil qilinadi va shaxsga nisbatan hurmat ifodalanadi: *Boring, Nasibani maktabdan aytib keling.* (A. Qahhor).

Uzoq ketib qolmanglar, tezroq kelinglar. Doʻstlar, ishonch bilan kutingiz bizni.

Buyruq-istak maylining uchinchi shaxs birligi feʼl oʻzaklariga *-sin* (koʻpligi *-sinlar*) shaklini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *Shunday oʻlka doim bor boʻlsin ...* (H. Olimjon). *Siz ayting, majlisga solmasinlar, mayli mehnatimdan qirqsinlar.* (A. Qahhor).

Biror harakatning roʻyobga chiqishi uchun shart boʻlgan boshqa biror harakat maʼnosini anglatuvchi mayl shakli **shart mayli** deyiladi: Shart mayli *-sa* affiksi yordamida yasaladi. Bu affiks vazifasida baʼzan *-ganda* varianti qoʻllanadi: Masalan: *Yomgʻir yogʻmasa (yogʻmaganda) dalaga chiqar edik.* Bu mayl shaklidagi feʼllar har uch zamon shaklida, birlik yoki koʻplik sonda, boʻlishli-boʻlishsiz shakllarda, barcha nisbat shakllarida qoʻllanadi va shaxs-son bilan tuslana oladi.

Shart mayli shaklidagi feʼl orzu-istak maʼnosini ham bildiradi. Shuning uchun bu mayl shakli baʼzi adabiyotlarda „shart-istak mayli“ deb ham yuritiladi. Ammo qoʻshma gaplar tarkibida faqat biror harakatning yuzaga kelish shartini ifodalaydi: *Oʻqisa (biladi), kelsa (koʻrasan)* kabi.

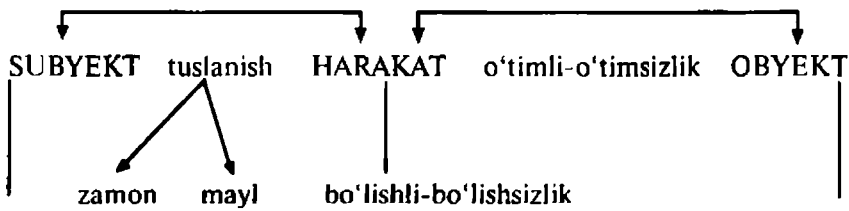
Umuman, harakat-holat juda murakkab va koʻp narsa bilan bogʻliq tushuncha boʻlgani uchun feʼllar grammatik kategoriyalarga juda boy. Ushbu grammatik kategoriyalar bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir. Chunonchi, harakatni kimdir bajaradi, bu shaxs-son kategoriyasi **tuslanishni** yuzaga keltiradi; harakat maʼlum bir vaqtda bajariladi va bu **zamon** kategoriyasini vujudga keltiradi, u esa ayni paytda mayl kategoriyasi bilan ham bogʻlanadi. Ikkinchi tomondan harakat maʼlum bir obyektga — kimgadir yoki nimagadir yoʻnalgan boʻladi. Bu yana bir grammatik kategoriya — oʻtimli-oʻtimsizlikni yuzaga keltiradi.

O'timli-o'timsizlik kategoriyasi. O'timli fe'llar obyektga bevosita, to'g'ridan to'g'ri o'tgan harakatni bildiradi va vositasiz to'ldiruvchi (tushum kelishigidagi so'z) bilan bog'lanadi: *o'qi* (nimani?) *kitobni*, *ko'rdim* (kimni?) *xolamni* kabi. O'timsiz fe'llar esa obyektga qisman yoki biror vosita orqali o'tgan harakat-holatni bildiradi va bosh kelishik yoki o'rin kelishiklaridagi so'zlar bilan yoki ko'makchilar vositasida bog'lanadi. Masalan: *Adham* (kim?) *keldi*, *maktabga* (qayerga?) *ketdi*, *doskadan* (nimadan?) *foydalandi*, *ruchka bilan* (nima bilan?) *yo'zdi* kabi. O'timli-o'timsizlik ayniqsa tushum va chiqish kelishiklaridagi so'zlarni o'zaro qiyoslaganda aniq ko'rinadi:

<i>To'liq o'tish</i>	<i>Qisman o'tish</i>
<i>Nonni ushatish</i>	<i>Nondan ushatdi</i>
<i>Uzumni ol</i>	<i>Uzumdan ol</i>

O'timli-o'timsizlik nisbat kategoriyasi bilan uzviy bog'liq.

Fe'l nisbatlari harakatning obyektini bilan subyektini o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Umuman, fe'lning barcha grammatik kategoriyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning barchasi fe'l ifodalagan harakatning bajaruvchi shaxs — subyekt va harakat yo'nalgan predmet yoki shaxs — obyektga munosabatidan kelib chiqadi. Ularning birgalikda olingan munosabati esa nisbat kategoriyasini keltirib chiqaradi. Quyidagi chizmaga e'tibor bering:

NISBAT

O'zbek tilida 5 xil nisbat shakli bor:

1. **Aniq nisbat** obyektini va subyektini aniq bo'lgan harakatni ifodalaydi. Masalan: *Karim xat yo'zdi*. Bunda fe'l hech qanday affiks olmaydi, shuning uchun bosh nisbat deb ham ataladi, harakatning subyektini ham, obyektini ham aniq bo'ladi.

2. **Majhul nisbat** subyektini — bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakatni bildiradi: *Xat* (obyekt) *yo'zildi*. Bu gapda grammatik

jihatdan *xat* so'zi ega, biroq u aslida obyekt, xatni yozgan shaxs esa noma'lum. Bunday konstruksiya passiv konstruksiya deyiladi. Majhul nisbat shaklidagi fe'llar fe'l asosiga *-l (-il)*, ba'zan *-n (-in)* affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi: *borildi, kelindi, hosil qilindi, bajarilgan, ko'zlangan* kabi.

3. **O'zlik nisbat** subyektning o'ziga qaytgan harakat-holatni bildiradi, ya'ni bunda harakatning obyektini ham, subyektini ham bitta bo'ladi, asosan *-n (-in)*, shuningdek, *-l (-il)* affikslarini fe'l asosiga qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan: *Karim yuvindi*. (*Karim o'zini o'zi yuvdi*.) Affikslarning bir xilligi omonim shakllarni vujudga keltiradi. Qiyoslang: *ot* (subyekt) *qoqildi* — o'zlik nisbat, *mix* (obyekt) *qoqildi* — majhul nisbat.

4. **Birgalik nisbat** harakatning birdan ortiq subyekt tomonidan birgalikda bajarilishini bildiradi va fe'l asosiga *-sh(-ish)* affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi: *kel-ish-di, ishla-sh-di, ayt-ish-di* kabi. Mazkur affiks omonimik affiks bo'lib, fe'ning harakat nomi shaklini ham hosil qiladi (*o'qish, borish-kelish* kabi), ba'zi fe'llarning asosida ham uchraydi (*qarashmoq, boqishmoq* kabi), *-lash* fe'l yasovchi affiksi tarkibida ham mavjud (*ko'maklash, bahslashdi* kabi). Bu hol omonim fe'llar hosil bo'lishiga ham sabab bo'lgan. Chunonchi: *Bolalar yalt etib hizga qarashdi* (birgalik). *Lola oyisiga qarashdi* (aniq nisbat). *Mehmonlar kelishdi* (birgalik). *Zo'rg'a bir fikrga kelishdi* (aniq nisbat). Ba'zan *-lash* so'z yasovchisidan so'ng yana birgalik nisbati affiksi qo'shilishi ham mumkin, bu birgalik ma'nosining kuchayishiga sabab bo'ladi. Qiyoslang: *O'qituvchi bolalar bilan suhbatlashdi* (ko'proq o'qituvchi gapirganligini ko'rsatadi). *Qizlar suhbatlashishdi* (har ikki tomon baravar gapirganligini bildiradi).

5. **Orttirma nishat** harakat boshqa bir subyektning ta'siri natijasida sodir etilganligini bildiradi. Bunda harakatning haqiqiy bajaruvchisi gapda obyekt bo'lib, yordamchi subyekt esa ega vazifasida keladi. Masalan: *Buvisi Karimga xat yozdirdi*. Ushbu gapda harakatning haqiqiy bajaruvchisi *Karim* — to'ldiruvchi, harakatni bajarmagan, faqat unga turtki bergan *buvi* esa ega vazifasida turibdi. Orttirma nisbat fe'l asosiga *-dir (-tir)*, *-giz (-kiz,-qiz,-g'iz)*, *-gaz(-kaz,-qaz,-g'az)*, *-ir (-iz)*, *-ar, -sat, -t* affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan: *kestirmoq, turg'izmoq, kirgizmoq, tutqizmoq, ketkizmoq, ko'rgazmoq, o'tqazmoq, yurg'azmoq, boqizmoq, ichirmoq, ko'rsatmoq, bildirmoq, uxlatmoq, chiqarmoq* kabilar.

Eslatma: **-giz, -gaz, -g'az, -dir** affikslari jarangli tovush bilan tugagan fe'l negiziga, **-kiz, -qiz, -kaz, -qaz, -tir** affikslari esa jarangsiz tovushlardan keyin qo'shilib keladi. Nisbat qo'shimchalari tuslovchilar va zamon qo'shimchalaridan oldin qo'shilib keladi.

O'zbek tilida nisbat shakllari juda faol qo'llanadi. Bir fe'lga ikkita yoki uchta nisbat affiksi qo'shilib kelishi ham mumkin: *ko'rsattirmoq, undirtirmoq, gapirtirmoq, bezantirildi, yuvintirildi, qarashilmoq* kabi. Bunday hollarda nisbat turi affiksga qarab aniqlanadi.

Keyingi tadqiqotlarda nisbat qo'shimchalarida so'z shakllarini yaratish imkonining mavjudligi ham undagi shakl yasovchilik xususiyati ancha murakkab tabiatli ekanligi haqida fikrlar aytilmoqda. Nisbat ko'rsatkichlarining tabiatida uch xil jihat borligi, ya'ni ularning shakl yasovchilar sirasidagi so'z yasovchilar bilan oraliq alohida o'rni borligi qayd qilinmoqda. Nisbat qo'shimchalari ko'p ma'noli fe'lning boshqa sharoitlarda yashirin bo'lgan qirralarini ochadi, fe'lning o'timli-o'timsizligiga ta'sir qiladi, fe'l ma'nosini o'zgartiradi.

Shuningdek, o'zbek tilidagi so'z va so'z shakllarining morfologik — paradigmatic momenti, lug'aviy-morfologik momenti, sintaktik momenti o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berishga harakat qiladi. Shu bois ayrim darsliklarda fe'l nisbatlari hamma grammatik kategoriyalardan oldin o'tilishi ham rejalashtirilgan.

III. Fe'llarning sintaktik vazifasi va vazifaviy shakllari

Fe'l gapda asosan kesim vazifasini bajaradi. Bunda ayniqsa tuslanish kategoriyasi muhim o'rin tutadi, chunki shaxs-son qo'shimchalari fe'ldan boshqa so'z turkumlarini ham kesim vazifasiga moslay oladi. Qiyoslang: *Men maktabda o'qiyman. Men shifokorman.* Bu gaplarda **-man** tuslovchisi *o'qimoq* fe'lga ham, *shifokor* otiga ham qo'shilib kelib, ularni kesimga aylantirmoqda. Shu sababdan tuslanish fe'llarning eng asosiy grammatik kategoriyasi hisoblanadi. Biroq nutqda fe'lning tuslanmagan shakllari ham uchraydi. Bunday fe'llar gapda kesimdan tashqari boshqa vazifani bajarishga moslashgan bo'lib, fe'lning **vazifaviy shakllari** deb ataladi. Fe'lning gapda kesim bo'lib keladigan shakllari esa sof fe'l deb ham ataladi. Tilning vazifaviy shakllari 3 xil: ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi.

Ravishdosh ish-harakatning qay tarzda bajarilishini ifodalovchi fe'l shaklidir. U gapda ravish kabi hol bo'lib keladi, shuning uchun ravishdosh deb ataladi: *kulib gapirdi, o'ylab javob berdi, shosha-pisha ketdi* kabi. Ravishdosh fe'l asosiga quyidagi affikslarni qo'shib hosil qilinadi:

-b (-ib): <i>ishlab, borib, o'ynab-o'ynab</i>	}	tuslana oladigan shakl
-a (-y): <i>kula-kula, yig'lay-yig'lay</i>		
-gach (-kach, -qach): <i>kelgach, tikkach, chiqqach</i>	}	tuslana olmaydigan shakl
-guncha (-kuncha, -quncha): <i>aytguncha, tukkuncha, chiqquncha</i>		
-gani (-kani, -qani, -g'ali): <i>ko'rgani, ekkani, chiqqani, ko'rgali.</i>		

Ravishdoshlar o'z xususiyatlari bilan sof fe'lga juda yaqin bo'lib, fe'lning tuslanishdan boshqa barcha grammatik kategoriyalariga ega. **-b (-ib), -a (-y)** affiksi bilan hosil qilinadigan ravishdoshlar tuslanib ham kela oladi: *o'qiydi, o'qibdi* kabi. Ravishdoshning ushbu shakllari tuslanmagan paytda qo'shma fe'llarning yetakchi komponenti bo'lib kelib, kesim vazifasini bajaradi: *o'qib berdi, so'zlay ketdi* kabi.

-gach, -guncha affiksli ravishdoshlar tuslanmasa-da, qo'shma gapda ergash gapning kesimi bo'lib kela oladi. Masalan: *Qo'ng'iroq chalingach, dars boshlandi. O'qituvchi kelguncha, biz kutib turdik* kabi. **-gani** affiksli ravishdoshlar gapda doim maqsad holi bo'lib keladi. Masalan: *Biz lola terгани tog'ga chiqdik. -b (-ib), -a (-y)* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlar ham asosan hol bo'lib keladi. Ular nutqda juda faol qo'llanadi, maqollar tarkibida ko'p ishlatiladi. Masalan: *Yig'lab-yig'lab marza olsang, o'ynab-o'ynab sug'orasan. O'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir* kabi. Ravishdoshning ushbu shakllari ba'zan kengaygan holda kelib, oborotli birikmalar ham hosil qila oladi. Masalan: *Bilmay turib gapirma. Radioni sekinlatib qo'yib o'tirdi. Osmonda uchib ketayotgan o'rdakni mo'ljalga olmay turib urib tushirdi* gaplaridagi ajratilgan birikmalar hol oborot bo'lib kelgan.

Ravishdoshlarning **-b (-ib), -gach (-kach, -qach)** affiksli shakllari nisbiy o'tgan zamonni, **-a (-y)** affiksli shakli hozirgi zamonni, **-gani** va **-guncha** shakllari nisbiy holatda kelasi zamonni ko'rsatadi. Ravishdoshlar barcha nisbat shakllarini, mayl, o'timli-

o'timsizlikni ifodalay oladi. Bo'lishli-bo'lishsizlik esa asosan **-ma** affiksi va *yo'q* so'zi vositasida ifodalanadi, faqat **-b (-ib)** affiksli ravishdoshlarga bo'lishsizlik **-may** tarzida qo'shiladi. Ushbu shakllar antonimik juftlikni ham hosil qilishi mumkin: *bilib-bilmay, kelib-kelmay* kabi.

Sifatdosh sifat kabi narsa-buyumning belgisini bildirib, gapda aniqlovchi bo'lib keladigan fe'l shaklidir: *oqar suv, ko'kargan daraxt* kabi. Sifatdoshlar quyidagi affikslar yordamida hosil qilinadi:

- gan (-kan,-qan): *borgan,ekkan,chiqqan*
- yotgan: *ishlayotgan, kelayotgan*
- digan: *o'qiydigan, boradigan*
- r (ar): *oqar, ko'rar, aytar*
- gusi (-g'usi), -asi: *kelgusi, bo'lg'usi, kelasi*
- ajak: *kelajak, bo'lajak*
- vchi (-uvchi): *so'rovchi, boruvchi* kabi.

Sifatdoshlarning **-gan** shakli juda faol shakl bo'lib, ular ham nisbiy holda 3 xil zamonni ko'rsata oladi: *kelgan* — o'tgan zamon, *kelayotgan* — hozirgi zamon, *keladigan* — kelasi zamon. Qolgan shakllarning barchasi kelasi zamoni ifodalaydi. Sifatdoshlar ham fe'lning nisbat, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik kategoriyalariga ega. Sifatdoshlarning **-gan, -digan, -yotgan** affiksli shakllariga **-ma** affiksi, **-r (-ar)** shakliga esa bo'lishsizlikning **-mas** shakli qo'shiladi: *borar-bormas, ishlar-ishlamas* kabi. **-ajak, -gusi, -vchi, -uvchi** affiksli shakllari bo'lishsizlikka ega emas. Ushbu qo'shimchali sifatdoshlarda otga ko'chish hodisasi kuchli. *Kelajak, o'quvchi, o'qituvchi* so'zlariga kim? nima? so'rog'i beriladi.

Sifatdoshlar ham oborot hosil qila oladi. Masalan: *Sochini mayda o'rgan* (qaysi?) *qiz keldi* gapida aniqlovchi vazifasini bir yo'la 3 ta so'zdan iborat birikma — sifatdosh oborot bajaryapti.

Oborot tushunchasi ayrim adabiyotlarda **o'ram** deb nomlanmoqda. Shuningdek, maktab darsliklarida ravishdosh va sifatdoshlar tobe so'zlar olib kelib, kengaytiruvchi bo'lak bo'ladi, deb tushuntiriladi.

Fe'lning bu vazifaviy shakli sifatning otlashish xususiyatiga ham ega. Otlashgan sifatdoshlar egalik, kelishikda turlanadi va otga xos vazifalarni bajarib keladi. Chunonchi: *O'qigan o'zar, o'qimagan to'zar*. Sifatdoshlarning **-vchi (-uvchi)** affiksli shakli asosan otlashib qo'llanadi: *o'qituvchi, o'quvchi, boquvchi, to'quvchi, ichuvchi, tekshiruvchi* kabi. Hatto sifatdosh oborotlar

ham otlashib kelishi mumkin: *Bilmaganin so'rab o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim.*

Harakat nomi ish-harakatning nomini bildirib, gapda otga xos vazifalarni bajaruvchi fe'l shaklidir. Ular fe'l asosiga quyidagi affikslarni qo'shish orqali hosil qilinadi:

-moq: <i>olmoq, bormoq, ishlamoq</i>	} tuslanmaydi
-sh (-ish): <i>o'qish, ishlash, yozish</i>	
-v (-uv): <i>o'quv, kechuv, ishlov</i> kabi.	

-moq affiksi fe'lning bosh shaklini ham ko'rsatadi, lug'atlarda fe'llar ana shu shaklda beriladi. Harakat nomining hozirgi o'zbek tilidagi eng faol shakli **-sh (-ish)**, nofaol shakl esa **-v (-uv)** affiksidir. Harakat nomi sof fe'lga xos grammatik kategoriyalardan faqat o'timli-o'timsizlikni ko'rsata oladi, xolos, zamon, shaxs-son shakllariga ega emas. Aksincha, ot kabi egalik, kelishik qo'shimchalari bilan turlanadi va otga xos barcha vazifalarda qo'llanadi. Harakat nomining **-moq** affiksli shakli egalik qo'shimchalarini olib kelganda, so'z oxiridagi **-q** tovushi **-g'**ga aylanadi. Masalan: *Olmoqning bermog'i bor.* Ba'zi hollarda ushbu fe'l shakli ikkinchi bo'g'ini **-moq** bilan tugagan otlarga omonim bo'lib keladi. Chunonchi: *quymoq, ilmoq* so'zlari ham ot, ham fe'l bo'lib kela oladi.

Fe'lni grammatik tahlil qilish tartibi:

1. So'z turkumiga ko'ra: fe'l.
2. Ma'no xususiyatlariga ko'ra: mustaqil, ko'makchi, to'liqsiz fe'l.
3. Tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft.
4. Yasalishiga ko'ra: tub yoki yasama.
5. Harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligiga ko'ra: bo'lishli, bo'lishsiz.
6. Mustaqil fe'llarning obyektga munosabatiga ko'ra: o'timli, o'timsiz.
7. Mayliga ko'ra: aniqlik, buyruq-istak, shart mayli.
8. Zamon kategoriyasiga ko'ra: o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.
9. Tuslanish yoki tuslanmasligiga ko'ra: tuslanadigan yoki tuslanmaydigan fe'l.
10. Shaxs-son kategoriyasiga ko'ra: I shaxs, II shaxs, III shaxs, birlik yoki ko'plikda.
11. Nisbat ifodalashiga ko'ra: bosh, o'zlik, ortirma, birgalik, majhullik.
12. Fe'lning vazifaviy shakllariga ko'ra: harakat nomi, ravishdosh, sifat-dosh.
13. Gapdagi vazifasi.

Fe'l asosiga qo'shimchalar qo'shilishi tartibi:

Asos + so'z yasovchi + nisbat + bo'lishsizlik + zamon + shaxs-son.

Nazorat savollari

1. Fe'l so'z turkumi va uning ma'no jihatdan turlari haqida ma'lumot bering.
2. Ko'makchi fe'llar qo'shma fe'llar tarkibida qanday vazifani bajaradi?
3. Fe'llarning qanday grammatik kategoriyalari mavjud?
4. Fe'llarning tuslanishi va uning zamon kategoriyasi bilan aloqasi haqida nimalarni bilasiz?
5. Buyruq-istak maylidagi fe'llar qanday ma'nolarni bildiradi?
6. Shart mayli haqida ma'lumot bering.
7. Nisbat kategoriyasi va uning boshqa kategoriyalarga munosabati haqida ma'lumot bering.
8. Fe'lning vazifaviy shakllariga qaysi fe'l shakllari kiradi va ularning gapdagi vazifalari nimadan iborat?
9. Ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakllari qanday hosil qilinadi?
10. Oborot nima?
11. Fe'llarga affikslar qo'shilishi tartibi qanday?

OIMOSH SO'Z TURKUMI

Tayanch tushunchalar

Kishilik, o'zlik, ko'rsatish, so'roq, belgilash-jamlash, bo'lishsizlik, gumon olmoshlari. Ot-olmoshlar.

Olmoshlar asosan ot, sifat, son o'rnida, ba'zan esa butun bir matn o'rnida qo'llanuvchi so'zlardir. Alohida olinganda olmosh na biror narsani, na uning belgisini, na miqdorini anglata olmaydi. Olmosh faqat ularni ko'rsatadi, xolos. Shuning uchun keyingi tadqiqotlarda olmoshlar ko'rsatuvchi so'z turkumi deb atalmoqda va mustaqil so'z turkumlaridan tashqarida ko'rilmogda. Olmoshlarning ushbu ma'noviy xususiyatini quyidagi matn orqali ko'rish mumkin:

Zamira bugun uyda. U hovli-joylarni supurib, kir yuvishga tutindi. Guldor kiyimlarni alohida ajratdi, chunki bunday kiyimlarni boshqalariga aralastirib bo'lmaydi. Bitta sovunni maydalab kir mashinasiga solar ekan, „Oyim ham shuncha sovun ishlatarmidilar“.— deb o'yladi.

Ushbu matndagi *u*, *bunday*, *shuncha* olmoshlari *Zamira* (ot), *guldor* (sifat), *bitta* (son) o'rnida qo'llanib, gapda ham ular bajar-gan vazifani bajarmoqda. Biroq ushbu gaplar matndan ajratib olinsa, ularning ma'nosi mavhum bo'lib qoladi. Olmoshlar ham sonlar kabi boshqa so'z turkumlaridan yasalmaydi. Olmoshlar anglatadigan nisbiy ma'nolari va grammatik belgilariga ko'ra 7 xil turga bo'linadi:

Kishilik olmoshlari shaxsni ko'rsatadi. Ularga quyidagilar kiradi:

birlik		ko'plik
I shaxs — so'zlovchi	<i>men</i>	<i>biz</i>
II shaxs — tinglovchi	<i>sen</i>	<i>siz</i>
III shaxs — o'zga	<i>u</i>	<i>ular</i>

Kishilik olmoshlarining ko'plik shakllari birlik shakliga ko'chib qo'llanishi mumkin: *biz* — *men* o'rnida, *siz* — *sen* o'rnida. Bunda hurmat, kamtarlik yoki mag'rurlanish ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Siz bizni tanimasangiz ham, biz sizni taniymiz.* Kishilik olmoshlarining I va II shaxs shakli faqat shaxsni ko'rsatadi, III shaxs shakli esa ham shaxsni, ham narsa-buyumni ko'rsata oladi. Kishilik olmoshlari faqat ot o'rnida qo'llanadi, biroq egalik qo'shimchalarini olmaydi. (Eslatma: *manim* olmoshidagi *-im* affiksi qaratqich kelishigining eskirgan shaklidir.)

Kishilik olmoshlari kelishik affikllari bilan turlanib, otga xos barcha vazifalarni bajaradi. Ular kelishik qo'shimchalari bilan turlanganda ba'zi bir tovush o'zgarishlari yuz beradi. Quyidagilarga e'tibor bering:

Bosh k-k.	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>u</i>
Qaratqich k-gi.	<i>mening</i>	<i>sening</i>	<i>uning</i>
Tushum k-gi.	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>uni</i>
Jo'nalish k-gi.	<i>menga</i>	<i>senga</i>	<i>unga</i>
O'rin-payt k-gi.	<i>menda</i>	<i>senda</i>	<i>unda</i>
Chiqish k-gi.	<i>mendan</i>	<i>sendan</i>	<i>undan</i>

Demak, *men* va *sen* olmoshlari qaratqich va tushum keli-shiklarida turlanganda bitta *n* tushib qoladi. Shuningdek, ushbu olmoshlarga *-niki* qo'shilganda bitta *n* tushib qoladi. Masalan: *bu kitob meniki bo'lsa kerak.*

u olmoshi o'rin-payt va chiqish kelishiklarida turlanganda, bitta *n* orttiriladi.

O'zlik olmoshi. Olmoshning bu turi birgina o'z so'zidan iborat bo'lib, quyidagi xususiyatlarga ega:

— Asosan egalik affiksini olgan holda qo'llanadi va uchala shaxs kishilik olmoshini ko'rsata oladi: *o'zim — men, o'zing — sen, o'zi — u, o'zimiz — biz, o'zingiz — siz, o'zlari — ular*. Agar ular birgalikda qo'llansa, ta'kidlash ma'nosini bildiradi. Masalan: *Men o'zim keldim. Sen o'zing kelding. U o'zi keldi*.

— O'zlik olmoshi ot bilan bog'langanda qarashlilik ma'nosini ifodalaydi: *O'z uyim — o'lan to'shagim*. Agar o'zlik olmoshiga qaratqich kelishigi affiksi qo'shilsa, ma'noni takidlashga xizmat qiladi: *o'zining uyiga ketdi*.

Ko'rsatish olmoshi narsa-buyum, shaxs va uning belgisini ko'rsatish uchun qo'llanadi. Ularga quyidagi so'zlar kiradi: *bu, shu, u, o'sha, ushbu, ana u, mana bu, bunday, shunday, shunaqa, shuncha, buncha* kabi. Ushbu olmoshlar asosan sifat va son o'rnida qo'llanadi va gapda aniqlovchi bo'lib keladi. Masalan: *bu topshiriq, bunday odamlar, shuncha kitob, o'sha kun* kabi.

Ko'rsatish olmoshlari ma'nosi, qo'llanish xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. *Bu* olmoshi so'zlovchiga yaqin joydagi narsalarni, *o'sha* olmoshi esa uzoqroqda turgan narsani ko'rsatadi yoki eslatadi. *U* olmoshi so'zlovchining ko'zi oldida bo'lmagan narsa-buyumlarni eslatish uchun, *shu, ushbu* olmoshlari ta'kidlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. Og'zaki nutqda va tarixiy asarlarda *ushbu* olmoshining *ul, bul, shul, o'shal* shakllari uchraydi.

Olmoshlar uslubiy ma'nolariga ko'ra ham farqlanadi. *Ushbu* olmoshi ilmiy uslubga xosligi, *bunday, shunday* kitobiy uslubga xosligi, *bunaqa, shunaqa* olmoshlari esa (shevada *munaqa* varianti ham bor) og'zaki nutqda *muncha, namuncha* shaklida qo'llansada, yozuvda aks etmaydi. *Mana, ana* olmoshlari yolg'iz ham, *u, bu, shu, o'sha* olmoshlari bilan birga ham qo'llana oladi: *mana uy, ana qishloq, mana bu joy, ana u yigit* kabi. (Eslatma: *ana u* olmoshi ko'pincha *anavi* tarzida aytiladi va shunday yoziladi).

So'roq olmoshlari narsa-buyum, shaxs va uning belgisi, miqdori haqidagi so'roqni bildiradi. Ularga *kim, nima, qanday, qanaqa, qaysi, qancha, necha, nechanchi, qayer* kabi so'zlar kiradi. So'roq olmoshlari qaysi so'z turkumining so'rog'ini bildirsa, shuning vazifasini bajaradi, kelishik qo'shimchalari bilan turlanadi, egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi. Masalan: *Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, o'shaning omadi yurishadi. Sizga qaysisini beray?* kabi. Badiiy asar tilida va ba'zi shevalarda so'roq olmoshlarning *ne, na, nechun, nechuk* shakllari ham ishlatiladi: *ne gap (nima gap), na bo'ldi (nima bo'ldi), nechun gapirmaysiz (nima uchun gapirmaysiz)* kabi.

Belgilash olmoshlari narsa-buyum, shaxslarni, ularning belgisi yoki miqdorini yakka yoki jamlab ko'rsatishga xizmat qiladi va ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruh asosan so'roq olmoshlariga *har* so'zini qo'shish orqali hosil bo'ladi: *har kim, har nima, har qaysi, har qancha* kabi. Shuningdek, *har bir, ba'zi bir* so'zlari ham shu ma'noda qo'llanadi. Ikkinchi guruh esa belgilash-jamlash olmoshlari deb atalib, ularga *hamma, barcha, bari, butun* so'zlari kiradi. Olmoshlarning bu turi ham kelishik qo'shimchalari bilan turlanadi, egalik qo'shimchalarini olganda o'zgaradi va otga, sifatga xos barcha vazifalarni bajaradi. Masalan: *Har kimning o'z niyati bor. Hammang kel. Har bir kuni hisobda. Ba'zilari kuladi, ba'zilari xafa.*

Bo'lishsizlik olmoshlari belgilash olmoshlarining aksi bo'lib, narsa-buyum, shaxs va uning belgisi yoki miqdorini inkor qiladi. Ular so'roq olmoshlari va *bir, narsa* so'zlariga *hech* so'zini qo'shish orqali hosil qilinadi: *hech bir, hech narsa, hech kim, hech nima, hech qaysi, hech qayer, hech qancha* kabi. Bo'lishsizlik olmoshlari ham ot, sifat, son o'rnida qo'llanib, ularning vazifalarini bajaradi. Masalan: *Hech kim va hech narsa unutilmaydi.*

Gumon olmoshlari so'zlovchi uchun noaniq narsa, shaxs yoki uning belgisi, miqdorini bildiradi va so'roq olmoshlariga *alla-* hamda *-dir* affiksini, ba'zan esa har ikkalasini qo'shish yordamida hosil qilinadi. Bu shakllar qo'shib yoziladi: *allakim, kimdir, allakimdir, allaqaysi, qaysidir, allaqaysidir* kabi.

Olmoshlar takrorlanib, juft holda kelishi ham mumkin. Masalan: *Shu-shu bo'ldi-yu, biz do'stlashib ketdik. Nima-nima deysiz? Kim-kim kelar ekan?*

Nutqimizdagi *kamina, faqir, kishi* kabi so'zlar ot turkumiga kirsa ham, tantanavor vaziyatlarda so'zlovchining kamtarligini ko'rsatish maqsadida *men* kishilik olmoshi o'rnida, ba'zan esa birgalikda qo'llanib kelishi mumkin. Shuning uchun ular **ot-olmoshlar** deb ataladi. Masalan: *Tor hovlida o'tiraverib diqqinapas bo'lib ketarkansan kishi. (Oybek) To'g'ri, kaminaning ishlarida kamchilik ko'p. (O. Yoqubov)*

Olmosh so'z turkumini tahlil qilish tartibi:

1. So'z turkumiga ko'ra: olmosh.
2. Qaysi so'z turkumi o'rnida kelganligiga ko'ra: ot, sifat va h. k.
3. Tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft.
4. Ma'nosiga ko'ra: kishilik, ko'rsatish va h.k.
5. Gapdagi vazifasi.

Nazorat savollari

1. Olmosh qanday so'z turkumi hisoblanadi?
2. Olmoshlar qanday so'z turkumlari o'rnida qo'llanadi? Ularning gapdagi vazifasini ayting.
3. Olmoshlar turlanganda qanday o'zgarishlar yuz beradi va ular qaysi tamoyil asosida yoziladi?
4. Olmoshlarining uslubiy qo'llanishi haqida ma'lumot bering.
5. Nima uchun olmoshlar faqat kontekst ichida tahlil qilinadi?
6. Ot-olmoshlarga qanday so'zlar kiradi?

YORDAMCHI SO'ZLAR

Tayanch tushunchalar

Teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar, sof va ot ko'makchilar, ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar, so'z yuklamalar, affiks yuklamalar va ularning imlosi. Alohida so'z turkumlari: modal, undov va taqlid so'zlar.

Yordamchi so'zlar mustaqil so'z turkumlari kabi leksik ma'no ifodalamaydi, alohida morfologik va sintaktik xususiyatlarga ham ega emas. Ular mustaqil so'zlarni bog'lashga, birini ikkinchisiga tobelashga, so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no yuklashga xizmat qiladi. Shunga ko'ra ular 3 turga bo'linadi: bog'lovchilar, ko'makchilar, yuklamalar.

Bog'lovchilar so'z yoki gaplarni bir-biriga bog'lashga xizmat qiladigan yordamchi so'zlardir. Ular teng va tobe aloqani ifodalaydi, shu sababdan 2 ga bo'linadi: teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Teng bog'lovchilar so'z va gaplar orasidagi **biriktiruv** (*va, ham, hamda*), **zidlov** (*ammo, lekin, biroq, esa*), **ayiruv** (*yo, yoki, goh, goho, balki, xoh, ba'zan, dam, yoxud*), **inkor** (*na*) munosabatarini ifodalaydi va uyushiq bo'laklarni yoki bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi sodd gaplarni teng bog'laydi. Nutqda ko'pincha *bilan* ko'makchisi **-u (-yu)**, **-da** yuklamalari sifatida qo'llanishi mumkin. Masalan: *Ona bilan bola — gul bilan lola. Ona-yu bola — gul-u lola. Oyoq bilan Olimjon kirib kelishdi. Oyoq-u Olimjon kirib kelishdi. -u (-yu)* yuklamasi bog'lovchi vazifasida qo'llanganda chiziqcha bilan ajratiladi. Ayiruv va inkor bog'lovchilari ko'pincha takrorlangan holda qo'llanadi. Ularning har biri, shuningdek, zidlov bog'lovchilari ham vergul bilan ajratib yoziladi.

Masalan: *Quyosh charaqlab turar, ammo kun ancha sovuq edi. Dam kulib, dam yig'lab o'tkazdim tunni.*

Ergashtiruvchi bog'lovchilar tobe aloqani ifodalaydi va asosan tobe gaplarni bosh gapga bog'lashga xizmat qiladi. Ularga quyidagilar kiradi: *-ki, chunki, shuning uchun, shu sababli, shu bois, shu ufiyali, toki, negaki, go'yo, go'yoki* kabilar. *-ki* bog'lovchisi doimo bosh gapdagi kesimga qo'shilib keladi, qolgan bog'lovchilar asosan tobe gap tarkibida keladi. *Bilan* ko'makchisi ergashtiruvchi bog'lovchi sifatida ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *Paxta ochilishi bilan terimni boshlayvering.*

Ko'makchilar ot yoki otlashgan so'zdan keyin kelib, ularni otga yoki fe'lga tobelashga xizmat qiluvchi yordamchi so'zlardir. Bu jihatdan ko'makchilar kelishik qo'shimchalariga o'xshaydi va ularga sinonim bo'lib qo'llana oladi. Masalan: *Do'stim bilan telefon orqali (telefonda) gaplashdim. Ukam uchun (ukamga) sovg'a oldim.* Ko'makchilarning kelishik kategoriyasidan farqi shundaki, ular affikslar emas, so'zlar bo'lib, aslida mustaqil so'z turkumlaridan kelib chiqqan. Shunga ko'ra ular 2 turga bo'linadi: sof ko'makchilar va ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar.

Sof ko'makchilar asl lug'aviy ma'nosini yo'qotib, butunlay ko'makchiga aylanib qolgan so'zlardir. Ularning eng faollari: *bilan, uchun, kabi, singari, sayin, yanglig', sari, uzra* so'zlaridir.

Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar esa ot, ravish yoki fe'lning ravishdosh, sifatdosh shakllaridan kelib chiqqan ko'makchilardir: *tomon, old, ust, orqali, tashqari, haqida, xususida, yuzasidan, bo'ylab, qarab, qaraganda, ko'ra, yarasha, tortib* kabi. Bu guruhga kiradigan ko'makchilar lug'aviy ma'nosini to'liq yo'qotmaganligi uchun nutqda mustaqil so'z sifatida ham qo'llana oladi. Masalan: *Yig'ilishga sendan tashqari (ko'makchi) hamma keldi. — Tashqari (ravish) ancha sovuq.*

Ko'makchilar bog'lovchilardan farqli ravishda o'zi tobelayotgan mustaqil so'z bilan biror vazifani bajarib kela oladi. *Bilan* va *uchun* ko'makchilari badiiy nutqda *-ila, -la* va *-chun* shaklida qisqartirib qo'llanishi ham mumkin. Bunday vaqtlarda ular quyidagicha yoziladi. *Sen-la faxrlanaman. Sen-chun gullar teraman* kabi. Ammo *ila* shakli chiziqchasiz yoziladi: *Sen ila keldim* kabi.

Yuklamalar so'z yoki gaplarga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z yoki affikslardir. Ular 2 turga bo'linadi: so'z yuklamalar va affiks yuklamalar. **So'z yuklamalarga faqat, agar, holbuki, axir, hatto, hattoki, ham, garchi, garchand**

so'zlari kiradi. **Affiks yuklamalar** so'zlarga qo'shilib (*-mi, -oq (-yoq), -gina (-kina)*) yoki chiziqcha bilan ajratilgan holda (*-chi, -da, -a (-ya), -u (-yu), -ku*) yozilishi mumkin. Ifodalaydigan ma'nolariga ko'ra yuklamalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **So'roq yuklamalari:** *-mi, -chi, -a (-ya)*. Masalan:

-Yig'ilishga borasanmi?

-Sen-chi? Seni ham taklif qilishgan.

-Meni-ya?

2. **Ta'kid yuklamalari:** *-ku, -da, -u (-yu), holbuki*. Masalan: *Sen-ku kelarsan, Ra'no kela olmaydi-da. Bordi-yu kela olmasa-chi?*

3. **Ayiruv yuklamalari:** *faqat, -gina (-kina)*. Masalan: *Kecha faqat sen bo'lmading. Sengina kelmading.*

4. **Taajjub-kuchaytiruv yuklamalari:** *axir, hatto, hattoki, -oq (-yoq)*. Masalan: *Vazifani bugunoq hajaring. Shanbalikka hatto Vali ham kelibdi-ya.*

Yuklamalar biri o'rniga ikkinchisi qo'llanishi, shuningdek, bog'lovchi vazifasida kelishi ham mumkin. Masalan: *Boraman-a boraman, borib ho'pman.* (*-a*) so'roq yuklamasi ta'kid ma'nosida qo'llanyapti.) *Ona-yu bola — gul-u lola.* (*-u* yuklamasi bog'lovchi vazifasida kelgan). *Umida ham, Barno ham so'rovda yaxshi javob berishdi.* (*Ham* bog'lovchisi ta'kid yuklamasi vazifasida qo'llangan.)

ALOHIDA SO'Z TURKUMLARI

Tayanch tushunchalar

Alohida so'z turkumlari: modal, undov va taqlid so'zlar.

Nutqda na mustaqil, na yordamchi so'zlarga xos xususiyatlarga ega bo'lmagan so'zlar ham mavjud bo'lib, ular alohida so'z turkumi sifatida guruhlanadi. Ularga undovlar, taqlid so'zlar va modal so'zlar kiradi.

Undovlar his-hayajon (*voy, oh, uh, uf, eh, ey, tuf, vuy, ix kabilar*) va haydash-chaqirish (*beh-beh, mah-mah, kisht, qurey-qurey, chip-chip-chip kabilar*) ma'nolarini ifodalaydi. Ular yakka holda ham, takror holda ham qo'llana oladi. Undovlar vergul bilan ajratib yoziladi, ba'zan qo'shtirnoqqa olinishi, shuningdek, undov belgisi bilan qo'llanishi ham mumkin. Masalan: *Oh-oh, asal ekan-ku! Eh, qani endi uzoq-uzoqlarga uchib ketsam! Yormat chuqur xo'rsindi va „uf“ deb qo'ydi. Voy-bo'-o', nima qilib qo'yding?!*

His-hayajon undovlari shodlik, sevinch, xursandchilik yoki xafalik, og'ir ruhiy holatlarni, shuningdek, taajjublanish, e'tiroz, ikkilanish kabi turli his-tuyg'ularni ifodalaydi.

Haydash-chaqirish undovlariga turli hayvon va parrandalarga qarata aytilgan chaqiriq, xitoblar hamda insonlarga qarata aytilgan shartli murojaat shakllari (*allo, hoy, hey, ey* kabilar), tabrik, qutlov, tashakkur bildirish, xayrlashuv so'zlari ham kiradi: *xayr, assalomu alaykum, rahmat, ofarin, marhamat, hormang, balli* kabi.

Taqlid so'zlar biror sharpa, holat yoki tovushga taqlid qilish natijasida yuzaga keladi va 2 guruhga bo'linadi:

— tovushga taqlidni anglatuvchi so'zlar: *taq-tuq, duk-duk, g'iyq, taraq-turuq, qiy-chuv, g'ichir-g'ichir, taqur-tuqur* kabi;

— sharpa-holatga taqlidni anglatuvchi so'zlar: *lip-lip, lop-lup, milt-milt, yalt-yult, lapang-lapang, apil-tapil* kabi. Taqlid so'zlar ham juft va takror holda qo'llanadi. Ular yordamchi so'zlar, undovlardan farqli ravishda gap bo'lagi bo'lib kela oladi, ot va fe'l yasalishiga asos bo'lib xizmat qiladi: *qahqaha, sharshara, sharilla, gumburla, lapanglab, g'iyq etib* kabi. Shu sababdan taqlid so'zlar ayrim darsliklarda mustaqil so'zlar qatorida berilmoqda. Ular tilda juda faol qo'llanadi. Masalan: *Qobil bobo dag'-dag' titrab turardi. Tiq etgan tovush yo'q. Tashqaridan qiy-chuv eshitildi.* Ular otlashib kelishi ham mumkin. Masalan: *Sening ming'ir-ming'iringga tobim bormi?! Uzoqdan bedananing tak-taraki eshitiladi.*

Modal so'zlar bayon qilinayotgan fikrga ishonch va tasdiq (*albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan (ham), darhaqiqat*), gumon (*ehtimol, shekilli, balki, hoynahoy*), shodlik yoki achinish (*baxtimga, baxtga qarshi, attang, afsuski, esiz(gina)* kabi) ma'nolarni, fikrning tartibini (*avvalo, nihoyat, oxiri, birinchidan, ikkinchidan*), kimga qarashli ekanini (*menimcha, sizningcha, uning so'ziga ko'ra, aytishlaricha* kabi), fikrning avvalgi fikr bilan bog'liqligini (*demak, shunday qilib, umuman, aksincha, aks holda, xullas, shuningdek, xususan, asosan, binobarin, modomiki, darvoqe* kabi) bildiradi. Ular gapda, asosan, kirish so'z bo'lib keladi va vergul bilan ajratib yoziladi. Masalan: *Ehtimol, bir kelib ketar. Men sizdan buni kutmagan edim, afsus. Hijolat chekdi, shekilli, boshini quyi soldi* kabi.

Nazorat savollari

1. Yordamchi soʻzlarning gapdagi vazifalari nimalardan iborat?
2. Bogʻlovchi qanday turlarga boʻlinadi?
3. Koʻmakchilarning bogʻlovchilardan farqi nimada?
4. Qaysi soʻz turkumidagi soʻzlar koʻmakchi vazifasida qoʻllanib kela oladi?
5. Yuklamalar imlosi haqida soʻzlab bering.
6. Bogʻlovchi va koʻmakchi hamda yuklama boʻlib qoʻllana oladigan grammatik vositalar qaysilar?
7. Modal soʻzlarning nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
8. Undov va taqlid soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlari nimada?
9. Taqlid soʻzlar qaysi xususiyatlari bilan mustaqil soʻzlarga oʻxshaydi?
10. Salomlashuv, xayrlashuv, tabrik, xitob soʻzlari qaysi soʻz turkumiga kiradi?

VI. SINTAKSIS

SO‘ZLARNING TENG VA TOBE BOG‘LANISHI

Tayanch tushunchalar

So‘z qo‘shilmasi, so‘z birikmasi, teng va tobe bog‘lanish, hokim va tobe so‘z, sintagma, gap, tobe aloqa usullari: moslashuv, boshqaruv, bitishuv, otli va fe‘lli birikmalar, erkin va turg‘un birikmalar, tasviriy ifodalar, sodda va murakkab birikmalar, atributiv, obyektli va holli birikmalar.

Sintaksis so‘z birikmasi va gap tuzilishini, gap va gap bo‘laklari, ularning turlarini o‘rganadi. Sintaksisning eng kichik nutqiy birligi so‘z birikmasi bo‘lib, u kamida ikkita mustaqil so‘zlarning o‘zaro leksik va grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. So‘z birikmalari ham so‘zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Faqat so‘z birikmalarida ma‘no keng, ancha aniq va ravshandir.

Shuning uchun lug‘atlarda so‘zning ma‘nosini ochib berishda so‘z birikmalaridan foydalaniladi. So‘z birikmalari avvalo ikki xil turga bo‘linadi: **erkin va turg‘un so‘z birikmalari**. **Turg‘un so‘z birikmalariga** nutqda tayyor holda foydalaniladigan, ma‘no jihatidan bir so‘zga teng keladigan (*qovog‘idan qor yog‘di — xafa; do‘ppisi yarimta — shod, beg‘am; dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydi — loqayd* kabi) iboralar kiradi. Iboralarning tarkibidagi so‘zlar grammatik aloqasi jihatidan tahlil qilinmaydi, shuning uchun iboralar tilning „Leksikologiya“ bo‘limida o‘rganiladi. Sintaksisda nutq jarayonida hosil bo‘ladigan **erkin birikmalar**, ular tarkibidagi so‘zlarning o‘zaro grammatik aloqasi, bog‘lanish vositalari, gapdagi vazifasi o‘rganiladi va tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘z birikmalarini tasviriy ifodalar va qo‘shma so‘zlardan ham farqlash kerak.

So‘z birikmasi so‘zdan ko‘ra kengroq tushunchani ifodalaydi, ya‘ni narsa-buyum yoki harakatni ta‘riflab, tavsiflab ifodalaydi yoxud harakat obyektini ham ko‘rsatadi. Qo‘shma so‘zlar esa bir tushunchani ifodalaydi. Ajratib yoziladigan qo‘shma so‘zlar so‘z birikmalariga juda o‘xshaydi. Farqi shundaki, qo‘shma so‘zlar bir

bosh urg'u bilan aytiladi va bitta so'roqqa javob beradi. So'z birikmasida esa har bir so'z alohida urg'u oladi va ayrim so'roqqa javob bo'ladi.

So'z birikmalari qo'shma so'zlar hosil bo'lishi uchun asosdir. Deyarli barcha qo'shma so'zlar so'z birikmalaridan shakllangan.

So'zning so'z birikmalari bilan ifodalangan ma'nodoshlari **tasviriy ifodalar** deyiladi. Tasviriy ifodalar so'zning ma'nosini oydinlashtirish, matnni badiylashtirish, takrorning oldini olish kabi uslubiy vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Tasviriy ifodalar, asosan, ot so'z turkumida uchraydi. Masalan: *paxta — oq oltin; traktor — po'lat ot, dehqonning qanoti; samolyot — samo lochini, makkajo'xori — dala malikasi, neft, ko'mir — qora oltin; shaxmat, matematika — aql gimnastikasi* kabi.

So'zlarning o'zaro aloqasi quyidagi grammatik vositalar orqali amalga oshadi:

1. **So'z o'zgartiruvchi affikslar:** kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari vositasida. Masalan: *Mening ukam gimnaziyada o'qiydi, men esa universitetda o'qiyman* gapida 2 ta kelishik qo'shimchasi, 1 ta egalik qo'shimchasi, 2 ta shaxs-son affiksi bor.

2. **Yordamchi so'zlar:** ko'makchi va bog'lovchilar vositasida. Masalan: *Ukam uchun daftar va ruchka sotib oldim.*

3. **So'z tartibi orqali.** Masalan: *Oydin kecha* (so'z birikmasi) — *Kecha oydin* (gap).

4. **Ohang** (intonatsiya) orqali. Masalan: *Uchta / bolali ayol — Uchta bolali/ ayol.*

So'zlar bir-biri bilan **teng va tobe munosabatda** bog'lanishi mumkin. Teng bog'lanishda ikki so'z teng huquqli munosabatda bo'ladi. Masalan: *kitob va daftar, uy va ko'cha* kabi. Tobe bog'lanishda esa bir so'z boshqa bir so'zga tobe munosabatda bog'lanadi. Shuning uchun tobe munosabatda bog'langan so'z birikmalari tobe so'z va hokim so'zdan iborat bo'ladi. Masalan: *opamning kitobi* birikmasi tobe munosabatda bog'langan bo'lib, bunda *opamning* so'zi tobe so'z, *kitobi* esa hokim so'zdir.

So'zlarning tobelanish asosida bog'lanishi so'z birikmalarini hosil qiladi. So'z birikmasi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lishiga qaramay, bitta narsani nomlab keladi. Chunonchi, *opamning kitobi* — bitta kitobni atab kelyapti.

So'zlarning teng bog'lanishi **so'z qo'shilmalarini** hosil qiladi. So'z qo'shilmada har bir so'z ma'no mustaqilligini, alohida-alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi: *kitob va daftar* kabi.

Teng munosabat teng bog'lovchilar va tenglanish ohangi yordamida amalga oshiriladi. Shuningdek, ba'zi yuklamalar (-u, -yu), ko'makchilar (*bilan, ham*) bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin. Bunday bog'lanishda tinish belgisi — vergul (,)ning qo'llanishiga e'tibor berish lozim. So'zlar *va, ham, hamda* biriktiruv bog'lovchilari, *bilan* ko'makchisi yordamida bog'langanda vergul qo'yilmaydi. Shuningdek, -u (-yu) yuklamasi bog'lovchi vazifasini bajarganda ham chiziqcha bilan yoziladi. Qiyoslang: *Ona-yu bola — gul-u lola. — Ona bilan bola — gul bilan lola*. Bunday birikmalarda vergul alohida sintaktik vosita hisoblanadi va sinonimik holatni vujudga keltiradi. Qiyoslang: *Sen-u men kelibmiz. — Sen, men kelibmiz. — Sen va men kelibmiz. — Sen bilan men kelibmiz*. Qolgan barcha holatlarda — zidlov, ayiruv, inkor bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Havo ochiq, ammo kun ancha salqin edi. Ukam dam menga, dam unga qarab hayron bo'lib turardi. Alisher darsda na o'qidi, na yozdi*.

Ayiruv va inkor bog'lovchilari ko'pincha takrorlanib keladi, bunda birinchi bog'lovchidan oldin vergul qo'yilmaydi, ikkinchisidan boshlab har safar ushbu bog'lovchidan oldin vergul qo'yib boriladi.

Nutqda so'zlar ko'proq tobe munosabatda bog'lanadi. Bunday bog'lanishda so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab yoki izohlab keladi. Shu sababdan tobe aloqali so'z birikmalari tarkiban tobe so'z va hokim so'z qismlariga ajratiladi. O'zbek tilida odatda tobe so'z hokim so'zdan oldin turadi.

So'z birikmalarini hokim va tobe so'zning ifodalanishiga ko'ra ham ayrim turlarga bo'lish mumkin. Hokim so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmalari quyidagi turlarga bo'linadi:

Otli birikmalar — bunda hokim so'z, ot, sifat, ravish bilan ifodalanadi. Masalan: *shamoldan tez, uchta daftar, mendan haland* kabi.

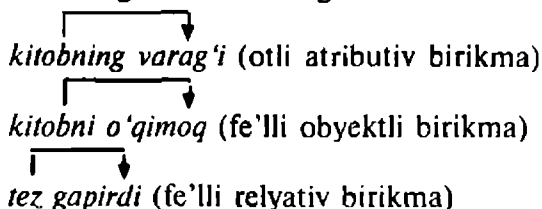
Fe'li birikma — bunda hokim so'z fe'l va fe'l shakllari bilan ifodalanadi. Masalan: *kitobni o'qib, kitobni o'qimoq* kabi. Tobe so'zning ifodalanishiga ko'ra esa so'z birikmalarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

Atributiv birikmalar — bularga aniqlovchi-aniqlanishli birikmalar kiradi. Masalan: *qiziqarli voqea, Sohibqiron Amir Temur kitobning varag'i* kabilar.

Obyektli birikmalar — bularga to'ldiruvchili birikmalar kiradi. Masalan: *rasmni chizdi, uchrashuv haqida gaplashdi* kabilar.

Relyativ birikmalar — bularga holli birikmalar kiradi. Masalan: *o'ylanib javob berdi, kech qaytdi, uyiga ketdi* kabilar.

Misollarga e'tibor bering:

Tobe munosabatning uch xil turi mavjud:

1. **Moslashuv** — tobe va hokim so'zning shaxs va sonda moslashib kelishidir. O'zbek tilida faqat ikki xil birikma moslashuv yo'li bilan bog'lanadi: predikativ birikma (ega va kesim) hamda qaratqich va qaralmishli birikma. Predikativ birikma ega va kesimdan iborat bo'lib, bunday birikmalar ayni paytda gapda so'z birikmasi hisoblanmaydi.

Qaratqich bilan qaralmish ham moslashuv aloqasida bog'lanadi. Bunda hosh so'z — qaralmish egalik qo'shimchasini, tobe so'z — qaratqich esa qaratqich kelishigi qo'shimchasini olib keladi. Masalan:

	birlik	ko'plik
I shaxs	<i>mening kitobim</i>	<i>bizning kitobimiz</i>
II shaxs	<i>sening kitobing</i>	<i>sizning kitobingiz</i>
III shaxs	<i>uning kitobi</i>	<i>ularning kitoblari</i>

2. **Boshqaruvli birikmada** tobe so'z hokim so'z talab qilgan shaklda qo'llanadi, ya'ni hokim so'z tomonidan boshqariladi. Bunday so'z birikmalari boshqaruvchi — hokim so'z qaysi so'z turkumidagi so'z bilan ifodalanishiga ko'ra fe'l boshqaruvli birikmalar va ot boshqaruvli birikmalar deb ham yuritiladi. Tobe so'zning qanday grammatik vosita bilan kelishiga ko'ra boshqaruv quyidagi turlarga bo'linadi:

Kelishikli boshqaruvda tobe so'z tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridan birida keladi: *darsingni tayyorla, maktabga bor, uyda o'tir, doskadan yoz* kabi. **Ko'makchili boshqaruvda** tobe so'z hokim so'zga ko'makchilar yordamida hog'lanadi: *umr bo'yi kutdim, qush singari uchdi, ukam bilan ishladik* kabi. **Aralash boshqaruvda** har ikkala grammatik shakl mavjud bo'ladi: *siz tomonga qaradi, bozorga qarab ketdi, soy bo'yiga tushdik* kabi.

Nutqda ba'zan bitta fikr uch shaklda ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *maktabga bormoq — maktab tomon bormoq —*

maktab tomonga bormoq. Demak, bunday vaqtlarda ular bir-biriga sinonim bo'lib qoladi. Bunday sinonimik konstruksiyalar ayniqsa kelishikli va ko'makchili birikmalar orasida ko'p uchraydi. Chunonchi: *ukamga oldim*— *ukam uchun oldim*; *telefonida gaplashdi* — *telefon orqali gaplashdi*; *do'stini gapirdi* — *do'sti haqida gapirdi*; *qalamda yozmoq* — *qalam bilan yozmoq* kabi. Bu holat fikrni uslubiy ravon, aniq bayon qilishga yordam beradi, shuningdek, boshqa tillardan qilinadigan tarjimalarga ham variantli imkoniyatlar yaratadi. Biroq barcha kelishikli shakllarni ham ko'makchilar bilan almashtirib qo'llash mumkin emas. Ularni noto'g'ri almashtirib qo'llash uslubiy xatoga olib keladi. So'z birikmalarini sinonimik qo'llashda kelishik va ko'makchining ana shu xususiyatlarini bilish kerak bo'ladi.

3. Bitishuv tobe so'zning hokim so'z bilan hech qanday grammatik vositalarsiz, faqat ma'no va ohang jihatidan bog'lanishidir. O'zbek tilida juda ko'p so'z birikmalari bitishuv aloqasida bog'lanadi:

1. Sifat + ot: *xushbo'y gul, abjir yigit* kabi.
2. Son + ot: *besh o'quvchi, birinchi bosqich* kabi.
3. Olmosh + ot: *bu dargoh, qaysi yurt* kabi.
4. Ot + ot: *taxta ko'prik, po'lat iroda* kabi.
5. Sifatdosh + ot: *terilgan paxta, o'lmas asar* kabi.
6. Modal so'z + ot: *zarur ish, muhim topshiriq* kabi.
7. Taqlid so'z + ot: *taqir-tuqur ovozlari, pilch-pilch loy* kabi.
8. Ravish + fe'l: *ko'p gapirmoq, tez yugurmoq* kabi.
9. Ravishdosh + fe'l: *kulib so'zlamoq, yayrab o'ynamoq* kabi.

O'zbek tilida bunday so'z birikmalari sifatlovchi va sifatlanmishli birikmalar yoki atributiv birikmalar, holli birikmalar deb ataladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, atributiv birikmalarda tartib va ohangning o'zgarishi sifatlovchi-sifatlanmishni predikativ birikma — ega-kesimga aylantirishi mumkin. Qiyoslang:

Sifatlovchi-sifatlanmish

Toza suv
O'nta piyola
Kelgan mehmon

Ega-kesim

Suv toza.
Piyola o'nta.
Mehmon kelgan.

Tobe munosabatni gap ichida o'rganish maqsadga muvofiq, chunki bunda bir yo'la gapni so'z birikmalariga ajratish ko'nikmasi ham hosil bo'ladi. Masalan:

Ochiq derazadan Shodasoyning salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Predikativ asos: *Hidi kirdi.*

1. *behi hidi* (moslashuv, III shaxs birlik, atributiv birikma)
2. *pishgan behi* (bitishuv, soʻz tartibi, atributiv birikma)
3. *anqib kirdi* (bitishuv, soʻz tartibi, holli birikma)
4. *qayerdandir kirdi* (bitishuv, soʻz tartibi, holli birikma)
5. *salqini bilan kirdi* (koʻmakchili boshqaruv, obyektli birikma)
6. *Shodasoyning salqini* (moslashuv, III shaxs birlik, atributiv birikma)
7. *derazadan kirdi* (kelishikli boshqaruv, holli birikma).
8. *ochiq derazadan* (bitishuv, atributiv birikma) kabi.

Nazorat savollari

1. Sintaksis nimani oʻrganadi?
2. Soʻzlar qanday grammatik vositalar bilan bogʻlanadi?
3. Erkin va turgʻun soʻz birikmalari qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
4. Moslashuv nima va qanday soʻz birikmalari oʻzaro moslashadi?
5. Boshqaruvning qanday turlari bor?
6. Qanday soʻz birikmalari bitishuv orqali bogʻlanadi?
7. Qanday soʻz birikmalari otli birikmalar, qaysilari esa feʼlli birikmalar deb ataladi?
8. Atributiv birikmalar qanday munosabatni ifodalaydi?
9. Obyektli birikmalarda tobe soʻz bosh soʻzga qanday grammatik vositalar bilan bogʻlanadi?

GAP BOʻLAKLARI

Tayanch tushunchalar

Gap boʻlaklari: ega va kesim, feʼl-kesim va ot-kesim, sodda ot-kesim, murakkab ot-kesim, bogʻlama, aniqlovchilar: sifatlovchilar, qaratqichlar, izohlovchilar, atributiv birikmalar: sifatlovchi-sifatlanmish, qaratqich-qaralmish, izohlovchi-izohlanmish munosabatlari, hol: ravish, payt, oʻrin, maqsad, miqdor-daraja hollari, relyativ birikmalar, gap boʻlaklarining tartibi, inversiya.

Sintaksisning asosiy nutqiy birligi gapdir. Gap nutqning grammatik jihatdan shakllangan, intonatsion tugallikka ega boʻlgan qismidir. Gap soʻz birikmasidan farqli oʻlaroq birgina soʻzdan ham, bir qancha soʻzdan ham hosil boʻla oladi. Masalan: *Tong.*

Atrof jimjit. Allaqayerlardan qushlarning chug'uri eshitiladi. Ushbu kichik matnda birinchi gap bir so'zdan, ikkinchi gap ikkita so'zdan, uchinchi gap esa to'rt so'zdan tashkil topgan.

Gap tugallangan fikrni, biror bir narsa, voqea-hodisa haqidagi hukmni bildiradi. Ega va kesim birgalikda yig'iq gapni tashkil eta oladi, ular gapning predikativ-hukm bildiruvchi bo'laklaridir.

Kesim ega haqidagi hukmni bildiruvchi, gapning asosiy belgisi bo'lgan predikativlikni ko'rsatuvchi eng muhim bo'lak bo'lgani uchun gap mazmunini, turini belgilashda katta o'rin tutadi. Ega mavzuni, ya'ni gapning nima to'g'risida borishini bildirsa, shu haqda nima deyilishini — xabarni kesim bildiradi. Ega grammatik jihatdan hokim bo'lsa ham, gapga xos belgilarni ko'rsatishda kesim juda faol, eng asosiy bo'lakdir. Gapning inkor yoki tasdiqni bildirishi ham kesimga bog'liqdir. Shuning uchun keyingi tadqiqotlarda kesim gapning markaziy bo'lagi sifatida ajratilmoqda. Gap bo'laklarining ko'pchiligi kesimga tobe bo'lib keladi. Gapning egasini ham ko'pincha kesim orqali topish mumkin. Masalan: *Men bu asarni juda qiziqib o'qib chiqdim* gapining markaziy bo'lagi *o'qib chiqdim* kesimi bo'lib, gapdagi barcha so'zlar unga quyidagicha tobelanib keladi:

O'qib chiqdim kim? — *men*
nimani? — *asarni*
qay tarzda? — *juda qiziqib*

Kesim asosan fe'llar bilan, shuningdek, fe'ldan boshqa so'z turkumlari — ot, sifat, son, olmosh, ravish va taqlid so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday kesimlar **ot-kesimlar** deb ataladi, ular bog'lama va bog'lamasiz qo'llanishi mumkin. Murakkab ot-kesim tarkibidagi *bo'ldi, edi, ekan, emish* kabi so'zlar **bog'lama** deb yuritiladi. Masalan: *Bu yil hosil mo'l bo'ldi. Vali sog'lom edi. Qalaming yaxshi ekan.* Gapda *bo'lmoq* fe'li mustaqil ma'noda ham ishlatilib, kesim bo'lib ham keladi. Masalan: *Ertaga majlis bo'ladi.*

-dir kesimlikni ko'rsatuvchi qo'shimcha bo'lib, ot-kesimlarga qo'shilib keladi va shaxs-son qo'shimchasi vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Biz o'quvchimiz. Har bir shaxs ilm olish huquqiga egadir.* **-dir** qo'shimchasi eski adabiy tilda **-dur, -tur** hamda **-turur** shaklida qo'llangan. Ot-kesimlar bog'lamasiz qo'llanganda ega bilan kesim

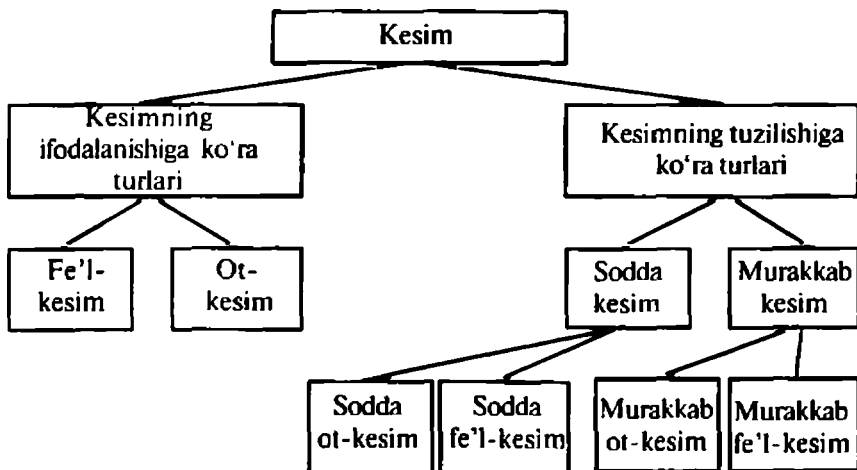
orasiga tire qo'yiladi. Masalan: *Akam uchuvchi bo'ladi. Akam – uchuvchi* kabi.

Fe'l kesim uchun juda ham moslangan so'z turkumidir. Mustaqil qo'llanuvchi sof fe'llar aniq. buyruq va istak mayli shakllaridan biriga ega bo'lib, shaxs-son qo'shimchalarini oladi, ya'ni tuslanadi va ega bilan bog'lanishda hech qanday bog'lama talab qilmaydi. Masalan: *U aytdi. Biz yursak. Sen bil* kabi.

Fe'l-kesim ham, ot-kesim ham tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'ladi. Sodda fe'l-kesim odatda o'zining mavjud bo'lishi uchun boshqa fe'lni talab qilmaydigan sof fe'llar bilan ifodalanadi (jadvalga qarang). Murakkab kesimlar (fe'l + fe'l) hamda (ot + fe'l) tipida tuziladi. Masalan: *yozib bermoq, ishlay boshlamoq* (fe'l + fe'l), *yaxshi ko'rmoq, kasal bo'lmoq* (ot + fe'l); *yozib bergan edi, yaxshi ko'rib qoldi* (murakkab fe'llar). Murakkab fe'l kesimlar tarkibi jihatidan yetakchi va ko'makchi qismlarga bo'linadi. Yetakchi qism fe'lning ravishdosh yoki sifatdosh shakllari bilan, ko'makchi qism esa ko'makchi va to'liqsiz fe'llar bilan ifodalanadi. Masalan: *yozib bermoq, yozgan edi*. Ko'makchi fe'llarning ma'nolariga ko'ra harakat-holatning turli darajalari ifodalanishi mumkin: *yozib bo'ldi* (harakat tugallandi), *yozib bo'lgan* (harakat ancha oldin to'liq sodir etilgan), *yoza boshlagan edi* (harakat tugallanmagan), *yozar edi* (harakat davomli sodir etilgan).

Murakkab kesimlar ko'pincha iboralar va kengaygan birikmalar bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Alisher Navoiy g'azal mulkining sultonidir. Kampir so'z bobida qilni qirq yorar edi*.

Kesimning turlari

Shuningdek, *mumkin, kerak, lozim, shart, zarur* kabi soʻzlar harakat nomlari bilan birikib kesim vazifasida kelganda, murakkab kesimning bir koʻrinishi hosil boʻladi.

Maʼlumki, gaplar tuzilishiga koʻra sodda va qoʻshma gaplarga boʻlinadi. Sodda gap tarkibida bitta bosh boʻlak, qoʻshma gap tarkibida esa kamida ikkita bosh boʻlak mavjud boʻlib, tobe ergash gapli qoʻshma gaplarning kesimi esa qoʻshma gaplar tarkibida ikki xil shaklda keladi: bosh gap tarkibidagi kesim sodda gaplardagi kesimga oʻxshaydi. Ergash gaplarning kesimi esa ravishdosh, sifat-dosh, shart mayli shakllari bilan ifodalanib, mustaqil qoʻllana olmaydi. Masalan: *Bahor kelib, lolalar ochilganda, bu yerlar yashnab ketadi. Bahor kelsa, ochilar gullar, Sizni koʻrsa, yashnar koʻngillar.*

Keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida kesim haqida yangicha fikrlar ilgari surildi. Masalan, tadqiqotchi L. Raupovanning fikricha, oʻzbek tilida kesim 2 asosiy funksional shaklga ega boʻlib, ular mustaqil kesim shakllari (MKSH) va nomustaqil kesim shakllaridir (NKSH). MKSH uchun erkin qurshov mustaqil sodda gaplar boʻlib, ularning voqelanishi uchun bir sodda gapdan iborat kontekst yetarlidir. NKSH esa [WpM] – (gapning eng kichik qolipi) tarkibidagi kesimlik kategoriyasi maʼno va koʻrsatkichlariga ega boʻlgan holda oʻz meʼyoriy semantik-funksional imkoniyatlarini bitta gapdan iborat kontekstda voqelantira olmaydi, buning uchun kamida 2 ta gapdan iborat boʻlgan qoʻshma gaplar talab etiladi. NKSH sifatida oʻzbek tilida **-sa, -sa ham; -sa -ku; -sa-yu; -sa-ya; a(r) -kan; -gan ham edi; -di -yam ...** kabi shakllarni koʻrsatish mumkin.

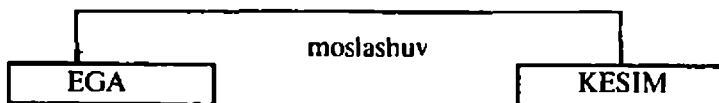
Ega va kesim

Gapdagi harakat-holatning bajaruvchisini ifodalab keladigan boʻlak gapning egasidir. *Ega kim? nima? qayer?* soʻroqlariga javob boʻladi va ot yoki olmosh, shuningdek, otlashgan soʻzlar bilan ifodalanadi. *Ega* qanday soʻz turkumi bilan ifodalangan boʻlmasin, u doim bosh kelishik shaklida boʻladi. Faqat toʻddan ajratilgan qismni bildirganda, toʻda – butunning nomi, koʻpincha chiqish kelishigidagi soʻz bilan ifodalangan boʻladi. Masalan: *Hamma millatdan vakil bor.* Bunday egalar tuzilishi jihatidan birikmali ega sanaladi. Gapda ega birdan ortiq boʻlgan holda ulardan har birining kesim bilan bevosita bogʻlanmay, hammasining birgalikda ega vazifasida kelishi va bunday hollarda umumlashtiruvchi soʻz

ham qo‘llanishi kuzatiladi. Masalan: *Sen va u – ikkovingiz kelinglar.*

Ega birikmali, ya‘ni kengaygan harakat nomi, sifatdoshli birikmalar yoki iboralar bilan ifodalanganda, o‘z ichida bo‘laklarga ajratilmaydi. Masalan: *Marziyalarnikiga borganimda doimo oshga pashsha bo‘ladiganlar Dushan bilan Fozil edi. (A. Muxtor) Bilmaganin so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim. (Navoiy)*

Ega va kesimning o‘zaro bog‘lanishi va ifodalanishi

<p>EGA — fikrning kimga qarashlilikini bildiradi va bosh kelishikdagi quyidagi so‘zlar orqali ifodalanadi:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ot: <i>Zamira atrofga nazar soldi.</i> 2. Olmosh: <i>Biz astoydil ter to‘kdik.</i> 3. Sifat: <i>Yaxshilar ko‘paysin, yomon qolmasin.</i> 4. Son: <i>Uchovlon yo‘lga tushishdi.</i> 5. Sifatdosh: <i>Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar.</i> 6. Harakat nomi: <i>O‘qish jafoli, keti vafoli.</i> 7. Ravish: <i>Ko‘pi ketib, ozi qoldi.</i> 8. Taqlid so‘z: <i>Qars ikki qo‘ldan chiqadi.</i> 9. Modal so‘z: <i>Bor so‘ylaydi, yo‘q o‘ylaydi.</i> 10. So‘z birikmasi: <i>O‘tirganlardan biri gap boshladi.</i> 	<p>KESIM — ega haqidagi xabarni bildiradi. U gapdagi asosiy markaziy bo‘lak hisoblanadi, chunki gap bo‘laklarining ko‘pchiligi kesimga bog‘lanadi.</p> <p>Ifodalanishi:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Fe‘l: <i>Biz o‘z yurtimizni <u>sevamiz.</u></i> 2. Ravishdosh: <i>Ishning boshi <u>boshlanguncha.</u></i> 3. Sifatdosh: <i>Balki kelib <u>qolar.</u></i> 4. Harakat nomi: <i>Sizning burchingiz <u>yaxshi o‘qishdir.</u></i> 5. Sifat: <i>Otdan <u>haland,</u> itdan <u>past.</u></i> 6. Ot: <i>Yaxshi ro‘zg‘or — <u>jannat.</u></i> 7. Son: <i>Birniki <u>mingga,</u> mingniki <u>tumanga.</u></i> 8. Olmosh: <i>Bizning rejamiz — <u>shu.</u></i> 9. Ravish: <i>Yurtimizda iqtidorli yoshlar <u>ko‘p.</u></i> 10. Modal so‘zlar: <i>Atrofda hech kim <u>yo‘q.</u></i>
--	---

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, ega o‘zbek tilida kesimdan avval joylashadi, shuning uchun bosh kelishikda keladigan otlarning gap boshidagisi ko‘pincha ega, gap oxiridagisi esa kesim bo‘lib keladi.

Ega va kesim o‘zaro moslashuv aloqasi bilan bog‘lanadi. Ega hokim so‘z bo‘lgani uchun u qaysi shaxs va sonda bo‘lsa, kesim ham shu shaxs va songa moslashadi. Ega va kesim bir-biri bilan

shaxsda hamma vaqt mos bo'ladi: Biz maktabning jamoat ishlariga faol qatnashamiz. Ular maktabning jamoat ishlariga faol qatnashadilar.

Ega bilan kesimning sonda mosligi esa turlicha bo'ladi. Fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi, ammo fe'l-kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashavermaydi:

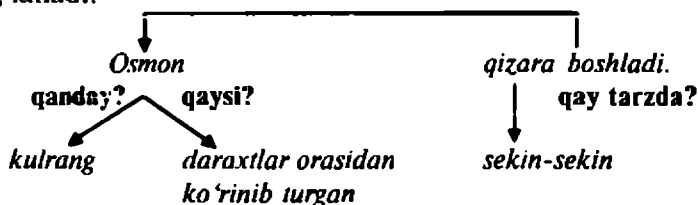
1. Shaxsni bildirganda III shaxsdagi ega bilan kesim sonda mos bo'ladi: Gulnora mehmonlar uchun hovliga joy tayyorladi. Bolalar yozda mazza qilib dam oldilar.

2. Ko'plikdagi ega shaxsni emas, balki boshqa predmetlarni bildirsa, fe'l-kesim, odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: Maysalar, ilk bahor chechaklari uyg'ondi, yashnadi.

Jonivorlarni anglatgan ko'plikdagi ega fe'l-kesim bilan sonda moslashishi ham mumkin: Qo'ng'izlar kuzda uyalariga yashirindilar.

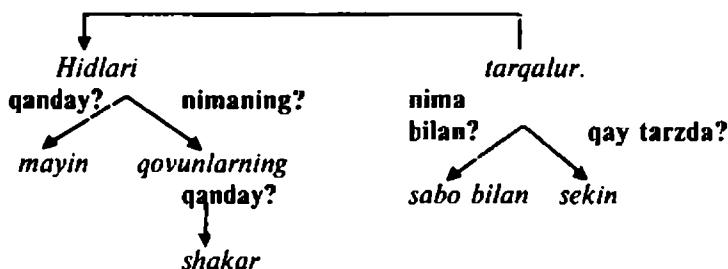
Ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmaydi va birlikda qo'llanadi: Xonada Baxtiyor, Aziz va Davronlar bor edi. Ega miqdor ma'nosini bildiruvchi tobe so'zli birikma bilan ifodalansa, kesim ko'plikda qo'llanadi: To'qqiz kishi orden va medallar bilan mukofotlandilar. (A.Qahhor) Ba'zan ega birlikda, kesim esa ko'plikda bo'ladi. Bunda hurmat yoki o'rni bilan, kesatish va boshqa ma'nolar anglashiladi: Tog'am bu maktabda o'qituvchi edilar.

Gapning egasi yoki kesimiga tobe bo'lib, ularni to'ldirib, izohlab, aniqlab keladigan bo'laklar ham bor. Ushbu bo'laklar yig'iq gaplarni yoyiq gaplarga aylantiradi. Masalan: Daraxtlar orasidan ko'rinib turgan kulrang osmon sekin-sekin qizara boshladi. (A.Qahhor) Ushbu gapda Osmon qizara boshladi bosh bo'laklar hisoblanib, qolgan so'zlar bosh bo'laklarni kengaytiruvchi ikkinchi darajali bo'laklar sanaladi va ular ega-kesimga quyidagicha bog'lanadi:

Ushbu gapni esa quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Shakar qovunlarning mayin hidlari sabo bilan tarqalur sekin.
(Uyg'un)

Ko'rib o'tganimizdek, ikkinchi darajali bo'laklar gapning bosh bo'laklaridan biriga tobelanib keladi. Bunda savol ushbu bo'laklar tobe bo'lgan hokim so'zdan tobe so'zga qaratib beriladi. Ikkinchi darajali bo'laklar uch xil turga bo'linadi: to'ldiruvchi, hol va aniqlovchi. Ularning har biri o'ziga xos xususiyatlari va savollariga ega. So'zlarning gapda qaysi bo'lak vazifasida kelayotganini bilish uchun:

- 1) gap bo'lagi nimani ifodalayotganini;
- 2) qaysi so'zga bog'lanishi;
- 3) qanday savolga javob berishi;
- 4) so'z turkumlari bilan ifodalanganini aniqlash kerak bo'ladi.

To'ldiruvchi va hol, asosan, kesimni kengaytirishga, aniqlovchi esa egani yoki to'ldiruvchini aniqlashga xizmat qiladi.

To'ldiruvchi

Kesimga hoshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uni to'ldirib keladigan bo'lak to'ldiruvchidir. To'ldiruvchi ega va kesimdan keyingi o'rinda turadigan asosiy bo'lakdir. Yig'iq sodda gapning yoyiq gaplarga aylanishi avvalo to'ldiruvchi bo'laklar yordamida amalga oshiriladi. Misollarni qiyoslaymiz:

Anvar o'qidi. (yig'iq gap)

Anvar (nimani?) kitobni o'qidi.

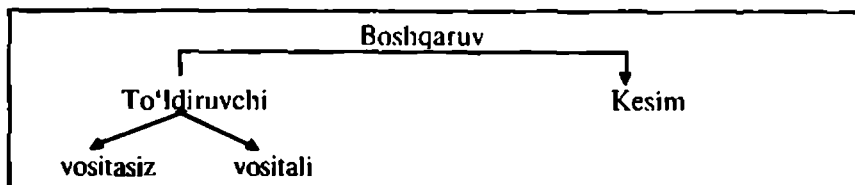
Anvar kitobni (qay tarzda?) qiziqib o'qidi.

Sinfodoshim Anvar kitobni qiziqib o'qidi.

To'ldiruvchi ot, olmosh, otlashgan so'zlar bilan ifodalanadi va uzuq chiziqlar (— — —) bilan ajratib ko'rsatiladi. Masalan: *Halol mehnat insonni* (kimni?) *ulug'laydi*. *Yaxshiga* (kimga?) *yondosh*, *yomondan* (kimdan?) *qoch.* (Maqollar).

To'ldiruvchi harakat yo'nalgan shaxs yoki predmetni bildiradi va boshqaruv yo'li bilan kesimga bog'lanadi. To'ldiruvchilar ikki xil bo'ladi: vositasiz va vositali to'ldiruvchilar.

To'ldiruvchining turlari va bog'lanishi

Ifodalanishi:

1. Ot bilan: *Kitobni seving.*
2. Olmosh bilan: *Kitob sizga bilim beradi.*
3. Sifat bilan: *Yaxshiga yondosh, yomondan qoch.*
4. Son bilan: *Ruchkaning uchtasini ukamga berdim.*
5. Sifatdosh bilan: *Bilmagandan bilgan yaxshi, to'g'ri ishni qilgan yaxshi.*

6. Harakat nomi bilan: *O'qishni chidaganga chiqargan.*

7. Taqlid so'z bilan: *Bolalarning qiy-chuvidan boshim gangidi.*

8. Modal so'z bilan: *Borni undirar, yo'qni yo'ndirar.*

To'ldiruvchi tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklaridan birida yoki ko'makchilar bilan qo'llanadi. Tushum kelishigidagi so'z bilan ifodalangan to'ldiruvchilar vositasiz to'ldiruvchi deyiladi.

Vositasiz to'ldiruvchilar kimni? nimani? qayerni? so'roqlariga javob bo'ladi va belgili (agar tushum kelishigi qo'shimchasi bo'lsa) va belgisiz (agar qo'shimchasiz qo'llansa) bo'lishi mumkin. Masalan: *Egilgan boshni qilich kesmas. U allavaqtgacha dars tayyorladi.* Bu shakllar ma'no jihatidan farqlanadi. Konkret, aniq obyekt haqida gapirilganda, albatta, belgili shakl bo'lishi shart. Masalan: *Choyingni ich (o'z choying) yoki Quyilgan choyni ich.*

Vositali to'ldiruvchilar kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kimda? nimada? kim bilan? nima bilan? kim haqida? nima to'g'risida? savollariga javob bo'ladi va jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari qo'shimchalari hamda ko'makchilarni olib keladi. Masalan: *Biz Sanjar bilan (kim bilan?) musobaqalar to'g'risida*

(nima to'g'risida?) *so'zlashdik. Do'st bilan (kim bilan?) sirdosh bo'l, qilgan ishiga (nimasiga?) yo'ldosh bo'l.* (Maqol)

To'ldiruvchilar ajralmas birikmalar va iboralar bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Musobaqada g'olib chiqqan besh o'quvchiga mukofot berildi. U o'z g'ururi, obro'yiga bironing til tekkizishini ko'tarmas edi.*

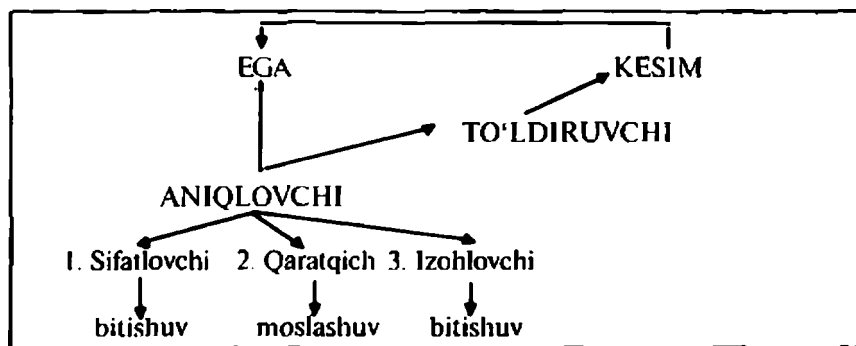
Aniqlovchi

Gapdagi biror bo'lakni aniqlab keladigan bo'lak **aniqlovchi** deyiladi. Aniqlovchilar ega va to'ldiruvchilarni aniqlashga xizmat qiladi va qaysi bo'lakni aniqlab kelsa, shundan oldin keladi. Aniqlovchilar gapda to'lqinli chiziq (- - -) bilan ko'rsatiladi. Masalan: *Yolg'onchining rost so'zi ham yolg'on bo'ladi.* (Maqol) *Ko'klam quyoshidan ko'kargan qirlar, Po'lat yag'rinlarni ko'targan yerlar ko'm-ko'k... (H. Olimjon)*

Aniqlovchilar 3 turga bo'linadi:

1. Sifatlovchi-aniqlovchi.
2. Qaratqich-aniqlovchi.
3. Izohlovchi-aniqlovchi.

Aniqlovchilarning turlari, gapdagi o'rni va bog'lanishi

Ifodalanishi:

1. Sifat bilan: *Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi.*
2. Son bilan: *Mening ikkita ukam bor.*
3. Olmosh bilan: *Bu uyda G'afur G'ulom yashagan.*

4. Ot bilan: *Po'lat pichoq qinsiz qolmas.*
5. Sifatdosh bilan: *Hayot oqar suvga o'xshaydi: hech qachon orqaga qaytmaydi.*
6. Taqlid so'z bilan: *G'ir-g'ir shamol esib turibdi.*
7. Modal so'z bilan: *Xonadagi bor narsalarni tartibga keltirdi.*
8. Birikmali (sifatdosh oborot): *O'ylab qilingan ish bitar, o'ylamay qilingan ish yitar.*

Sifatlovchi-aniqlovchi qanday?, qaysi?, qancha?, nechanchi?, necha?, qayerdagi? kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sifatlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak sifatlanmish deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Masalan: *Bolaning katta qora ko'zlarida hayajon ifodasi bor edi.* Sifatlovchi-aniqlovchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat, son, olmosh, sifatdosh bilan: *Ko'zoynakli yoshgina yigit ularga nimanidir hikoya qilmoqda. To'lib-toshib oqayotgan jo'shqin daryo bu manzaraga yana ham ko'rkamlik baxsh etadi.*

2. Ot bilan: *Bog'ning to'rt tomonini o'ragan baland yangi paxsa devor bo'ylab shaftolilar o'sadi.*

3. Ihora bilan: *O'rinbosarning bunday xushomadlar oldida og'zining tanobi qochadigan odati bor edi.*

4. Ajralmas birikma bilan: *Qirq besh yoshlarga borgan, o'rt bo'y, kelishgangina bu ayol Elmiraning onasi Sharofat edi.*

Gapda sifatdosh o'ziga tobe so'zlar bilan sifatdoshli birikma hosil qilishi mumkin. Masalan: *Derazadan bo'ralab yog'ayotgan qorni tomosha qilib o'tirdik.*

Tilda aniqlovchilar, xususan, sifatlovchi-aniqlovchilar, juda ko'p qo'llaniladi. Ayniqsa, tabiat tasvirida, badiiy asarlarda aniqlovchilar badiiy uslub vositasi sifatida keng ishlatiladi.

Masalan: *Osmon tiniq, qalin qor bilan qoplangan dalalar ustida yulduzlarning oltin g'ozalari yorqin chaqnaydi. Har vaqtdagidan ko'rkamroq, tiniqroq ko'ringan to'lin oy samoning bir nuqtasida qotib qolgan kabi... Uning nurlarida qishning poyonsiz oq ko'rpasi mayda oltin uchqunlatib, hamma yoqni chuqur jimjitlik bilan o'rab yotardi. Yalang'och daraxtlar mayda yulduzchalar bilan yongan qorga ajib chiroyli ko'lkalar tashlaydi. (Oybek)*

Qaratqich-aniqlovchi qarashlilikni bildiradi va *kimning?, nimaning?, qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladi. Bunda qaratqich kelishigidagi so'z **qaratqich**, u tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deb yuritiladi. Qaratqich qaralmish bilan moslashuv yo'li bilan birikadi. Masalan: *Odamning qo'li cho'lni bo'ston qiladi.*

Bu gapda *odamning* soʻzi qaratqich, *qoʻli* esa qaralmish boʻladi. Qaratqich-aniiqlovchi, odatda, quyidagicha ifodalanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot, olmosh bilan: *Gulnor yigitning soʻzlarini diqqat bilan tingladi.* (*Oybek*)

2. Qaratqich kelishigidagi otlashgan soʻzlar bilan: *Baxilning (sifat) koʻngli dogʻ, saxiyning (sifat) koʻngli togʻ.* (*Maqol*) *Olmoqning* (harakat nomi) *bermogʻi bor.* (*Maqol*)

3. Ibora bilan: *Ogʻzi boʻshning ichida gap yotmas.*

4. Ajralmas birikma bilan: *Qish faslining manzarasi zavqli boʻladi.*

Qaratqich-aniiqlovchi -*ning* qoʻshimchasisiz ham qoʻllanadi. Masalan: *ota-onalar majlisi maktab bogʻi kabi.*

Qaratqich olmosh bilan ifodalangan hollarda gapda qaratqich boʻlmasligi mumkin, bunda faqat qaralmishning oʻzi ishlatiladi va qaralmishdan qaratqich bilinib turadi. Qiyoslang: *Shahrimiz katta.* — *Bizning shahrimiz katta.* Misoldan koʻrinib turibdiki, qaralmish — *shahrimiz* soʻzi birinchi shaxs koʻplikni koʻrsatib turgani uchun qaratqich — *bizning* soʻzi qoʻllanishi shart emas.

Izohlovchi aniiqlovchining subyektini — bajaruvchi shaxsni qayta nomlash uchun qoʻllanadigan turi boʻlib, subyektning unvoni, mashgʻulot-kasbi, jinsi, qarindosh-urugʻchilik munosabatini, laqab va taxallusni ifodalaydi. Masalan: *dotsent Karimov, usta Olim, Zafar aka, Joʻra togʻa, yozuvchi A. Qahhor, Salima chevar* kabi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** deb ataladi. Masalan: *Doktor Muslimov, Ochil togʻa* birikmalaridagi *doktor, togʻa* izohlovchi, *Muslimov, Ochil* otlari esa izohlanmishdir.

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq maʼnoni bildiruvchi otlardan iborat boʻlsa, aniq maʼnoni bildiruvchi ot izohlovchi, umumiy maʼnoni bildiruvchi ot esa izohlanmish boʻladi. Yozuvda oʻxshatish maʼnosini bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qoʻyiladi: *ona-Vatan, ona-yurt, mexanik-haydovchi, kotiba-operator* kabi.

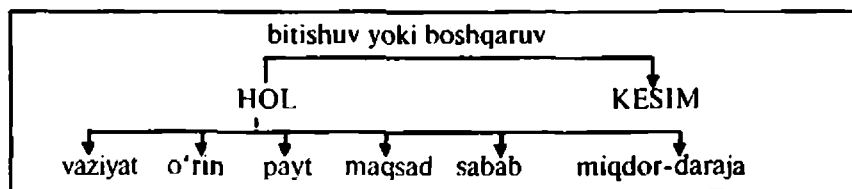
Gazeta va jurnallar, asarlarning nomi, muassasa, maktab va hokazolarning nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchining bir turi hisoblanadi. Bunday izohlovchilar shaxs nomi bilan ifodalansa, qoʻshtirnoqqa olinmaydi va *nomidagi, nomli* soʻzlari bilan birga qoʻllanadi, boshqa hollarda esa qoʻshtirnoq ichiga olib yoziladi. Masalan: *Dugonam Nizomiy nomli pedagogika universitetida oʻqiydi. Men „Maʼrifat“ gazetasiga yozildim.*

Izohlovchilar sifatlovchi va qaratqichlardan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Sifatlovchi va qaratqichlar doimo o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin keladi: *sovuq choy, choyniing foydasi* kabi. Bunda sifatlovchining gapdagi o'rni juda qat'iy, chunki sifatlovchilar bitishuv bilan bog'langani uchun tartibning o'zgarishi mazkur birikmalarni predikativ birikmaga, ya'ni ega-kesimga aylantiradi. Qiyoslang: *Sovuq kun — Kun sovuq.* Izohlovchi esa o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin ham, keyin ham kela oladi: *oshpaz Komiljon — Komiljon oshpaz* kabi.

2. Sifatlovchi va qaratqichlar alohida so'roqqa javob bo'ladi va gapda har qaysisi alohida gap bo'lagi bo'lib keladi. Izohlovchi esa o'zi bog'langan so'z bilan birga bitta vazifani bajaradi va bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Qiyoslang: *Eshik ochilib, Jo'ra tog'a* (kim?) (izohlovchi) *kirib keladilar. Katta tog'amiz* (qaysi tog'amiz?) (sifatlovchi) *ancho uzoqda turadilar.*

Hol

Hol harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilish o'rnini, paytini, sababini, maqsadini, daraja-miqdorini bildiradi.

Hol gapda ko'p nuqta (.....) bilan ajratib ko'rsatiladi. *Masalan: Kuz faslida yig'im-terim ishlari qizg'in bo'ladi. Zal suv quygandek jim-jit edi.*

Hol quyidagi olti xil turga bo'linadi:

Hol turlari	So'roqli	Ifodalanishi	Bog'lanishi	Misollar
Ravish holi	qay tarzda?	ravish, ravishdosh, taqlid so'z	bitishuv boshqaruv	<i>Biz tez-tez kelib turamiz. Zavg bilan raqs tushardi.</i>
O'rin holi	qayerga? qayerda? qayerdan?	ravish va jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi ot	bitishuv boshqaruv	<i>Biz yaqinda turamiz. Tevarak-atrofdan hech kim yo'q.</i>

Payt holi	qachon-gacha? qachon? qachon-dan beri? qachonga?	payt ravishi; son, o'rin-payt; jo'nalish kelishigidagi ot	bitishuv boshqaruv	<i>Bugun havo ancha sovuq. Soat 5 da keling.</i>
Sabab holi	nima uchun? nima sababli? (tufayli)	ravishdosh+ -dan ot+egalik+ -dan , (uchun, sababli)	bitishuv boshqaruv	<i>Sevinganidan qar-sak chalib yubordi. Kasalligi sababli kelmadi.</i>
Maqsad holi	nima uchun? nima madsad-da?	ravishdosh, harakat nomi + ga, uchun, maqsadida,	bitishuv boshqaruv	<i>Ishlagani yubordik. O'qishga (o'qish uchun) keldik.</i>
Miqdor-daraja holi	qancha? qanchalab? qay darajada?	ravish,	bitishuv	<i>Ko'p o'yla, oz so'z-la. G'oyat nafis buyum. Unni qoplab oladilar.</i>

Ko'rinib tiribdiki, hol bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan kesimga tobelanadi va ravishlar hamda ravishdoshlar bilan jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar hamda ko'makchilar vositasida ifodalanadi.

Ravish hol uchun juda mos so'z turkumidir. Hol turlari ham ravishlarning turlari bilan bir xil. Ravish va ravishdoshlar ko'pincha takroriy shaklda qo'llanadi. Masalan: *Yig'lab-yig'lab marza olsang, o'ynab-o'ynab sug'orasan (Maqol). Tez-tez kelib turing.*

Ravishdoshlar ko'pincha kengaygan holda kelib, birikmali tarzda qo'llanishi mumkin. Masalan: *Tong otmasdan* (qachon?) *yo'lga chiqolmaymiz.* Kengaytirilgan birikma yaxlit holda bitta murakkab bo'lak bo'lib keladi. Chunonchi: *Sevaraxon choyni keltirib, datsurxon yozgach, shirinliklarni olish uchun javon oldiga bordi.* Bu gap bitta ega (*Sevaraxon*), bitta fe'l-kesim (*bordi*), kengaygan ravishdosh birikmalari bilan ifodalangan ikki murakkab

payt holidan (*choyni keltirib, dasturxon yozgach*) va kengaygan harakat nomi birikmasi bilan ifodalangan murakkab maqsad holidan (*shirinliklarni olish uchun*) va bitta o'rin holidan (*javon oldiga*) iboratdir.

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida yuzaga kelgan formal-funksional yo'nalishi bo'yicha yozilgan ishlarga ko'ra, so'z birikmalari sintaksisi va gap sintaksisi bir-biri bilan bevosita aloqador bo'lmagan sohalaridir. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari sifatida ajratib ko'rilgan aniqlovchi va to'ldiruvchi gap qurilishiga mutlaqo aloqador emas, ular so'z birikmasi sathiga aloqador bo'lib, nutqiy gap tarkibida so'z kengaytiruvchilari mavqeyida deb hisoblanmoqda.

GAP BO'LAKLARINING TARTIBI

O'zbek tilida gap bo'laklarining odatdagi tartibi quyidagicha:

1. Kesim gapning oxirida, ega esa undan oldin keladi. Masalan: *Nigora keldi. Ertalablari havo ancha salqin bo'layapti.*

Bu tartib quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:

a) so'roq, buyruq va his-hayajon gaplarda. Masalan: *Yashasin bahor!*

b) dialoglarda, ko'chirma gaplarda. Masalan: *Qachon ketamiz? — deb so'radi Ra'no.*

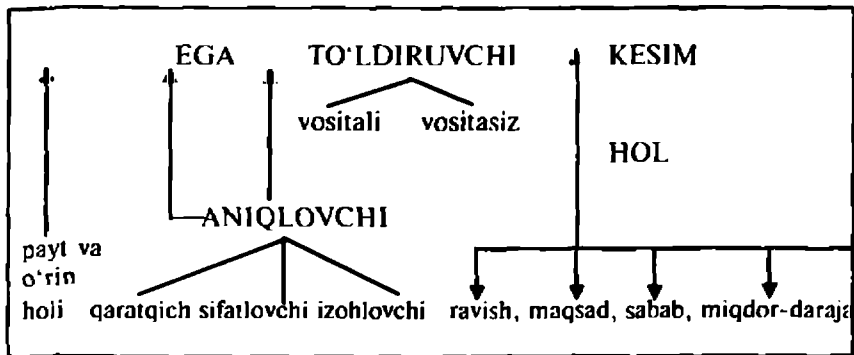
d) inversiya yuz berganda (badiiy, poetik asarlarda). Masalan: *Dilda titrar hayajon.*

2. To'ldiruvchi kesimdan oldin turadi. Agar gapda to'ldiruvchining har ikki turi ham mavjud bo'lsa, avval vositasiz, so'ng vositali to'ldiruvchi keladi. Masalan: *Men xatni qalam bilan yozdim.*

3. Aniqlovchi hamisha o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin keladi. Agar u egani aniqlasa, egadan oldin, to'ldiruvchini aniqlasa, to'ldiruvchidan oldin qo'llanadi, gapda aniqlovchining barcha turlari mavjud bo'lsa, qaratqich aniqlovchi sifatlovchidan oldin turadi. Masalan: *Sharqning kechagi cho'rilari bugun hayotning hamma sohalarida o'z qobiliyatlarini yorqin namoyon etmoqdalar.* Faqat izohlovchigina erkin qo'llanadi.

4. Hol kesimga bog'lanadi, shuning uchun kesimdan oldin turadi. Holning ba'zi turlari (o'rin va payt holi) ko'pincha gapning boshida, ba'zan esa o'rtada ham keladi. Masalan: *Bugun Toshkentda xalqaro anjuman o'z ishini davom ettirdi.*

Gap bo'laklari tartibining umumiy chizmasi quyidagicha:

Gap bo'laklari odatdagi tartibining o'zgarishi gapning ma'nosiga ham ta'sir etadi, ba'zan esa uslubiy xatolarni ham keltirib chiqaradi. Masalan: *Hali ham qulog'imda o'tib borayotgan poyezd ovozi gupillab turar edi. Oila a'zolari bilan olma daraxtining ortiqcha shoxlarini kesib turgan chol bizni kutib oldi.* Bu gaplarda *hali ham qulog'imda, oila a'zolari bilan* birikmalari kesimdan oldin kelishi kerak edi.

Ikki bosh bo'lakli gapni tahlil qilish tartibi

1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turini aniqlash: darak, so'roq, buyruq va his-hayajon gap.
2. Gapning bosh bo'laklar ishtirokiga ko'ra turini aniqlash: ikki bosh bo'lakli gap, bir bosh bo'lakli gap.
3. Gapning ikkinchi darajali bo'laklar ishtirokiga ko'ra turini aniqlash: yoyiq sodda gap, yig'iq sodda gap.
4. Gapning grammatik asosini topish: ega va kesimini va ularning:
 - a) qaysi so'roqqa javob bo'lishi;
 - b) qaysi so'z turkumi bilan ifodalangani;
 - d) gapning qaysi bo'lagi bilan bog'langanligini aniqlash.
5. Ega tarkibi, kesim tarkibiga kiruvchi so'z birikmalari va ularning hokim so'zga bog'lanishi.

Nazorat savollari

1. Gapning so'z birikmasidan farqi nimada?
2. Gapning predikativ asosi qaysi bo'laklar hisoblanadi?
3. Ega ifodalanishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. Kesim qanday turlarga bo'linadi va qanday ifodalanadi?
5. Hozirgi tilshunoslikda ega va kesimga qanday ta'riflar berilganini ayting.

6. Gapning qaysi bo'laklari ikkinchi darajali bo'laklar deyiladi va nima uchun?
7. Nima uchun sifatlovchi-sifatlanmishli gap tartibi qat'iy?
8. Qaratqich-qaralmish aloqasidagi birikmalar qanday bog'lanadi va qanday hollarda qaratqich belgisiz qo'llanadi?
9. Qay hollarda vositasiz to'ldiruvchilar belgili va belgisiz qo'llanishi mumkin?
10. Vositali to'ldiruvchilar qanday grammatik vositalar yordamida bog'lanadi?
11. Hol turlari va ularning kesimga bog'lanish yo'llari haqida ma'lumot bering.
12. O'rin-payt va chiqish kelishidagi otlarning gapda hol yoki to'ldiruvchi bo'lib kelishi nimaga asoslanadi?

UYUSHIQ BO'LAKLAR

Tayanch tushunchalar

Uyushiq bo'laklar, umumlashtiruvchi so'z. Ajratilgan bo'laklar: ajratilgan izohlovchi, ajratilgan aniqlovchi, ajratilgan to'ldiruvchi, ajratilgan hol. Gapdan tashqari bo'laklar: kirish so'zlar, kiritmalar.

Gapda bir xil vazifani bajarib, bir xil so'roqqa javob bo'luvchi gap bo'laklari **uyushiq bo'laklar** deyiladi. Ular odatda bir so'z turkumiga mansub bo'ladi va teng bog'lovchilar yoki tenglanish ohangi bilan bog'lanadi. Masalan: *Bog'imizda qizil, sariq, oq gullar chaman bo'lib ochilib yotibdi.* Agar gapda ikkinchi darajali bo'laklarning turli xillari qo'llansa, ular sanash ohangi bilan aytilmaydi va uyushiq bo'lak hisoblanmaydi. Masalan: *Anvarning qizil va sariq rangli to'tisi bor.* Ushbu gapda *qizil* va *sariq* aniqlovchining bir xil turi – sifatlovchi-aniqlovchiga kirgani uchun uyushgan, ammo *Anvarning* so'zi qaratqich-aniqlovchi bo'lgani uchun ular uyushiq bo'lak hisoblanmaydi. Gapning barcha bo'laklari uyushib kelishi mumkin. Masalan:

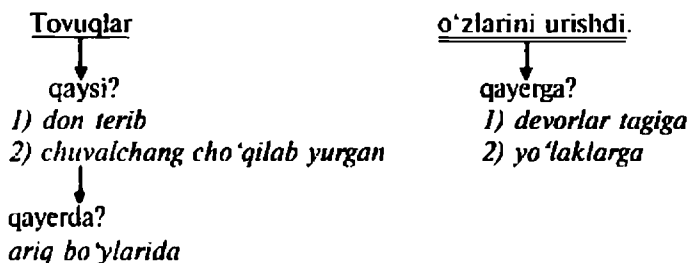
1. Ega uyushib keladi: *Sayyora, Zafar va Behzod bog'da ishlashdi.*
2. Kesim uyushib keladi: *O'quvchilar daraxtlarning tagini yumshatishdi, o'tlardan tozalashdi va suv quyishdi.*
3. To'ldiruvchi uyushib keladi: *Bolalar g'ayrat va shijoat bilan mehnat qilishdi.*
4. Aniqlovchi uyushib keladi: *Bog'da qizil, sariq, oq va pushti gullar ochilib yotibdi.*

5. Hol uyushib keladi: *Mehmonlar Buxoro va Samarqandga jo'nab ketishdi.*

Bir gap ichida bir necha gap bo'laklari uyushib kelishi mumkin. Masalan: *Ko'chalar, tomorgalarda odamlar ko'rinmay qoldi. Buzoq, echki, qo'zi hoqib, to'p tepishib, varrak uchirib, chillak o'ynah yurgan bolalar uylariga tarqob ketishdi. Don terib, ariq bo'ylarida chuvalchang cho'qilab yurgan tovuqlar qaqqolashib devorlar tagiga, yo'laklarga o'zlarini urishdi.* (H. Nazir)

Uyushiq bo'laklar ko'pincha bir xil so'z turkumiga oid so'zlar bilan ifodalanadi: *Shodmon aka goh toyga, goh Sheraliga so'z tashlab zavqlanar edi.* Bu gapdagi uyushiq bo'laklar ot bilan ifodalangan. Gaplardagi uyushiq bo'laklarni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Don terib, ariq bo'ylarida chuvalchang cho'qilab yurgan tovuqlar qaqqolashib devorlar tagiga, yo'laklarga o'zlarini urishdi.

Uyushiq bo'laklar turli so'z turkumiga oid so'zlar bilan ham ifodalanadi: *Tarix muzeyida ekskursiya olib boruvchi qiziqarli, sermazzmun va hamisha esda qoladigan voqealar haqida gapirib berdi.* Bu gapda uyushiq bo'laklar sifat va sifatdoshli birlik bilan ifodalangan.

Uyushiq bo'laklar yoyiq holda va juft holda kelishi ham mumkin. Masalan: *Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berildi. Qor sovug'i qo'llarimni va oyoqlarimni, peshonamni va burun uchini yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyuldi.* (Oybek) *Sherali qo'rqmas va kamtar, kamgap va qaysar bir bola edi.*

Ba'zan ayrim gap bo'laklari takrorlanib qo'llanadi. Bunday bo'laklar uyushiq bo'lak hisoblanmaydi. Ular ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Bunda hamma, hamma narsa bor.* (H. Olimjon)

Ba'zan esa gapda bir turdagi gap bo'laklari ketma-ket, ammo

uyushmay kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, aniqllovchilarda ko'p uchraydi. Masalan: *Mart oyidan yoqimli, mayin shabada esa boshlaydi.* Bu gapdagi sifatlovchi-aniqllovchilar (*yoqimli, mayin (shabada)*) uyushiq bo'lak emas, ular sanash ohangi bilan aytilmaydi, yozuvda bunday aniqllovchilarning orasiga vergul qo'yilmaydi. Bunday sifatlovchi-aniqllovchilar uyushmagan **sifatlovchi-aniqllovchilar** deb atalib, sifatlanmishning turli belgilarini anglatadi. Masalan: *Mashina katta tekis yo'lga chiqib oldi.*

Ayrim uyushmagan sifatlovchi-aniqllovchilar sanash ohangi bilan aytilsa, ular uyushiq sifatlovchi-aniqllovchiga aylanib, gapning mazmuni va tuzilishi o'zgarib ketadi. Masalan: *Maktabimizda tajribali keksa o'qituvchilar bor. — Maktabimizda tajrihali va keksa o'qituvchilar bor. — Maktabimizda tajribali, keksa o'qituvchilar bor.*

Uyushiq bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar yoki bog'lovchisiz, ohang yordamida bog'lanadi. Biriktiruv bog'lovchilari (*va, ham, hamda*) vositasida bog'langan uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yilmaydi. Masalan: *Maydon o'zining ko'rkamligi va ulug'vorligi bilan butun shaharga husn kiritgan edi. (P. Qodirov)*

Ayiruv, zidlov bog'lovchilari va yuklamalar bilan bog'langanda bog'lovchilardan oldin, shuningdek, bog'lovchisiz kelganda uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Uning so'zlari sodda, samimiy, lekin aniq va ravshan edi. (Oybek) Saida voqeani goh afsuslanib, goh kuyib, goh kulib gapirib berdi. (A. Qahhor) Navoiy obod joylardagi ekinlarga, mevazor bog'larga diqqat qildi. (Oybek)*

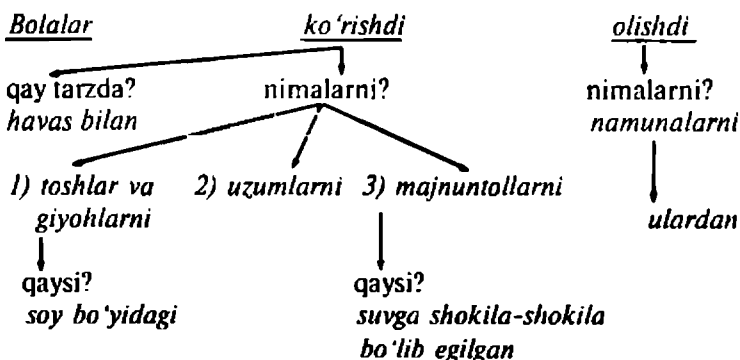
Uyushiq bo'laklar bog'lovchi vazifasida qo'llangan bilan ko'makchisi va **-u (-yu), -da** yuklamalari yordamida ham bog'lanadi. Masalan: *Oygul bilan qul Tarlon bo'ldilar yo'lga ravon (H. Olimjon) Kozimbek o'rnidan turdi, zinaning boshiga hordi-yu, tushmadi. (A. Qahhor) Bog'lovchi vazifasida qo'llangan bilan ko'makchisi yordamida bog'langan uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yilmaydi. Masalan: *Ayvonda buvim bilan onam choy ichishib o'tirishibdi. (Oybek). Bog'lovchi vazifasida qo'llangan -u (-yu), -da* yuklamalari esa chiziqcha bilan yoziladi: *Halim bobo tushlikka chiqqach, shiyponga keldi-yu zo'r hafsala bilan piyoz, pomidor to'g'radi, uning ustiga mayda tuz va qalampir sepdi-da, pichoq bilan aralashtirdi.**

Uyushiq bo'laklar nutqda ko'p uchraydi va ko'pincha aralash holda qo'llanadi. Masalan, quyidagi matndagi uyushiq bo'laklarni ko'rib chiqamiz va gaplardan birini tahlil qilamiz:

Bolalar soy bo'yidagi toshlar va turli giyohlarni, uzumlarni, suvga shokila-shokila bo'lib egilgan majnuntollarni havas bilan ko'rishdi, ulardan namunalar olishdi. Mehri turli tog' gullaridan ikkita guldasta yasadi-da, bittasini Marhamat opasiga tutqazdi. Ahmad esa oshpazlik qalpog'ini katta va kichik toshlarga to'ldirib kelib, Olimovga ko'rsatdi. Bular kam uchraydigan, shisha kabi oppoq, ko'mirsimon yiltiroq, gilvataday kulrang, novvotrang toshlar edi... Ba'zilar qayroq toshday uzunchoq va silliq edi. (H.Nazir)

Quyidagi gapni tahlil qilamiz:

Bolalar soy bo'yidagi toshlar va turli giyohlarni, uzumlarni, suvga shokila-shokila bo'lib egilgan majnuntollarni havas bilan ko'rishdi, ulardan namunalar olishdi.

Uyushiq bo'laklar talaffuzi o'ziga xos bo'lib, ular sanash ohangi bilan aytiladi. Masalan:

*Oqayotgan tiniq suv, uyimizdagi ko'zgu,
Labimizdagi kulgu baxtimizdan nishona...
Otamning sharaf ishin, onamning har yumushin,
Singlimning sadaf tishin qo'riqchisi o'zimidir.*

(G'.G'ulom)

Uyushiq bo'laklar guruhlanib qo'llansa, har bir guruhdan keyin nuqtali vergul qo'yiladi. Masalan: *Poygada yutib chiqish uchun ot chopqir, zotli bo'lishi; yaxshi toblanib, sovitilishi; chavandoz esa usta, epchil bo'lishi kerak. (Y.Sh.) Berdiboy daraxt kesadi, taxta tiladi; tandir, o'choq quradi; tom suvaydi. Dalada ishlayotganlarga issiq ovqat, choy tashidi, chopiq chopdi, yer haydadi. (A.Q.)*

Uyushiq bo‘laklarda son, egalik va kelishik qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar ularning har biriga alohida-alohida qo‘shilishi yoki hammasiga taalluqli tarzda eng oxirgisiga qo‘shilib kelishi ham mumkin. Masalan: *Hirof har kungi dardi, nash‘asi, mashaqqati bilan yashaydi. Ko‘zlarimga, quloqlarimga ishonmayman.* Ikkinchi gapda ma‘no kuchliroq ifodalanadi, shuning uchun bu qo‘llanishlar uslubiy jihatdan farqlanadi.

Uyushiq bo‘lakli gaplarda umumlashtiruvchi so‘zlar ishlatilishi ham mumkin. Bunday so‘zlar vazifasida jamlovchi otlar, belgilash, ko‘rsatish olmoshlari, sonlar qo‘llanadi. Ular uyushiq bo‘laklar bilan bir xil so‘roqqa javob bo‘ladi. Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelsa, undan keyin ikkita nuqta, keyin kelsa undan oldin tire qo‘yiladi. Masalan: *Bog‘da turli mevalar : olcha, gilos, olma pishdi. Anorxon, Ergash, Sodiq — uchovi uch tomonga jo‘nadi.*

Uyushiq bo‘laklarda umumlashtiruvchi so‘zlarning qo‘llanishi va ularda tinish belgilarning qo‘yilishini quyidagi chizmalar orqali ko‘rsatish mumkin:

u, u, u, u, u – U. Masalan: *Gulzorning narigi tomonida daroyi, husayni, yakdona, charos, kishmish — turli uzum ishkamlari bor edi.*

u bilan u, u bilan u, u bilan u, u bilan u – U. Masalan: *Issiq bilan sovuq, qor bilan yomg‘ir, suv bilan havo, o‘simliklar bilan hayvonlar — bularning bari tabiatning kuchlari hisoblanadi.*

U: na u, na u, na u. Masalan: *Hech narsa: na musiqa, na ashula, na turli o‘yinlar uni ovuta olmas edi va hokazo.*

Ajratilgan bo‘laklar

Nutqda ba‘zi bo‘laklar qaytadan izohlanishi, yanada aniqroq ifodalanishi ham mumkin. Bunday bo‘laklar **ajratilgan bo‘laklar** deb ataladi. Ajratilgan bo‘laklar o‘zi aniqlashtirayotgan bo‘lakdan keyin keladi. Ular alohida ohang, pauza bilan talaffuz qilinadi va shunga bog‘liq tinish belgilari (,), (—) bilan ajratiladi. O‘zbek tilida kesimdan boshqa barcha bo‘laklar ajratilib qo‘llanishi mumkin. Kesim gapning oxirida kelganligi uchun ajratilmaydi. Ajratilgan ikkinchi darajali bo‘laklar quyidagi shartli chiziqlar bilan ko‘rsatiladi:

Ajratilgan to‘ldiruvchi —————
Ajratilgan aniqlovchi —————

Ajratilgan hol _____

1. Gapning egasi ajratilganda, ajratilgan bo‘lak izohlovchi ko‘rinishida bo‘ladi va **ajratilgan izohlovchi** deyiladi. Masalan: *Jo‘raxonga o‘xshagan g‘avdali ayol — bilim yurtining mudirasi sinfga kirdi.*

2. **Ajratilgan aniqlovchilar** aniqlovchidan keyin kelib, narsa buyumning belgisini qayta aniqlash, bo‘rttirishga xizmat qiladi: *Musobaqa g‘oliblarining, Ahmad va Mahmudning nomi faxr bilan tilga olindi.*

Sifatlovchi-aniqlovchi aniqlanmishdan keyin kelsa, ajratilgan aniqlovchi hisoblanadi: *G‘ulomov, yalangbosh, tollar tagida aylanib yurardi. (I.R.)* Shuningdek, kishilik olmoshlari, ot va otlashgan so‘zlar bilan ifodalangan egadan keyin kelib, uni izohlagan bo‘lak ham ajratilgan aniqlovchi hisoblanadi: *Men, O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi, o‘z burchimni sadoqatli ado etishga va‘da beraman. Jamiyatimizda yuz berayotgan o‘zgarishlarga biz, ya‘ni yoshlar ham o‘z hissamizni qo‘shishimiz kerak.*

3. **Ajratilgan to‘ldiruvchilar.** O‘zidan oldingi to‘ldiruvchini izohlash uchun qo‘llangan to‘ldiruvchi ajratilgan to‘ldiruvchi hisoblanadi. Ajratilgan to‘ldiruvchi *ba‘zan, ya‘ni, shu jumladan, xususan, ayniqsa* kabi so‘zlar bilan ham kelib, o‘zidan oldin kelgan to‘ldiruvchining ma‘nosini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan: *Bularning hammasi yarashar unga—Huriga. To‘ldiruvchi tashqari, boshqa, ko‘ra, o‘rniga, ustiga, hilan birga, bir qatorda, qaraganda* kabi ko‘makchili so‘zlar bilan ifodalanganda ajratilgan to‘ldiruvchi hisoblanadi. Masalan: *Maktabimizda tabiatshunoslar to‘garagidan tashqari, yosh matematiklar va badiiy o‘qish to‘garaklari ham tashkil qilingan.*

4. **Ajratilgan hol** o‘zidan oldin kelgan holning ma‘nosini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan: *Davron bilan pastlikka, Labzak tomonga tusha boshladik.*

Ajratilgan bo‘laklar o‘zlari izohlab kelayotgan bo‘lak bilan bir xil grammatik shaklda bo‘lib, bir xil so‘roqqa javob bo‘ladi va bir xil vazifani bajaradi.

Uyushiq bo‘lakli, ajratilgan bo‘lakli gaplar **murakkablashgan sodda gaplar** deb ham yuritiladi. Sodda gaplar tarkibida bunday bo‘laklar mavjud bo‘lganda gaplar kengaygan shaklda bo‘ladi, bir nechta tinish belgilariga ega bo‘ladi.

Gapdan tashqari bo'laklar

Gap tarkibida gapdan tashqari bo'laklar ham bo'lishi mumkin. Ularga undalmalar, kirish so'z va kiritmalar kiradi. Ular alohida ohang bilan talaffuz qilinadi, shuning uchun gapdan tinish belgilari bilan ajratilgan bo'ladi.

Undalma so'zlovchining fikri qaratilgan shaxs yoki narsa-buyumni ko'rsatuvchi so'z yoki so'z birikmasidir. U yig'iq holda ham, yoyiq holda ham kela oladi. Masalan: *Oyijon, sizni juda sog'indim! Aziz va mehrihon do'stim! Seni tug'ilgan kuning bilan chin dildan qutlaymiz.*

Undalmalar kuchli undashni ifodalaganda, ular oldida hishayajon undovlari ham qo'llanishi mumkin: *Ey quyosh! Nurlaringni ko'proq soch!* Ba'zan undalmalar takrorlanib ham keladi, bu ham undashni kuchaytiradi: *Qushlar, qushlar, hoy qushlar! Qanot qoqib kelinglar!*

Undalma faqat gapning boshidagina emas, gapning o'rtasida ham, oxirida ham kela oladi. Agar u gap oxirida kelsa, undan oldin, o'rtada kelsa, ikkala tomonidan vergul bilan ajratiladi. Masalan: *So'zla, ko'zgujon, haqiqatni et bayon!*

Kirish so'z so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga munosabatini bildiradi. Masalan: *Yo'ldan adashdik, shekilli.* Kirish so'zlar gapning turli qismlarida kela oladi. Ular hamisha gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Avvalo, bu yerga yaxshi ishlov berish kerak. Shunda, shubhasiz, bu yerdan yaxshi hosil olish mumkin.* Kirish so'zlar inkor, tasdiq, ishonch, gumon, shodlik kabi ma'nolarni bildiradi (jadvalga qarang).

Kirish so'zlar va birikmalar	Ularning ma'nolari
<i>Albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, haqiqatdan ham, darhaqiqat</i>	1. Ishonch va tasdiqni bildiradi
<i>ehtimol, balki, shekilli, chamasi, hoynahoy</i>	2. Gumonni bildiradi
<i>Baxtinga, shukur, baxtga qarshi, attang, afsuski, esizgina, esiz</i>	3. Shodlik va achinishni bildiradi

<i>Birinchiidan, ikkinchiidan, avvalo, oxiri, nihoyat, dastlab</i>	4. Bayon qilingan fikrning tartibini bildiradi
<i>Menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, uning soʻziga koʻra, sizningcha.</i>	5. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini bildiradi
<i>Demak, shunday qilib, xullas, aksincha, umuman, aks holda, ayniqsa, asosan, shuningdek, binobarin, xususan</i>	6. Bayon qilingan fikrning avvalgi fikr bilan bogʻliqligini bildiradi

Kiritma konstruksiyalar asosiy gapdagi fikrga qoʻshimcha fikrni yoki yoʻl-yoʻlakay yangi dalilni bayon qiladi. Kiritma gaplarda kirish boʻlakka qaraganda mustaqillik sezilib turadi. Bunday gaplar nutq jarayonida zaruriyat tufayli birdan kiritilgani uchun alohida ohang bilan aytiladi va ayrim tinish belgilari, koʻpincha qavs bilan ajratiladi. Kiritma gaplar gap boshida kela olmaydi. Ular, odatda, gapning oʻrtasida keladi va ikki tomonidan qavsga olinadi.

Demak, kiritmalar soʻz, soʻz birikmasi va gap shaklida kela oladi. Masalan: *Otam (oʻgay) meni yoqtirmasdi. Yalpiz (choʻl yalpizi emas) ovqatga yaxshi taʼm beradi. Oʻrmondan (u yerda yirtqich hayvonlar bor edi) boʻkirgan va uligan ovozlari eshitildi.*

Nazorat savollari

1. Qaysi soʻz turkumlari umumlashtiruvchi boʻlak vazifasida kela oladi?
2. Uyushiq va uyushmagan aniqllovchilar nutqda qanday farqlanadi?
3. Ajratilgan boʻlaklar uyushiq boʻlaklardan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
4. Uyushiq va ajratilgan boʻlaklarda koʻplik, eqlik va kelishik qoʻshimchalarining qoʻllanishini misollar bilan tushuntirib bering.
5. Gapdan tashqari boʻlaklarga qaysi boʻlaklar kiradi?

Tayanch tushunchalar

Bir bosh bo'lakli gaplar, egali, egasiz gaplar va egasi yashiringan gaplar, to'liqsiz gaplar, so'z-gaplar.

Nutqimizda hamisha ham gapning bosh bo'laklari to'liq ishtirok etavermaydi. Bosh bo'laklarning ishtirokiga ko'ra gaplar bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gap turlariga bo'linadi. Ikki bosh bo'lakli gaplar ham egasi, ham kesimi mavjud bo'lgan gaplardir. Bir bosh bo'lakli gaplar esa yoki ega, yoki kesim tarkibidan iborat bo'ladi. Ularni ega va kesimning ishtirokiga ko'ra bir qancha turlarga bo'lish mumkin. Gapda ko'pincha ega tushirilgan bo'ladi. Biroq kesim gapning markaziy bo'lagi bo'lgani uchun u orqali gapning egasini aniqlash mumkin. Bunday gaplar **egali, egasiz va egasi yashiringan** gaplarga bo'linadi. Egasi yashiringan gaplar ikki turlidir: egasi (shaxsi) ma'lum gaplar va egasi (shaxsi) umumlashgan gaplar.

Egasi ma'lum gaplarda gapning egasi matndan, nutq sharoitidan, kesimning shaxs-son shakllaridan ma'lum bo'lib turadi. Bunday gaplarning kesimi, odatda, I va II shaxs shaklida bo'ladi.

Egasi umumlashgan gaplarda umumiy mazmun barcha shaxslarga aloqador bo'ladi. Bunday gaplarning kesimi II va III shaxs shaklida bo'ladi: *Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan.* Maqol va matallar, hikmatli so'zlar, odat tusiga kirgan rasm-rusumlarni bayon etuvchi gaplarda, asosan, ega umumlashgan bo'ladi.

Egasiz gaplarda ega umuman bo'lmaydi. Bu gaplarning kesimi majhul nisbatdagi fe'llar, *mumkin, zarur, shart, lozim, darkor, kerak* kabi modal so'zlar hamda *bo'lmoq* fe'lining bo'lishli-bo'lishsiz shakllari bilan ifodalanadi. Biroq ularda shaxs-son ko'rsatkichlari bo'lmaganligi uchun harakatning bajaruvchisini aniqlab bo'lmaydi. Masalan: *Bolalar uchun qiziqarli film namoyish qilindi. Ishga barvaqt kelish kerak. Oyni etak bilan yopib bo'lmas.*

Nutqimizda faqat ega tarkibidan iborat gaplar ham mavjud. Bunday gaplar odatda bosh kelishikdagi otlar bilan ifodalanib, narsa-buyum, voqea-hodisaning borligini, mavjudligini uni atash orqali ko'rsatadi. Shuning uchun ular **atov gaplar** deb ataladi. Misollarni qiyoslang:

*Qish boshlandi.
Atrof oppoq qor
bilan qoplangan.*

Qish.

Oppoq qor.

Atov gaplar o'ziga xos ohang bilan aytiladi. Yozuvda atov gaplarning oxiriga nuqta qo'yiladi. Bu ularni so'z va so'z birikmalaridan farqlab turadi. Masalan:

So'z va so'z birikmalari

kuz
oltin kuz

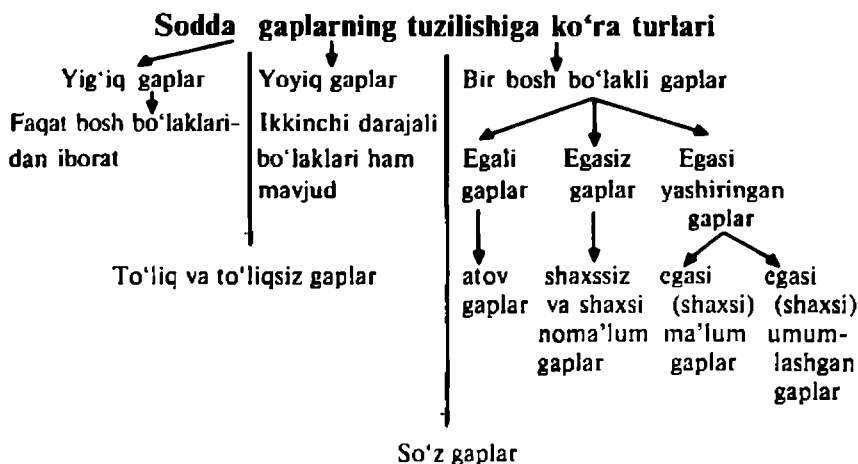
Atov gap

Kuz.
Oltin kuz.

Agar atov gap kuchli his-tuyg'u bilan aytilsa, ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi. Masalan: *Bahor! O'z oti bilan bahor! Butun olam go'yo gulga burkangandek.*

Atov gaplar ham yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin. Masalan: *Kuz. Ming to'qqiz yuz to'qson oltinchi yilning kuz kunlaridan biri.*

Atov gaplar ko'pincha badiiy asarlarda voqea sodir bo'lgan payt yoki o'rinni ifodalash uchun, so'zlovchi ko'z o'ngidagi biror voqea-hodisani, narsa-buyumni yoki davrni jonli gavdalandirishga, ular bilan bog'liq xotiralarni tiklashga xizmat qiluvchi muhim tasviriy vosita sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun atov gaplar badiiy asarlarning kirish qismida ko'p ishlatiladi va ulardan so'ng ko'p nuqta qo'yiladi. Masalan: *Poyabzal bozori va uning burchagidagi hovli... O'quvchi albatta bu hovlining egasi bilan tanish chiqar. (A.Qodiriy)*

Bir bosh bo'lakli gapni tahlil qilish tartibi

1. Gapning tuzilishiga ko'ra turi: yig'iq sodda gap yoki yoyiq sodda gap.
2. Ikki bosh bo'lakli gap yoki bir bosh bo'lakli gap.
3. Bir bosh bo'lakli gapning turi: egali, egasiz, atov gaplar.
4. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi: darak, so'roq, buyruq va hishayajon gap.
5. Gapning bosh bo'laklari tahlili: so'rog'i, ifodalanishi, bog'lanishi.
6. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari tahlili: so'rog'i, turi, ifodalanishi, bog'lanishi.

To'liqsiz gaplar

Nutqimizda to'liqsiz gaplar ham qo'llanadi. Bunday gaplarda bir yoki bir necha gap bo'lagi tushirilgan bo'ladi. Tushirilgan gap bo'laklari nutq mazmunidan, ko'pincha, oldingi gapdan bilinib turadi, shuning uchun to'liqsiz gaplar oldingi gaplardan ajratilib, alohida qo'llansa, fikr anglashilmay qoladi. Gaplarning mazmun tomondan bir-biri bilan bog'lanishi keyingi gapdagi ayrim bo'laklarni tushirishga, ifodaning ixcham va ta'sirli bo'lishiga imkon beradi. Masalan:

- *Ismingiz nima?*
- *Bahodir.* (Egasi tushirilgan to'liqsiz gap.)
- *Otangizning ismi?* (Kesimi tushirilgan to'liqsiz gap.)
- *Dilmurod.* (Aniqlovchi va egasi tushirilgan to'liqsiz gap.)

Bir yoki bir necha gap bo'lagi tushirilgan, shu bo'laklarni oldingi gaplardan anglash mumkin bo'lgan gaplar **to'liqsiz gap** deyiladi.

To'liqsiz gaplarda bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar tushirilishi mumkin:

1. — *Maktabingizda kompyuter xonasi bormi?*
- *Albatta, bor.* (Egasi tushirilgan to'liqsiz gap.)
2. — *Shuhrat, sen qaysi kollejda o'qiysan?*
- *Qurilish kollejida.* (Egasi va kesimi tushirilgan to'liqsiz gap.)
3. — *Kutubxonaga bordingmi?*
- *Bordim.* (Ikkinchi darajali bo'lagi tushirilgan to'liqsiz gap.)

To'liqsiz gaplar ko'pincha dialogik nutqda qo'llanadi.

Soʻz-gaplar

Dialogik nutqda baʼzan bittagina soʻz gap vazifasini oʻtaydi. Bunday soʻzlar hech qanday shaxs-son qoʻshimchalari va bogʻlamalarsiz gap boʻlib kela oladi, shuning uchun soʻz-gaplar deyiladi. Masalan:

— *Toshkent-Namangan dovon yoʻlidan yurganmisiz?*

— *Yoʻq.*

— *Qani, marhamat. Mashinaga oʻtiring. Avval bu suratlarni koʻring. Mana ... Darvoqe, xorijiy mamlakatlarda boʻlgansiz-a?*

— *Ha.*

— *Qani, ayting-chi? Bu yerlarning dunyo sayohatchilarini hayratlantiradigan joylardan kam joyi bormi?*

— *Yoʻq. Bu manzarani jahondagi eng soʻlim goʻshalar bilan ham qiyoslab boʻlmaydi.*

— *Ha, ha. Xuddi shunday. Bu yerda hammasi tabiiy. Darhaqiqat, tabiat sanʼati. Yoʻq, yoʻq, moʻjizasi.*

Soʻz-gaplar undov soʻzlar, tasdiq-inkor soʻz va taqlid soʻzlar bilan ifodalanadi. Ushbu soʻzlar gap tarkibida kelganda gapning boshqa boʻlaklari bilan bogʻlanmaydi, shuning uchun talaffuzda ohang bilan, yozuvda vergul bilan ajratib yoziladi. Masalan: *Oh-oh, asal ekan-ku! Eh, qani endi uzoq-uzoqlarga uchib ketsam! Yormat chuqur xoʻrsindi va „uf“ deb qoʻydi. Voy-boʻ-oʻ, nima qilib qoʻyding?!*

Bulardan tashqari nutqimizda keng qoʻllanadigan *labbay, ha, rahmat, tashakkur, qulluq* soʻzlari ham mavjud boʻlib, ularni *xitob soʻzlari* deb atash ham mumkin. *Hoy, hey, ey* undov soʻzlari ot bilan ifodalangan undalmadan oldin kelsa, ular vergul bilan ajratilmaydi. Masalan: *Hoy odamlar-u odamlar, eshitmadim demanglar. Ey turnalar, turnalar, Turon sari uchinglar. (Y. Mirzo.)* Boshqa hollarda undov soʻzlar vergul bilan ajratiladi.

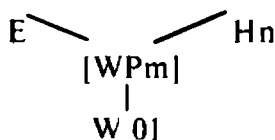
Tasdiq va inkorni bildiruvchi soʻz-gaplarga *ha, mayli, xoʻsh, xoʻp tasdiq soʻzlari, yoʻq, mutlaqo, aslo, sira inkor soʻzlari* kiradi. *Mayli, xoʻp, xoʻsh* soʻz-gaplari bilan *ha* soʻz-gapi orasida nozik maʼno farqi bor. *Mayli, xoʻp, xoʻsh* soʻz-gaplarida tasdiq bilan birga soʻzlovchining bayon etilayotgan fikrni maʼqullashi, unga xayrxohligi ifodalanadi. Xuddi shunday munosabatni *yoʻq inkor soʻz-gapi bilan mutlaqo, aslo, sira* soʻz-gaplari orasida koʻrish mumkin.

Taklif soʻz-gaplarga *ma, mang, qani, marhamat* kabi soʻzlar kiradi. Bunday soʻzlar tinglovchini biror ish-harakatni bajarishga undash uchun xizmat qiladi.

Keyingi yillarda formal-funksional tahlil usulida yozilgan ishlarda sintaksisga yondashuv butunlay boshqacha tus oldi. Bunda gapning sintaktik qurilish tahlili bilan gap boʻlaklarining ichki tahlilini farqlash lozim. Jumladan, sintaktik tahlilda asosiy birlik sifatida **lisoniy sintaktik qoliplar** – LSQ larga tayanish lozim. LSQ lar nutqiy sintaktik hosilalar – soʻz birikmasi va gaplarni hosil qilish modellari boʻlib, ularda nutqiy birlikning zaruriy, konstruktiv birliklari boʻladi.

LSQ mohiyatan zot (substansiya) boʻlib, unda shakl va mazmun tomonlari mavjud. LSQ ning shakliy tomoni uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar boʻlsa, LSQ hosilasining informativ qobiliyati va tabiati uning mazmun tomonidir.

Oʻzbek tilida sodda gapning minimal LSQ [WPm] (W – atov birligi, Pm – kesimlik kategoriyasi) shakliga ega boʻlsa, grammatik shakllangan sodda gapning maksimal LSQi.

Bu qolip ham ommalashmagan shakliga egadir. I ([E] – ega, [Hn – holning semantik turlari, [WPm] – gapning eng kichik qurilish qolipi, [W0] – gapni murakkablashtiruvchi vositalar. Sodda gapning konstruktiv qurilish birliklari sifatida kesim, ega, hollar va gapni murakkablashtiruvchi vositalar – undalma va kiritmalar hisoblanadi. Aniqlovchi va toʻldiruvchi lisoniy gapning konstruktiv boʻlaklari boʻlmay, LSQ konstruktiv qismlarining xususiy kengaytiruvchilaridir.

Sodda gaplarni sintaktik tahlil qilish tartibi:

1. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari.
2. Gapning tuzilishiga koʻra turlari: yoyiq va yigʻiq, bir bosh boʻlakli va ikki bosh boʻlakli, sodda yoki qoʻshma gaplar.

3. Gapning predikativ asosi: bosh bo'laklar va ularning ifodalanishi.
4. Gap tarkibidagi so'z birikmalari.
5. Gapning kesim tarkibi.
6. Gapning ega tarkibi.
7. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari

Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar

O'zgalarning hech o'zgarishsiz aynan berilgan gapi ko'chirma gap deyiladi. Ko'chirma gap muallif gapi bilan birga qo'llanadi. Muallif gapining kesimi ko'pincha *dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi* kabi fe'llar bilan ifodalanadi. Ko'chirma gap qo'shtirnoq ichiga olinadi va bosh harf bilan yoziladi. U muallif gapidan oldin ham, keyin ham, uning o'rtasida ham kela oladi. Shunga ko'ra turli tinish belgilari qo'yiladi. Quyida ko'chirma gap turlarini misollar va shartli belgilar yordamida ko'rsatamiz. Bunda „K“ — ko'chirma gap, M — muallif gapini bildiradi.

1. „K“, — m. „Biz ketdik“, — dedi Murodjon.
2. „K?“ — m. „Xo'sh, qanday yangiliklar bor?“ — deb so'radi rais.
3. „K!“ — m. „Ishlar zo'r!“ — deya maqtanib qo'ydi brigadir.
4. M : „K“. Oyim doim shunday deydilar: „O'zingdan kattani hurmat qil“.
5. M : „K?“ Avazbek so'radi: „Ertaga kelasanmi?“
6. M : „K!“ U alam bilan baqirdi: „Yo'qol, ko'zimga ko'rinma!“
7. „K,— m,— k“. „Buvam,— dedi Sharif,— jamoa xo'jaligida qirq yil rais bo'lganlar“.
8. „K,— m.— K“. „Keldingmi o'g'lim,— dedi oyim suyunib.— Seni kutayapmiz“.
9. „K? — m.— K“. „Falanga shumi? — deb so'radi bir bola.— Juda xunuk ekan“.
10. „K! — m.— K“. „Aytib bo'pman! — dedi kulib Zeboxon.— O'zingiz toping“.
11. M : „K“, — m. Mehmon xayrlashar ekan: „Biznikiga ham boringlar“, — dedi.
- 12 M : „K?“ — m. Azamat hayron bo'lib : „Nima bo'ldi?“ — deb so'radi.
13. M : „K!“ — m. U ovozining boricha : „Yashasin!“ — deb qichqirdi.

Nutqda ko‘pincha ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gap shaklida beriladi. O‘zlashtirma gap shakli o‘zgartirilgan, biroq mazmuni o‘zgartirilmay berilgan o‘zgalarning gapidir. Bunda ko‘chirma gap vositasiz to‘ldiruvchi tarzida beriladi. Ko‘chirma gaplardagi muallif gapida *demoq fe‘li* faol qo‘llansa, o‘zlashtirma gaplarda *aytmoq fe‘li* ko‘proq qo‘llanadi. Ko‘chirma gap tuzilish jihatdan ikki qismga bo‘linadi: ko‘chirma gap va muallif gapi. Muallif gapida kesim egadan oldin qo‘llanadi. O‘zlashtirma gap esa yoyiq holdagi sodda gapdir. Bunday gaplarning egasi ham, kesimi ham o‘z o‘rnida keladi. Qiyoslang: „*Kitob — aqlning kaliti*“, — dedi o‘qituvchimiz. „K“, — m. (kesim-ega) *O‘qituvchimiz kitob aqlning kaliti ekanligini aytdi.* Sxemasi: subyekt (ega) K — O‘ — ekanligini so‘radi yoki ekanini ta’kidladi. (K — ko‘chirma, O‘ — o‘zlashtirma gap.)

So‘roq, buyruq mazmunidagi ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda darak gap shaklida bayon qilinadi. Masalan: „*Imtihonlarga puxta tayyorlaning!*“ — dedi sinf rahbarimiz. — *Sinf rahbarimiz imtihonlarga puxta tayyorlanish kerakligini aytdi.* Undalma va kirish so‘zli ko‘chirma gap o‘zlashtirma gapga aylantirilganda bu so‘zlar tushib qoladi. Masalan: „*Menimcha, bu bir kishining ishi emas*“, — dedi mayor. *Mayor bu bir kishining ishi emasligini aytdi.* Bunday gaplarda *uqtirdi, ta’kidladi, bildirdi* kabi kesim shakllari ko‘p qo‘llanadi.

Nazorat savollari

1. Qanday gaplar sodda gaplar deyiladi?
2. Bosh bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra sodda gaplar qanday turlarga bo‘linadi?
3. Ikkinchi darajali bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra-chi?
4. To‘liqsiz gaplar asosan qanday hollarda ishlatiladi?
5. Gapdan tashqari bo‘laklar qanday bo‘laklar?
6. Bir bosh bo‘lakli gaplar qanday turlarga bo‘linadi?
7. Kesim tarkibli gaplar qanday tuziladi?
8. O‘zga gaplarda qanday tinish belgilari qo‘llanadi?
9. O‘zga gaplar muallif so‘zlarining qo‘llanish o‘rniga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
10. O‘zlashtirma gaplar qanday hosil bo‘ladi?
11. Uyushiq bo‘laklar haqida ma’lumot bering.
12. Gapning qaysi bo‘laklari ajratilgan bo‘lak bo‘lib kelishi mumkin?

Tayanch tushunchalar

Qo'shma gap, bog'langan qo'shma gap, biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar: ega ergash gapli, kesim ergash gapli, to'ldiruvchi ergash gapli, aniqlovchi ergash gapli, ravish ergash gapli, payt ergash gapli, o'rin ergash gapli, sabab ergash gapli, maqsad ergash gapli, natija ergash gapli, shart ergash gapli, o'xshatish ergash gapli, to'siqsiz ergash gapli, miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar, ketma-ket ergashish, to'g'ridan to'g'ri ergashish, bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bir necha ergash gapli qo'shma gaplar, aralash qo'shma gaplar.

Ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning o'zaro birikuvidan tashkil topgan gaplar **qo'shma gap** deyiladi. Masalan: *Soy guvullab oqar va uning muzdek shamoli qirg'oqda o'sgan o'nlarni silkitar edi. (Oybek.)* Ushbu gap ikki sodda gapdan tuzilgan bo'lib, ularning har biri o'z ega-kesimiga ega: *soy oqar va shamol silkitar edi.*

Qo'shma gaplarni uyushiq ega va uyushiq kesimli gaplardan farqlash kerak. Masalan: *Daryo suvi shovullab oqmoqda va yo'lidagi toshlar, ekinlarni oqizib ketmoqda edi. Yosh, qari — barcha ko'chaga yig'ildi.* Misollardagi birinchi gapda kesim, ikkinchi gapda esa ega uyushib kelgan bo'lib, bosh bo'laklari bitta, shuning uchun qo'shma gap bo'la olmaydi.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar, bog'lovchi-yuklamalar, fe'lning vazifaviy shakllari, nisbiy so'zlar va faqat ohang vositasida o'zaro bog'lanadi. Qo'shma gaplar ana shu bog'lovchi vositalariga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.
3. Fe'lning vazifaviy shakllari yordamida bog'langan qo'shma gaplar.
4. Bog'lovchi-yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.
5. Nisbiy so'zlar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.
6. Faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplar.

Qo'shma gap tarkibiy qismlarini bir-biriga bog'lashga xizmat qiluvchi *kim... u, qayerda... o'sha yerda, qancha... shuncha, qachon... o'sha vaqtda, qaysi... o'sha, qayerda... u yerda, qachon... o'shanda, kim... o'sha* kabi so'zlar nisbiy so'zlar deb ataladi. Nisbiy so'zlarning birinchi so'zi so'roq olmoshlari bilan, ikkinchi qismi esa ko'p hollarda ko'rsatish yoki kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi.

Yoki, yo, yoxud bog'lovchilari uyushiq bo'laklar bilan kelsa, undan oldin vergul qo'yilmaydi. Masalan: *Lola yoki (yo, yoxud) Manzura eriaga keladi*. Lekin bu bog'lovchi takror qo'llanganda uyushiq bo'laklar vergul bilan ajratiladi: *Shoir el-ulus ishlaridan qutulgan damlarda bekor o'tirmas edi: yo o'qir, yo yozar, yo xattotlikni mash qilar, yo musiqada yangi kuylar yaratishga urinar edi. (Oybek)*

Qo'shma gap qismlarini bog'lab kelgan *ammo, biroq, lekin, chunki, shuning uchun kabi* bog'lovchilardan oldin hamisha vergul qo'yiladi. *Esa* bog'lovchisi ham zidlov bog'lovchisi sifatida keladi, biroq u keyingi gap tarkibida boshqa zidlov bog'lovchilari kabi gap boshida emas, egadan keyin qo'llanadi. Shuning uchun vergul *esa* so'zidan oldin emas, egadan oldin qo'yiladi. Masalan: *Bugun hasharga Zafar bilan Murod keldi, ammo Bahodir kelmadi. Bugun hasharga Zafar bilan Murod keldi, Bahodir esa kelmadi.*

-u (-yu), va bog'lovchilari doimiylikni bildiradi; **-u (-yu)** juft so'z qismlarini, va *esa* uyushiq bo'laklarni bog'lashga xizmat qiladi. **Va** bog'lovchisi bilan **-u (-yu)** bog'lovchi-yuklamasi qo'shma gap qismlarini bog'lashga xizmat qilganda, ketma-ket bo'layotgan voqea-hodisalarni, ba'zan zidlov, ayiruv ma'nolarini ham ifodalaydi. Qiyoslang: *Darvozani ochdim-u, qo'lidagi xat bilan mamnun turgan Nigorani ko'rdim* (ketma-ketlik). *Kamola keldi-yu, hech narsa demay xonaga kirib keldi* (zidlov munosabati).

Shuning uchun, shu sababli, shu bois, natijada, oqibatda, -ki (-kim) bog'lovchilari bosh gap tarkibida kelib, bu gapga ergash gapning bog'lanib kelayotganligiga ishora qilib turadi. *Agar, agarda, chunki, go'yo, bamisoli, zero (zeroki), deb, toki, zotan* ergashtiruvchi bog'lovchilari ergash gap tarkibida keladi va uni bosh gapga bog'laydi. *Shuning uchun, natijada, oqibatda, shu sababli, shu bois* kabi bog'lovchilar bosh gap boshida kelganda, matnda sabab ergash gap bosh gapdan nuqta bilan ajratilishi

mumkin. Masalan: *Bu yil yomg'ir ko'p bo'ldi. Shuning uchun daryo va soylarda toshqin xavfi bor.*

Agar, agarchi, chunki, go'yo, bamisoli, zero, zotan kabi bog'lovchilar tobe gap boshida, *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli, natijada, oqibatda* kabi bog'lovchilar bosh gap boshida, *deb* bog'lovchisi ergash gap oxirida, **-ki (-kim)** bog'lovchisi esa bosh gap oxirida keladi.

Yuklamalar gap yoki uning biror bo'lagiga so'roq, ta'kid-kuchaytiruv, ajratish ma'nolarini kiritadi. **-mi, -da, -u (-yu)** yuklamalari alohida so'zlarga bog'liq holda shu so'zning qo'shimcha ma'no qirralarini bildirib kelishidan tashqari, butun bir gapga tegishli bo'lib, uning ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib, chegaralab, shuningdek, so'roq ma'nosini ham bildirib kelishi mumkin. Bu yuklamalar qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi.

Qo'shma gaplar bildiradigan ma'nolariga ko'ra 3 xil turga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergash gapli qo'shma gaplar.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Bog'langan qo'shma gaplar o'zaro teng munosabatdagi sodda gaplardan iborat bo'lib, ular teng bog'lovchilar yoki tenglanish ohangi yordamida bog'lanadi.

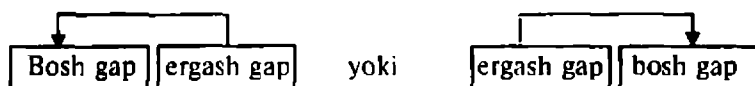
Chizmasi: -----, ---- va ----; ----, ammo -----.

Qo'shma gaplar teng bog'lovchilarning turiga ko'ra mazmuran farqlanib keladi. Biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar bir vaqtning o'zida yoki ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisalarni ifodalasa, zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda bir-biriga zid voqea-hodisalar ifodalanadi. Masalan: *Osmonga bulut chiqdi va yomg'ir yog'a boshladi. Osmonga bulut chiqdi, ammo yomg'ir yog'madi.* Ba'zan bu bog'lovchilar o'rnida **-u(-yu), -da** yuklamalari ham qo'llanishi mumkin. Tarkibidagi bog'lovchilarga ko'ra ushbu gaplar turli qo'shimcha ma'nolarga ham ega bo'ladi. Qiyoslang: *Osmonga bulut chiqdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi. Osmonga bulut chiqdi-yu, ammo yomg'ir yog'madi.* Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar *goh..., goh..., ba'zan..., ba'zan..., dam..., dam...* kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lansa, voqea-hodisalarning galma-gal bo'lishini, *yo... yo..., yo... yoki, yoxud* bog'lovchilari bilan bog'lansa, ushbu voqea-hodisalarning

biri bo'lishini ifodalaydi. Masalan: *Goh olistardan qizlarning sho'x yallalari eshitilar, goh bulbullarning yoqimli sayrashi quloqqa chalinadi. Yo siz keling, yo men boray.* Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar esa inkor ma'nosini bildiradi: *Uning na bir hamdard kishisi bor, na bir ovuntiradigan mashg'uloti.*

E s l a t m a : Bunday gaplarda keyingi gapda kesim tushib qo'lishi ham mumkin. Bog'langan qo'shma gaplar tenglanish ohangi bilan aytiladi, shuning uchun ular orasiga vergul qo'yiladi. Faqat birlashtiruv bog'lovchili qo'shma gaplarga bundan mustasno.

Ergash gapli qo'shma gaplar mazmun jihatidan teng huquqli bo'lmagan gaplardan tuzilgan bo'ladi. Bu gaplarning biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab yoki izohlab kelishga xizmat qiladi, shuning uchun **ergash gap (tobe gap)** deyiladi. Ergash gap aniqlayotgan yoki to'ldirayotgan gap esa **bosh gap** deyiladi. Ergash gap bosh gap bilan ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida tobe munosabatda bog'lanadi. Buning chizmasini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar yordamida bog'lanadi:

1. Ergashtiruvchi bog'lovchilar: *-ki, chunki, negaki, shuning uchun, sababki, basharti, go'yo, toki, garchi.*

2. Fe'ning *-b (-ib), -gach (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha)* affiksli ravishdosh shakllari

3. Fe'ning *-gan(-kan, -qan)* affiksli shakliga quyidagi kelishik affikslari va quyidagi ko'makchilarni qo'shish orqali: *-gan - da, -gan sayin, zamon,-gan vaqtda, -gan - dan so'ng, beri, keyin, -gan - day (-dek).*

4. Fe'ning shart mayli affiksi *-sa* orqali.

Ergash gapli qo'shma gaplar ergash gaplarning mazmuni va bosh gapga bog'lanish usuliga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ega ergash gapli qo'shma gaplar.
2. Kesim ergash gapli qo'shma gaplar.
3. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar.
4. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar.
5. Ravish ergash gapli qo'shma gaplar.
6. Payt ergash gapli qo'shma gaplar.
7. O'rin ergash gapli qo'shma gaplar.

8. Sabab ergash gapli qo'shma gaplar.
9. Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar.
10. Natija ergash gapli qo'shma gaplar.
11. Shart ergash gapli qo'shma gaplar.
12. O'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar.
13. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar.
14. Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar.

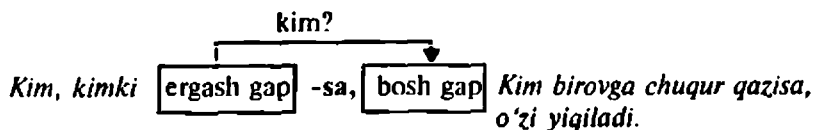
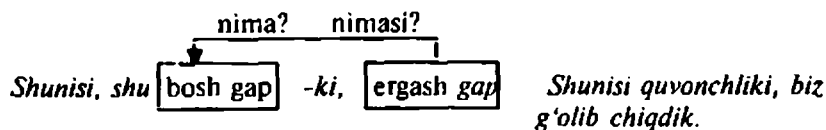
Ayrim darsliklarda ergash gapli qo'shma gaplar mazmunan faqat 5 turga bo'lib berilmoqda (Qarang: *N. Mahmudov va b. Ona tili*, 9- sinf uchun darslik, T., 2006- y.)

1. Kesim tobe gapli qo'shma gaplar.
2. Ega tobe gapli qo'shma gaplar.
3. To'ldiruvchi tobe gapli qo'shma gaplar.
4. Aniqlovchi tobe gapli qo'shma gaplar.
5. Hol tobe gapli qo'shma gaplar.

Hol tobe gaplar mazmunan vaziyat, payt, o'rin, sabab, maqsad, natija, shart, to'liqsizlik, o'xshatish, miqdor-daraja ma'nolarini ifodalashi ko'rsatib o'tilgan. Shu bois biz ergash gapli qo'shma gaplarning barcha turini to'liq berishga qaror qildik.

Quyida ergash gapli qo'shma gaplarning har birining asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqamiz:

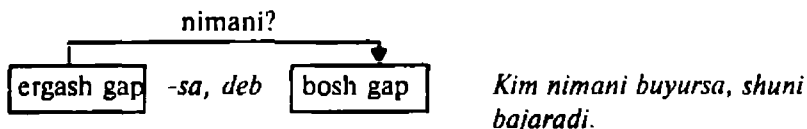
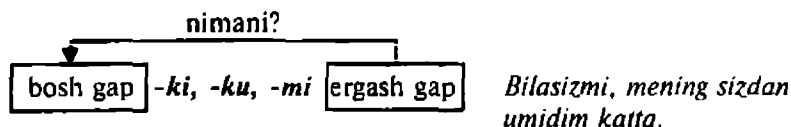
1. **Ega ergash gaplar** bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani yoki qo'llanmagan egani izohlaydi. Bog'lanishi va chizmasi:

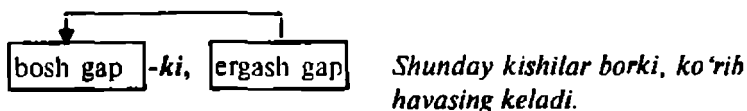
2. **Kesim ergash gaplar** bosh gapdagi olmosh yoki boshqa so'z bilan ifodalangan kesimni izohlab keladi. Bog'lanishi va sxemasi:

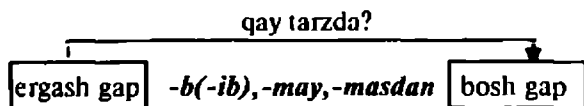
3. **To'ldiruvchi ergash gaplar** bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan yoki qo'llanmagan to'ldiruvchilarning ma'nosini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Bog'lanishi va chizmasi:

4. **Aniqlovchi ergash gaplar** bosh gapdagi so'roq bilan ifodalangan aniqlovchini izohlab keladi. Bog'lanishi va chizmasi:

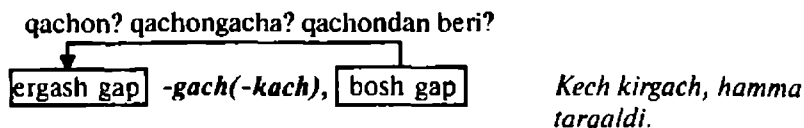

5. **Ravish ergash gaplar** bosh gapdagi kesimdan anglashilgan harakatning qay tarzda sodir bo'lishini ko'rsatadi. Bog'lanishi va sxemasi:

Bemorning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi.

6. **Payt ergash gaplar** bosh gapdagi voqea-hodisa yoki harakatning yuzaga kelish vaqtini ko'rsatadi. Bog'lanishi va chizmasi:

-gandan keyin (buyon, beri, so'ng)
 -guncha(-kuncha, -quncha)
 -masdan(burun, avval, oldin, ilgari)
 -b(-ib), -oq(-yoq), -ish bilan
 (buyon, beri), -mi

*U kelgandan keyin, biz ketdik.
 Men kelgunimcha, kutib o'tir.
 Quyosh chiqmasdan, yo'lga tushdik.
 Qo'ng'iroq chalinishi bilan oq, u
 yugurib chiqib ketdi.
 Paxta ochildimi, terishni
 boshlayveramiz.*

7. **O'rin ergash gaplar** bosh gapdagi harakatning o'rnini ko'rsatadi. Bog'lanishi va chizmasi:

qayerda? qayerga? qayerdan?

*Dunyoning qayeriga bormang,
 hamma yerda tinchlik istaydilar.*

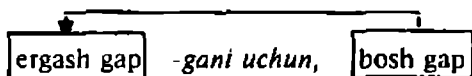
8. **Sabab ergash gaplar** bosh gapdagi voqea-hodisa va harakatning yuzaga kelish sababini bildiradi. Bog'lanishi va chizmasi:

nima uchun(sababli)?

*chunki, negaki,
 sababli, shuning
 uchun, shu sababli*

*Ko'chalarda odamlar kam,
 chunki bugun dam olish kuni.*

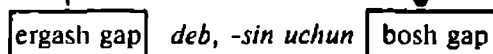

*(sababli, tufayli),
 -ganidan, -ganligidan*

*Ko'chamiz tor bo'lgani
 uchun, avtobus bir tomon-
 lama yurardi.*

9. **Maqsad ergash gaplar** bosh gapdagi harakat yoki holatning qanday maqsad bilan yuzaga kelganini bildiradi. Bog'lanishi va chizmasi:

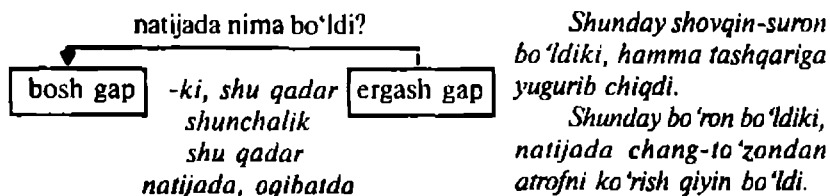
nima uchun? nima maqsadda?

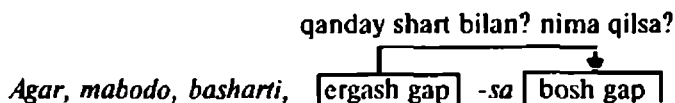
*deb, -sin uchun
 degan niyatda,
 maqsadda,*

So'zim qanday ta'sir etar ekan deb, diqqat bilan unga tikildim.

10. **Natija ergash gaplar** bosh gapdagi harakatning natijasini ko'rsatadi. Bog'lanishi va chizmasi:

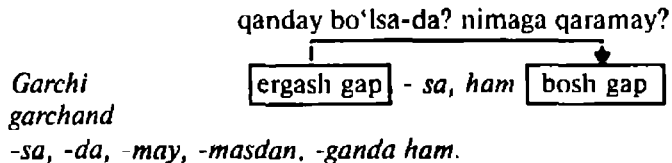
11. **Shart ergash gaplar** bosh gapdagi harakat-holatning yuzaga kelish shartini bildiradi. Bog'lanishi va chizmasi:

Mabodo jiyanim Karim yetib kelsa, orqamizdan horsin.

12. **To'siqsiz ergash gaplarda** ergash gapdagi mazmun bosh gap mazmuniga zid bo'lsa ham, bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydi.

Bog'lanishi va chizmasi:

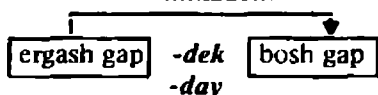
U keksaygan bo'lishiga qaramay, hali ko'zlarining o'ti so'nmagan. Quyosh allaqachon chiqqan bo'sa ham, hali atrofda qorong'ilik hukm surardi.

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar zidlov ma'nosiga ega bo'lgani uchun ba'zan zidlov bog'lovchilari ham qo'llanishi mumkin.

13. **O'xshatish ergash gaplar** bosh gapdagi harakat-holatning yuzaga kelishini biror narsaga o'xshatish, qiyoslash orqali ifodalaydi. Bog'lanishi va chizmasi:

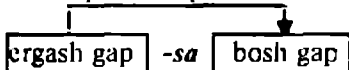
xuddi, misoli go'yo
nimadek?

*Adirlarga qip-qizil gilam yoygan-
dek, lolalar chaman bo'lib ochilib
yotibdi.*

14. **Miqdor-daraja ergash gaplar** bosh gapdagi harakatning yoki holatning darajasini ko'rsatadi. Bog'lanishi va chizmasi:

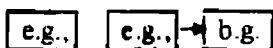
qancha? qay darajada? qancha
miqdorda? qanchalik?

*Kattalar qancha ishlasha, bolalar
ham shuncha ishlashardi.*

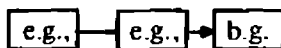
Ba'zan bir bosh gapga bir necha ergash gaplar bog'lanib kelishi ham mumkin. Bunday gaplar bir necha **ergash gapli qo'shma gap** deb ataladi va bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Ular bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri yoki ketma-ket bog'lanishi mumkin. Chizmasi:

To'g'ridan-to'g'ri ergashish

*Bulbul nag'ma soz etib,
chechaklar ishva-noz etib,
yuz ochdi bahor.*

Ketma-ket ergashish

*Quyosh tikkaga kelgach,
havo shunday isiydiki,
kishi chidab tura olmaydi.*

To'g'ridan to'g'ri ergashib bog'langan qo'shma gaplar uyushgan yoki uyushmagan holda kelishi mumkin. Uyushiq ergash gaplar bir turda bo'lib, bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Uyushmagan ergash gaplar har xil so'roqqa javob bo'ladi. Masalan:

u y u sh g a n

[e.g.] nima qilsa? [e.g.] nima bo'lsa? [b.g.] nima bo'ladi?

Yomg'ir tinsa, havo ochilib ketsa, biz dalaga chiqamiz.

Ketma-ket bog'lanishdagi ergash gaplarda ega uyushmagan bo'ladi va har xil so'roqqa javob bo'ladi. Masalan:

[e.g.] nima bo'lsa-da? [e.g.] nima uchun? [b.g.] nima bo'ladi?

Tashqari yorug' bo'lsa-da, eshik yopiq bo'lgani uchun, xona qorong'i edi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Sodda gaplarning o'zaro bog'lovchilarsiz, mazmun va ohang vositasida bog'lanishi bog'lovchisiz qo'shma gap deyiladi. Bunday gaplar anglatadigan ma'nolariga ko'ra quyidagi tinish belgilari bilan ajratiladi:

1. Bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisalarni ifodalaganda, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Kechasi shamol tindi, yo'l azobidan horigan odamlar uyquga ketdilar.* Bunday gaplar sanash ohangi bilan aytiladi va mazmun jihatidan biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarga sinonim bo'lib qo'llana oladi. Qiyoslang: *Kechasi shamol tindi va yo'l azobidan horigan odamlar uyquga ketdilar* (bog'lovchili qo'shma gap).

2. Sodda gaplarning mazmuni bir-biriga unchalik yaqin bo'lmasa yoki sodda gaplarning o'zida vergul ishlatilgan bo'lsa, ular orasiga nuqtali vergul (;) qo'yiladi. Masalan: *Pag'a-pag'a mayin qor osmondan quyilib turadi; shamolning sekin, bo'g'iq guvullashi eshitiladi.*

3. Keyingi sodda gap oldingi sodda gapdan anglashilgan fikrning sababini, natijasini bildirsa yoki avvalgi fikrni izohlab, to'ldirib kelsa, ular orasiga ikki nuqta (:) qo'yiladi. Masalan: *Osmonda na oy, na yulduz ko'rinadi: havoning avzoyi buzug edi.* (Sabab ergash gapli qo'shma gap.)

4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tarkibidagi sodda gaplar mazmuni zidlikni bildirsa, bir-biriga o'xshatilsa yoki birinchi gap ikkinchi gapning paytini yoki shartini bildirsa, ular orasiga tire (—) qo'yiladi. Bunday gaplar zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarga, payt va shart ergash gapli qo'shma gaplarga sinonim bo'lib qo'llana oladi. Quyidagi gaplarni qiyoslang:

Ko'z qo'rqq, ammo qo'l botir. — Ko'z qo'rqq—qo'l botir.
Yurt tinch, shuning uchun sen tinch. — Yurt tinch—sen tinch.

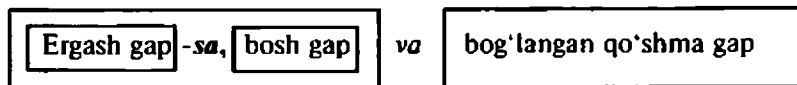
Ko'rib turganingizdek, bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan yoki ergash gapli qo'shma gaplarga, ba'zan esa har ikkisiga ham sinonim bo'lib qo'llana oladi. Shu bois ketingi vaqtlarda qo'shma gaplar faqat 2 turga bo'linmoqda va bog'lovchisiz qo'shma gaplar ularning sinonimi sifatida qaralmoqda.

Murakkab qo'shma gaplar kamida uch va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro bog'lanishidan yuzaga keladi. Bunday qo'shma gaplar bog'lanish yo'li bilan ham, ergashish yo'li bilan ham tuzilishi mumkin. Masalan: *Bahor keldi, mayсалar ko'kardi va*

dalalar ko'm-ko'k tusga kirdi. (Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap.)

Biroz vaqt o'tgach, bulut tarqab, quyosh zarrin nurlarini tarata boshladi. (Payt ergash gapli va ravish ergash gapli qo'shma gap.)

Murakkab qo'shma gaplarning ko'pi aralash tipda bo'ladi. Masalan: Kattalar qancha ishlasa, bolalar ham shuncha ishlardi, biroq xo'jayin ularga kam haq to'lardi. (Miqdor-daraja ergash gap va bog'langan qo'shma gap.) Chizmasi:

Nazorat savollari

1. Qanday tuzilishga ega bo'lgan gaplar qo'shma gap deyiladi?
2. Qo'shma gaplar qanday turlarga bo'linadi?
3. Bog'langan qo'shma gaplar qanday grammatik vositalar bilan bog'lanadi?
4. Ergash gapli qo'shma gaplar tarkibi jihatidan necha qismga bo'linadi?
5. Ergash gapli qo'shma gaplar necha xil turga bo'linadi va qanday vositalar bilan bog'lanadi?
6. Ketma-ket ergashish va to'g'ridan to'g'ri ergashish deganda nimani tushunasiz?
7. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qanday vositalar bilan bo'g'lanadi?
8. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qaysi gaplarga sinonim bo'lib qo'llanishi mumkin?
9. Murakkab qo'shma gaplar deb qanday gaplarga aytiladi?
10. Aralash turdagi murakkab qo'shma gaplar qanday gaplardan tuziladi?

VII. USLUBIYAT

TIL VA NUTQ

Tayanch tushunchalar

Uslubshunoslik (stilistika), til, nutq, sintaktik sinonimiya, sodda gaplar sinonimiyasi, qo'shma gaplar sinonimiyasi, uslubiy xatolar.

Til – ma'lum kishilar jamoasi a'zolarining muloqoti uchun muhim va asosiy vosita hisoblangan o'ziga xos belgilar tizimi bo'lib, jamiyatda tafakkurning rivojlanishi uchun, madaniy-tarixiy an'analarni avloddan-avlodga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Nutq—ifodalangan ma'lumot talabiga mos holda til qoidalari asosida tuzilgan til belgilarining tartibidir. Til nutqqa aylangach, moddiy ahamiyat kasb etadi. Nutq—nutq organlari (a'zolari)ning harakati natijasida paydo bo'ladi. Nutq a'zolarining harakati nutq faoliyati hisoblanadi. Nutq faoliyati deganda inson organizmining nutq tuzish uchun zarur hisoblangan ruhiy-fiziologik ishining yig'indisi tushuniladi.

Til va nutq o'rtasidagi munosabat tilshunoslikning ham, psixologiyaning ham muhim muammolaridan biridir. Bu muammo bo'yicha tilshunoslikda, ayniqsa, rus tilshunosligida muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ammo, bizningcha, bu muammo o'zbek tilshunosligida hali yetarlicha o'rganilgan deb aytib bo'lmaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, hozircha nutqning yagona va mukammal ilmiy ta'rifi yo'q. Hatto nutq xususiyatini til xususiyati sifatida talqin qilish, ba'zan esa „til“ va „nutq“ tushunchalarini tenglashtirish hollari ko'zga tashlanib turadi. Nutq odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishining alohida usuli sifatida ta'riflanmoqda. Bu ta'rif tilning xususiyatiga ham to'g'ri keladi.

Nutq til imkoniyatlaridan hosil bo'ladi. Ya'ni til imkoniyatlari nutqda o'z kuchiga ega bo'ladi, so'z nutqda ijtimoiy mohiyatga aylanadi. Nutq, asosan, tinglovchi faoliyatidagina ijtimoiy mohiyatga ega bo'ladi. Ko'rinadiki, til va nutq o'zaro uzviy bog'liq bo'lishi bilan bir qatorda, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan alohida-alohida hodisalardir.

Til birliklari harf, soʻz, qoʻshma soʻz va iboralardan iborat boʻlib, ular til vakillarining barchasiga birday tushunarli, tayyor holga keltirilgan imkoniyatdir. Nutq birliklari esa tovush, soʻz birikmasi, gap boʻlib, ular individual xarakterga ega. Umumiylik til elementlarining soʻzlovchi tomonidan ifoda maqsadiga koʻra erkin qoʻllana olishida koʻrinsa, individuallik esa har bir kishining oʻziga xos nutqi borligida, uning oʻziga xos tuzilishida, talaffuzi yoki yozilishida va boshqa shu kabilarda koʻrinadi. Demak, til umumiylik, nutqiy faoliyat xususiylik, nutq esa ayrimlik kategoriyasiga aloqador.

Maʼlumki, nutq ogʻzaki va yozma koʻrinishlarga ega. Ogʻzaki nutq soʻzlovchi gapirib turgan vaqt birligidagina mavjud boʻlib, bu jarayon tugashi bilan nutq ham tugaydi. Ammo nutq taʼsirida uygʻongan hayajon, berilgan axborot maʼlum vaqtgacha tinglovchi ongida saqlanishi, uning xulqiga taʼsir etishi mumkin.

Sodda gap sinonimiyasi. Oʻzbek tilida gap qurilishi boy stilistik imkoniyatlarga ega. Masalan, quyida ikki tarkibli va bir tarkibli gaplar sinonimiyasini koʻramiz: *Elga qoʻshilgan er boʻladi, eldan ajralgan yer boʻladi.* — *Elga qoʻshilsang, er boʻlasan, eldan ajralsang, yer boʻlasan.* (Maqol)

Yuqoridagi har ikki gapda ham bir xil mazmun ifodalangan, ammo gap qurilishi ikki xil: birinchi gap ikki tarkibli, ikkinchi gap shaxsi umumlashgan bir tarkibli gapdir. Bular maʼno oʻtkenasiga koʻra ham farq qiladi: birinchi gapda hayotiy tajriba ifodalanyapti, ikkinchi gapda esa fikr umumga qaratilyapti.

Bir tarkibli gaplar ham oʻzaro sinonim boʻlib kela oladi. Masalan: *Kechaga taklif qogʻoz bilan kiritishadi* — *Kechaga taklif qogʻozi bilan kiritiladi.* Bunda birinchi gap egasi topiladigan gaplarning shaxsi noaniq turi, ikkinchisi esa egasi topilmaydigan shaxssiz gapdir. Bularning umumiyliigi bir tarkibli gaplarning egasiz turi boʻlishida, mazmundagi farq birinchi gapda shaxs noaniq boʻlsa ham, uni topish mumkinligi, ikkinchi gapda esa harakatning shaxs istagiga bogʻliq emasligi, egani topish mumkin emasligidadir.

Sintaktik sinonimiya — uslubshunoslikning eng muhim vositalaridan biri boʻlib, fikrni rang-barang ifodalash uchun qulayliklar tugʻdiradi.

Qoʻshma gaplar sinonimiyasi. Sinonimiya tasviriy vositalar tizimiga kirib, nutq madaniyati bilan bogʻliq boʻlgani uchun ham til haqidagi fanlar tizimida asosiy fanlar qatoridan oʻrin oladi. Grammatik sinonimlarni oʻrganish tilning grammatik tizimini

chuqurroq bilishga ham yordam beradi: *Men o'zimning kimligimni sizga aytib berdim, ammo siz o'zingizning kimligingizni aytib bermadingiz. (S. Ahmad) Men o'zimning kimligimni sizga aytib berdim, siz o'zingizning kimligingizni aytib bermadingiz.* Har ikki gapda zidlik munosabati ifodalangan. Lekin birinchisi—bog'langan qo'shma gap, ikkinchisi esa bog'lovchisiz qo'shma gap.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bog'langan qo'shma gaplarning bog'lovchili turi bog'lovchisiz turi bilan, ergashgan qo'shma gaplarning yordamchili turi yordamchisiz turi bilan sinonimiya hosil qiladi. Yana shu narsa aniqki, qo'shma gaplarning bog'lovchili yoki yordamchili turlari ko'proq kitobiy nutq uchun, bog'lovchisiz turlari so'zlashuv nutqi uchun xarakterlidir. Masalan, bog'langan qo'shma gaplar sinonimiyasini ko'ramiz: *Quyosh chiqdi, biroq kun isigani yo'q. Quyosh chiqqan, kun isimayapti.* Keltirilgan gaplarning biri bog'langan, ikkinchisi esa bog'lovchisiz qo'shma gapdir. Har ikki gapda zidlik munosabatining ifodalanishi sintaktik sinonimiyani yuzaga keltirgan.

Ergash gapli qo'shma gaplar sinonimiyasiga misol: *Otaxonning yuragi shuv etib ketdi, chunki to'pponchani o'z ko'zi bilan birinchi ko'rishi edi. (As. M.) —Otaxonning yuragi shuv etib ketdi: to'pponchani o'z ko'zi bilan birinchi ko'rishi edi.* Bu misolda bir xil mazmun ifodalangan, lekin birinchi gap ergash gapli qo'shma gap, ikkinchisi esa bog'lovchisiz qo'shma gapdir.

Qo'shma va sodda gaplar ko'pincha o'zaro sinonim bo'lib qo'l-lana oladi. Bunda ko'pincha to'ldiruvchi va ega ergash gaplar sodda gaplar bilan sinonimiya hosil qiladi: *Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi. (G' G') Seni Vatan kutishini bilib qo'y.*

Uslubiy xatolar va ularni bartaraf etish. Til hodisalarini to'g'ri hal qilmaslik turli uslubiy xatolarni keltirib chiqaradi. Kamchilik tilda emas, balki nutqda uchrab turadi. Chunki, birinchidan, nutq individual xarakterga ega, ikkinchidan, barcha so'zlovchilarning tildan maqsadga muvofiq tarzda foydalanish saviyasi bir xil emas.

Shunga ko'ra uslubiy xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladigan ayrim hodisalarni ko'rsatib o'tamiz: 1) iboralarni noto'g'ri qo'llash; 2) paronimlardan noto'g'ri foydalanish; 3) sinonimlarni noto'g'ri qo'llash; 4) evfemizmlarni o'rinli qo'llay olmaslik orqali; 5) omonim va ko'p ma'noli so'zlarni farqlamaslikdan; 6) nutq uslublarini bilmaslik natijasida. Masalan: *1) O'tloqdagi sigir boshini ko'tarib atrofga nazar tashladi (gazetadan).* Bu gapda *nazar tashlamoq* iborasi noto'g'ri qo'llandi. *Nazar tashlamoq* iborasi faqat

insonlarga xos; 2) **Guruchlik ovqat keltirishdi** emas, balki **guruchli ovqat** deyilishi lozim.

O'zbek adabiy tili amaliyotida uslubiy xatolarning qo'llanishini nazorat qiluvchi asosiy fanlardan biri „O'zbek tilining uslubshunosligi“dir. Keyingi paytlarda tilning mazmuniy tomonini o'rganish ko'proq odat tusiga kirmoqda. Bu tabiiy hol. Chunki biz ham iqtisodiy, ham madaniy, ham siyosiy yangi bir jimiyat qurish uchun intilyapmiz. Tilimiz ham shunga yarasha bo'lmog'i shart. Buning uchun til qonuniyatlarini o'rganishga mehr qo'ymoq zarur. Ana o'shanda tilimizda (nutqimizda) g'aliz jumlar uchramaydi. Tilning qonun-qoidalarini bilmay turib, uning uslubiy xususiyatlarini egallash mumkin emas.

Nazorat savollari

1. Uslubshunoslik nimani o'rgatadi?
2. Til va nutq o'rtasida qanday farq mavjud?
3. Funktsional stilda nutqning qanday uslublari o'rgatiladi?
4. Sintaktik sinonimiya deganda nimani tushunasiz va sinonimiya hodisasining boshqa ko'rinishlardan qanday farqi bor?
5. Nutqda qanday gaplar o'zaro bir-biriga sinonim bo'lib kela oladi?
6. Uslubiy xatolarni keltirib chiqaradigan omillar nimalardan iborat?

MATN

Tayanch tushunchalar

Matn, bayoniy matn, to'liq bayon, qisqa bayon, tasviriy matn, hikoyalash, tasvirlash, tasviriy-ta'siriy vositalar.

Har qanday nutq matndan iboratdir. „Matn“ tushunchasi „til“, „nutq“ tushunchalari bilan mustahkam aloqadadir. Shuning uchun „til“, „nutq“, „matn“, „matn ma'nosi“, „nutq madaniyati“ tushunchalarini bir-biriga munosabatdoshlikda o'rganish zarur bo'ladi.

Matn u yoki bu holda tugallangan mazmun (ma'no) va nutq birligini o'zida shakllantirgan hamda ifodalangan og'zaki yoki yozma asardir.

Matnning belgilari quyidagilar:

* Matn gaplardan tashkil topadi.

* Matndagi gaplar o'zaro ichki (mantiqiy) va tashqi (grammatik) bog'liqlikda bo'ladi.

* Matnda u yoki bu hodisa — voqea haqidagi mazmun bo'ladi.

Matnda gaplar bir-biri bilan **mantiqan** va **grammatik** jihatdan bog'langan bo'ladi. Mantiqan to'g'ri tashkil topgan matndagi har bir gap fikrning rivojlanishida o'ziga xos bosqich hisoblanadi. Tashqi jihatdan gaplar bir-biri bilan **grammatik** bog'lovchi vositalar yordamida (bog'lovchilar, yuklamalar, modal so'zlar va hokazolar) birikadilar.

Bayoniy matn. Bayon berilgan matn mazmunini o'z so'zlari bilan qayta yozishdir. Bayoniy matnda ijodkor berilgan matndagi muhim so'zlarni, so'z birikmasi, gaplarni o'z matniga kiritadi. Bayonda berilgan matn to'liq yoki qisqa aks ettiriladi. Qisqa bayonda matndagi eng zarur fikrlargina saqlanib, voqealar tafsiloti berilmaydi. **Qisqa bayon** yozayotgan kishi manbadagi birlamchi va ikkilamchi darajali fikrlarni to'g'ri anglay olishi, shunga ko'ra uning mazmunini berishi lozim. Qisqa bayonda ham manbadan ko'chirmalar berilishi mumkin. Bunday bayonda voqealar siqiq holda ifodalanadi.

To'liq bayonda manbaning mazmuni ancha keng, ba'zi bir tafsilotlari bilan ifodalanadi. Gaplarning shaxslari almashtirilib ishlatilishi mumkin.

Tasviriy bayon. Tasvir nutqda ifodalangan narsa yoki hodisani **maxsus til vositalari orqali xarakterlash**, uning xususiyatlarini, sifatlarini ko'rsatish usulidir. Tasviriy matndan fikr yuritiladigan shaxs, narsa yoki voqea-hodisani tinglovchi tasavvurida yorqin shakllantirish uchun foydalaniladi.

„Uning ko'z oldida holalik yillari gavdalanadi. Shahar chekkasidagi tor, katalak hovli. Darvoza oldidagi chorkunj, mehmonxonada otasi Zaynish ko'sa mahsi tikardi. Hamma duzandalar singari uning ham rangi zahil, ko'zlari yoshlanib turar, yelkalari ho'kkaygan va bo'yni biroz qiyshiqroq edi. Ishlaganida ham, yurganida ham doim xayol surardi.“ (N. Aminov)

Ko'rinadiki, muallif o'z nutqida tasvirdan keng foydalangan. O'quvchilarga voqea-hodisalar, shaxslar haqida ma'lumotlar berishda tasvir muhim ahamiyat kasb etadi. Tasviriy matndan ijodkorlar o'z asarlarida unumli foydalanadilar. Badiiy asar qahramonlarining tashqi ko'rinishi va fazilatlarini maxsus so'zlar orqali sifatlab berish o'quvchilarda o'sha asar va uning qahramonlari haqida katta qiziqish uyg'otadi. Har qanday tasviriy matn hikoya usuliga asoslanadi.

Hikoya qilish. Bo'lib o'tgan va yuz beradigan voqea-hodisalarni batafsil so'zlash hikoya qilish hisoblanadi. Kichik hajmdagi nasriy

asarlari, katta asarlarning ayrim parchalari ba'zan og'zaki nutqda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin. Bunda har bir narsa va hodisa o'z nomi, sifatleri bilan bayon etiladi. Masalan, „*Qishli-qirovli kunlar boshlandi. Bir necha kungacha kechalari muttasil shamol xuruj qilib, shovqin-suron ko'tardi*“.

„*Norin yuzi qaymoq tusini oldi. Uzoq yo'l bosib holdan toygan kabi erinibgina siljir, asta-sekin suv ustini muz qoplardi. Avvaliga dala-dashtni yuzalab yog'ayotgan qor birdan bo'ralashga o'ldi. Tez-tez bo'ron xuruj qiladi. Ertalab tursangiz hammayoq tizza bo'yi oppoq qor. Shu alpozda ko'p o'tmay daryoni butunlay muz qopladi. Bordi-yu, xiyolgina havo tinchib, quyosh salgina jamol ko'rsatadigan bo'lsa, daryo yuzi bola-baqraga to'lib ketar, yaxmalak otish, olg'ish-xokkey o'yiniga ishqibozlarning allamahalgacha qiy-chuvllari tinay demasdi.*“ (J. Abdullaxonov)

Ko'rinadiki, har qanday matn, ayniqsa badiiy matn tasvirga boy bo'ladi. Matndagi tasvir kuchi kitobxonni bevosita o'ziga hamroh qilib oladi. Ushbu hamrohlik, birinchidan, kitobxonni ma'lum xabardan ogoh etsa, ikkinchidan, uning estetik hissini uyg'otishga ko'maklashadi.

Tilga rang-baranglik berish, badiiylikni kuchaytirish niyatida ham ko'proq turli xil tasviriy vositalarga murojaat qilinadi. Biror narsa-hodisani boshqa narsa-hodisalardan ajralib turadigan o'ziga xos xususiyatini ta'kidlash uchun uning maxsus belgisini ko'rsatib turuvchi so'zlardan foydalaniladi. Yoki shu narsa-hodisa belgisini uzundan uzoq gaplar vositasida izohlab o'tirmasdan, uni boshqa biror narsa-hodisaga o'xshatish bilan aniqlikka erishiladi. Bunday vositalar tilshunoslikda tasviriy vositalar atamasi bilan yuritiladi.

Tilning tasviriy vositalari badiiy, publitsistik va so'zlashuv uslublarida keng qo'llanadi. Bu ma'lum matnni ta'sirchan, tasvirga boy bo'lishiga imkon beradi. Ular quyidagilar: metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, epitet, o'xshatish, ironiya, antifraza, sarkazm, parafraza, allegoriya, simvol va boshqalar. Shuni ta'kidlash joizki, metafora har qanday ko'chimning asosini tashkil etadi. Ya'ni tasviriylikning zamirida o'xshatish, ta'sirchanlik yotadi. Bu xususiyatlarning barchasi metaforaning u yoki bu jihatlariga to'g'ri keladi.

Metafora — grekcha „ko'chim“ degan ma'noni bildirib, nutqda obrazlilik, emotsiya berish niyatida, narsa va hodisalar o'rtasidagi

o'xshashlikka asoslanib, so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatishdir. Masalan, *Taxt qanaqa ma'rifatga poydevor bo'lgay? Vaholanki, toj boshdagi fikrga qafas.* (M. Shayxzoda)

Metonimiya — grekcha „boshqa nom berish“ degan ma'noni anglatadi. Metonimiya tilga olinmagan nom bilan tilga olingan nom o'rtasida to'la uyg'unlik borligini taqozo etadi. Masalan, *Samovorda osh qilmoq (choyxonada), dasturxonga qarang (noz-ne'mat ma'nosida).*

Sinekdoxa — narsa va hodisalar orasidagi miqdor munosabati asosida ko'chma ma'no hosil qilishdir. Masalan, *Boy doim tuyoqni ko'paytirishni o'ylar edi (qoramol ma'nosida).*

Epitet (sifatlash) — grekcha „izohlovchi“ degan ma'noni bildiradi. Epitet she'riy aniqlovchidir: *Qora kunlar, moviy osmon.*

O'xshatish — ikki narsa yoki voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berishdir: *sutdek oppoq, paxtadek yumshoq.*

Yozuvchi turmushni, voqea-hodisalarni aniq, ta'sirchan ifodalash maqsadida xalqning til boyliklaridan, tilning xilma-xil imkoniyatlaridan foydalanadi. Yozuvchi o'z leksikasini xalq tili lug'at tarkibining yangi-yangi elementlari bilan boyitib boradi. Tilimizning bunday boyib borishi ichki boyish hisoblanib, uning boyishida tasvir vositalari alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, tasviriy vositalar nutqimizni sifat jihatidan boyitib boradi. Tilimizning lisoniy imkoniyatlarini yanada oshiradi.

San'atkor yozuvchi voqelikdan, turmushdan mavzuni tanlay bilishigina emas, balki uni obrazli tarzda badiiy yorita olishi ham lozim. Bu esa shoir va yozuvchidan zo'r iste'dod hamda jiddiy mehnatni talab qiladi. Ana shundagina ijodkor insonning o'y-fikrlarini, his-tuyg'ularini, kurash va intilishlarini o'quvchida estetik zavq uyg'ota oladigan, uni to'lqinlantira oladigan va hayajonga sola oladigan qilib ifodalab bera oladi.

Nazorat savollari

1. Bog'lanishli nutq deganda nimani tushunasiz?
2. Matn deb nimaga aytiladi va u qanday turlarga bo'linadi?
3. Bayoniy matn qanday turlarga bo'linadi?
4. Hikoyalash va tasvirlash usullari haqida gapirib bering.
5. Tasviriy matn qanday tuziladi?
6. Tasviriy — ta'siriy vositalarga nimalar kiradi?

NUTQ USLUBLARI

Tayanch tushunchalar

Nutq uslublari, funksional uslub, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi, elliptik vosita, ekspressivlik, paradigmatika, sintagmatika, adabiy til me'yorlari, ilmiy uslub turlari: sharh, tezis, maqola, taqriz, referat, doklad, dissertatsiya. Termin. Publitsistik uslubning ilmiy va ommabop turlari. Notiqlik, voizxonlik. Rasmiy uslub, hujjatchilik, ma'muriy hujjatlar, tashkiliy hujjatlar, qolipli hujjatlar, huquqiy hujjatlar, qonunchilik uslubi, qonunchilik texnikasi, rasmiy yozishmalar, idoraviy yozishmalar, shaxsiy xatlar.

Ma'lumki, gap nutqning eng kichik birligi hisoblanadi. Biz gaplar vositasida biror narsani ataymiz, biron-bir narsa haqida xabar beramiz, aytilayotgan fikrga o'z munosabatimizni, his-tuyg'ularimizni bildiramiz. Demak, gaplar bir nechta funksiyani: nominativ—atash, kommunikativ—xabar, darak va ekspressiv vazifalarini bajaradi. Har qanday tilning eng asosiy vazifasi, avvalo, kommunikativ funksiya bo'lib, insonlar bir-birlari bilan o'zaro axborot almashishda eng zarur aloqa vositasi sifatida gaplardan foydalanadilar. Biroq insonlar nutqiy sharoitga, ko'zlagan maqsadlariga qarab til vositalarini tanlab ishlatadilar va shu tarzda nutqning turli vazifaviy uslublari vujudga keladi. Demak, **uslubiyat** muayyan fikrni va unga munosabatni bildirish uchun tilning turli vositalaridan maqsadli tarzda tanlab foydalanish yo'llarini o'rgatuvchi til bo'limidir. Jahon tilshunosligida uslubiyat **stilistika** deb yuritiladi.

Nutq uslublarning har biri tilda alohida yagona bir tizimni tashkil qiladi. Nutq uslubining bir-biriga bog'liq elementlar tizimini tashkil qilishi aloqa-aralashuv quroli bo'lgan tilning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibining har biri ham alohida bir tizimni, tilning o'zi esa yaxlit holda butun bir tizimni tashkil etadi. Tilning funksional uslublari mana shu leksik, grammatik va fonetik tizimlarga xos barcha vositalarning ma'lum kommunikativ maqsadga ko'ra uyushishi tufayli bunyodga keladi. U faqat muayyan hodisalar tizimi bilangina emas, balki ularning bog'lanishi, aloqasi va munosabatlari bilan ham xarakterlanadi. Demak, nutq uslublari tilning vazifasi— funksiyasi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham ular funksional uslublar deb ham yuritiladi.

Funksional uslubning umumxalq tili xazinasidan tanlab olgan vositalari ayni shu stil sistemasini tashkil qiladi. Tildagi bu uslubiy hodisalar tarqoq xarakterda bo'lmay, balki kommunikativ vazifasi va umumiy stilistik bo'yog'i bilan o'zaro aloqador elementlar tizimini tashkil etadi.

Nutq uslublari o'ziga xos belgi va farqlardan qat'i nazar, adabiy til me'yorlari asosida umumiylikka ega. Adabiy me'yor tilning tovush tizimini, grammatik qurilishi hamda uning lug'at tarkibidagi eng tiniq hayotiy va zaruriy elementlarni tanlab olish asosida tashkil topadi. U tilning eng yuksak, ishlangan, silliqlashgan shaklidir. Adabiy me'yorlar faqat yozma adabiy til uchungina taalluqli bo'lmay, u og'zaki adabiy til uchun ham zaruriy holatdir. Shuning uchun ham adabiy tilning og'zaki shaklida (ma'ruza, radio-televideniyaedagi chiqishlar, jonli suhbatlar) ham adabiy normaga bo'ysuniladi, uning qonun-qoidalariga rioya qilinadi. Tilning vazifadosh uslublari nutq ko'rinishlarining asosiy funksiyalariga (aloqa-aralashuv; ta'sir etish vositasi bo'lishiga) muvofiq qismlarga bo'linishidir.

Shunga ko'ra adabiy til quyidagi funksional uslublardan tashkil topadi:

- so'zlashuv uslubi;
- badiiy uslub;
- ilmiy uslub;
- publitsistik uslub;
- rasmiy uslub.

So'zlashuv uslubi

Hozirgi o'zbek tilining so'zlashuv uslubi ikki asosiy turga ajratiladi: **adabiy so'zlashuv uslubi va oddiy so'zlashuv uslubi.**

Adabiy so'zlashuv uslubi tilning adabiy normalariga mos, tartibga solingan va ishlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi. Uning tili sodda: jargon va sheva elementlaridan xolidir. Adabiy so'zlashuv uslubi o'z adabiy tilini bilgan kishilar uchun tanish va ma'lum bo'lgan asosiy uslub hisoblanadi. Tilning adabiy so'zlashuv uslubi kundalik aloqa-aralashuv uchun xizmat qiladi: maktablarda va o'quv yurtlarida o'qitish ishlari shu uslubda olib boriladi, undan badiiy adabiyotda juda keng foydalaniladi. Qisqasi, adabiy so'zlashuv uslubi umumxalq adabiy tilining eng keng va universal turidir.

Oddiy so'zlashuv uslubi uchun esa betakalluflik bilan erkin muomala – aloqa qilish xarakterli xususiyatdir. Unda so'zlashuv

nutqiga xos emotsionallik yaqqol sezilib turadi. Bu hol, ayniqsa, uning sintaktik qurilishida, lug'at boyligidan so'z tanlashida yaqqol ko'rinadi. Oddiy so'zlashuv uslubi tarkibiga sodda tilga xos elementlarni, ya'ni u yoki bu darajada tilning adabiy normalariga mos kelmaydigan fonetik, grammatik va leksik-frazeologik hodisalarni kiritish mumkin. So'zlashuv uslubining bu ikki turi o'zining bir qator grammatik, leksik-frazeologik va fonetik xususiyatlariga ega.

So'zlashuv uslubida, bir tomondan, umumadabiy tilga xos, ikkinchi tomondan, og'zaki nutqqa xos talaffuz xususiyatlarini ko'rish mumkin.

Nutqning xarakter va xususiyatlariga ko'ra talaffuz normalarini ikki turga ajratish mumkin. Birinchi talaffuz normasi lektorlar, aktyorlar, diktorlar, notiqlar nutqi uchun xarakterli bo'lib, adabiy til normalariga rioya qilishni talab etadi, unda har bir so'z aniq, dona-dona talaffuz qilinishi shart.

Talaffuzning ikkinchi til normasi esa, asosan, so'zlashuvda, og'zaki nutqda uchraydi. So'zlashuv uslubida umumiste'moldagi adabiy-neytral so'zlarni talaffuz qilishda birmuncha erkinlik sezilib turadi. So'zlashuv uslubiga xos so'zlar, ko'pincha, amaldagi adabiy til normalaridan farqlanuvchi yoki unga qarama-qarshi keluvchi fonetik belgilarga ega. Buning quydagi ko'rinishlari mavjud:

1. So'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashinishi: *tuproq—turpoq, aylanmoq—aynalmoq.*

2. So'z tarkibidagi tovushlarning tushib qolishi: *quflamoq—quflamoq, tashlamoq—tashamoq.*

3. Biror tovushning orttirilishi: *yechmoq—chechmoq, yangidan—yangitdan.*

4. Tovush almashinishi: *ko'ylak—ko'ynak, munchoq—mo'n-choq.*

5. Affikslar qo'shilishi natijasida o'zak-negizlarda hosil bo'ladigan qisqartmalar: *olibdi—opti, kelibdi—kepti* kabilar.

Ma'lumki, til — ummon. Undan imkoniyatga yarasha, tarixan shakllangan ma'lum ko'nikmalar asosida foydalaniladi. Bu ko'nikmalar yig'indisi tilning umumiy normasini tashkil etadi. Umumiy norma qardosh tillarga nisbatan belgilanadi. O'zbeklar nutqini qardosh tillardan ajratib turuvchi normalar o'zbek tilining umumiy me'yoridir. Bu me'yorga juda qattiq amal qilinadi. Uni buzish til tizimi imkoniyatlaridan chetga chiqish hisoblanadi.

Til me'yorlari hamma vaqt harakatda va faoliyatda bo'ladi. Paradigma (tildagi imkoniyatlar)ning u yoki bu a'zosini tanlashda yoki so'zning sintagmatik (til imkoniyatlaridan sharoitga mos foydalanish) imkoniyatlarni tanlashda norma asosiy boshqaruvchilik (regulatorlik) rolini bajaradi. Nutq muallifiga bu to'g'ri, bu noto'g'ri yoki bu o'rinli, mana bu o'rinsiz va hokazo qabilida buyruq berib turadi. Nutqda muallifning qanday so'zini tanlashi kerakligini norma belgilaydi. Masalan: *ma'qul* so'zi *yaxshi* ma'nosini bersada, ammo bugungi jamiyat a'zosining til normasida faol emas, balki *zo'r*, *yaxshi* (*to'g'ri*) ma'nolari (so'zlari) qo'llanmoqda. Ayniqsa, nutq uslublari tilning normasiga qattiq rioya qilishi shart. Aks holda so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilmaslik ham til normasini buzish demakdir. Shuning uchun ham har bir nutq uslubi o'z fonetikasi, leksikasi va grammatikasiga ega.

Shu narsa ma'lumki, til imkoniyatlaridan tanlash, to'g'ri yoki noto'g'riligini ajratib olish xalqning milliy tili shakllanayotgan davrda ancha qiyin kechadi. Milliy tilimiz XX asrning 20—40- hamda 90-yillarida ana shunday keskinlik davrini boshidan kechirdi va kechirmoqda.

Adabiy tilning badiiy va ilmiy-uslubiy adabiyotlarda mustahkamlanib borishi natijasida asta-sekin til normasi ham qat'iy tus ola bordi. Yozma adabiyot normaning takomillashtirilishiga yordam beradi. Darhaqiqat, me'yor milliy tilning sofligini ta'minlaydi. Chunki u dialektlarning o'zaro munosabati bilan, tillararo ta'siri bilan bog'liq holda mavjud bo'lgan xilma-xil ikkilanishlarni yo'qotadi. Xullas, norma jamoaning bir-birini yaxshiroq anglash maqsadida qo'llash orqali shakllangan tilning amaldagi ifodasidir. Xuddi shu maqsad yagona til tizimiga erishish uchun odamlarda til vositalaridan birini afzal ko'rish va boshqalaridan voz kechish istagini uyg'otadi. Bunday yagonalikka jamiyat talabi oshib borgan sari til normasi mustahkamlana boradi.

Badiiy uslub

Badiiy uslub adabiy tilning ifodalanishi bo'lib, asosan, badiiy asar tiliga xosligi, inson hayotining barcha tomonlarini qamrab olganligi uchun til va nutqning barcha vositalaridan foydalanadi. Badiiy nutq uslubida har bir uslubga xos bo'lgan „o'z doirasi bilan chegaralanish“ yo'q, unda hamma uslub materiallaridan foydalanish mumkin, hatto adabiy til me'yorlaridan chekinish ham mumkin. Bu uslubda adabiy tilga oid so'zlar bilan bir qatorda shevaga xos so'zlar ham, turli kasb-hunarga oid so'zlar, arxaik —

eskirgan soʻzlar, hatto maxsus ilmiy atamalar ham ishlatilishi mumkin, biroq ularning barchasi janrga qarab tanlanadi va muayyan maqsadni ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy uslub badiiy asar tili sifatida namoyon boʻladi, shuning uchun emotsionallik, taʼsirchanlik va obrazlilik uning asosiy xususiyati hisoblanadi. Yozuvchi va shoirlar soʻz yordamida real borliq manzaralarini oʻquvchi koʻzi oʻngida qaytadan yaratadi, yaʼni uning obrazini jonlantiradi. Badiiy asar, chunonchi, falsafadan shu bilan farqlanadiki, falsafa isbot etadi, adabiyot esa koʻrsatadi. Ana shu koʻrsatish, jonlantirish tilning tasviriy-ifodaviy vositalarga boy boʻlishini talab qiladi. Badiiy nutq taʼsirchanligi jihatidan publitsistik nutqqa yaqin tursa-da, jonli soʻzlashuv vositalaridan, koʻchma maʼnoli soʻzlar, iboralar, tilning turgʻun birikmalari va boshqa badiiy ifoda vositalarining koʻp qoʻllanishi bilan boshqa uslublardan farqlanadi. Badiiy uslub, ayniqsa, soʻzlarning mohirlik bilan tanlanishi, muallifning imkoniyat doirasi juda kengligi, oʻziga xos yoʻli, ijodkorlik xususiyatlari bilan barcha nutq uslublaridan ajralib turadi. Badiiy asardagi har bir soʻz tasviriy vosita hisoblanishi mumkin, chunki u asar mazmuniga, personaj xususiyatiga qarab tanlanadi. Shuning uchun badiiy asar tilida metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, oʻxshatish, majoz, jonlantirish, allegoriya, ramz, giperbola va litota kabi tilning tasviriy vositalari koʻp uchraydi, ritorik soʻroq gaplar, his-hayajon gaplardan, bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar, uyushiq boʻlaklar koʻp qoʻllanadi. Gap boʻlaklarining erkin tuzilishi, inversiyalarning koʻp uchrashi kuzatiladi, koʻproq nutqning monologik turi qoʻllanadi. Badiiy asardan olingan ushbu matnни tahlil qilib koʻramiz:

„Har yili bir keladigan bahor sevinchi yana koʻngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tantariga ili qon yuguradi. Tollarning koʻm-koʻk sochpopuklari qizlarning mayda oʻrilgan kokillariday selkillab tushmoqqa boshladi. Muz tagida loyqalanib oqqan suvlarning gʻamli yuzlari kuldi, oʻzlari horgʻin-horgʻin oqsalar-da, boʻshalgan qul singari erkinlik nashʼasini kemira-kemira ilgari bosadilar. Simyogʻochlarning uchlarida yakka-yakka qushlar koʻrina boshladi. Birinchi koʻringan koʻklam qushi birinchi yorilgan bodroq nashʼasini beradi. Bultur ekilib koʻp qoshlarni qoraytirgan oʻsma ildizidan yana bosh koʻtarib chiqdi. Muloyim qoʻllarda ivib, suvga aylangandan keyin goʻzal koʻzlarning supasiga yonboshlashni muncha yaxshi koʻrar ekan bu koʻkat! Erkaklarning gulli doʻppisiga tegmay, yalang ayollar

bilan, ularning sochlari, gajaklari va ro'mol popuklari bilan hazillashib o'ynagan salqin shabada... ko'klam nash'asi bilan sho'xlik qiladi.

Hayot nega bu qadar go'zal va shirin bo'ladi bahorda?"

Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlar, so'z birikmalari va gaplar tuzilishi (inversiya mavjudligi), tarkibida ko'plab ko'chma ma'noli hamda uslubiy bo'yoqdor so'zlarning mavjudligi, insonlarga xos xususiyatlarning jonsiz narsalarga ko'chirilishi orqali jumalarda obrazlilikning ifodalanishi badiiy uslubga xos xususiyatlardir.

Ilmiy uslub

Ilmiy uslub fanning turli sohalariga aloqador so'z va terminlarni (atamalarni) ko'proq tasarruf qilish bilan, bayonning ko'proq mantiqiy dalillarga suyanishi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Ilmiy uslubda tabiat va jamiyat hodisalari aniq, qandaydir qoidalar, formulalar asosida ifodalanadi. Ilmiy bayonda fikr mantiqiy va ashyoviy dalillar bilan mustahkamlanib boradi. Ilmiy uslubda to'liqsiz gaplar, bir tarkibli gaplar, so'z-gaplar deyarli uchramaydi. So'zlashuvning qisqa dialog turi ham ilmiy uslubda yozilgan asarlarda uchramaydi.

Ilmiy uslubning ilmiy va ilmiy-ommabop ko'rinishlari bor. Ilmiy-ommabop bayon o'zining leksik tarkibi va sintaktik tuzilishi bilan xalq ommasiga mo'ljallangan bo'ladi: bunga izohli lug'atlar, sohalarga oid lug'atlar kiradi. Ilmiy uslubda esa tabiat va ijtimoiy hayotdagi hodisalar aniq ta'riflanadi, tushuntiriladi. Bu uslub o'zining alohida maxsus vazifasiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ilmiy uslub ilmiy terminologiya bilan bog'liq. Odatda, terminlar ilmiy uslubning leksikasini tashkil etadi. Lekin ilmiy asarlar tili faqat terminlardangina tashkil topmay, unda abstrakt leksika va ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega bo'lgan umumxalq so'zlari ham shartli ravishda qo'llanadi. Ilmiy uslubda yana fanning turli sohalariga oid simvol va belgilari, raqamlari ham ishlatiladi.

Ilmiy uslubning grammatik qurilishi mantiqiy bog'liqlikni, izchillikni, sintaktik aniqlikni talab etadi. Shuning uchun ilmiy uslubda ellipsis (nazarda tutilgan birorta so'zning tushib qolishi) hodisasidan qochiladi. Masalan, *predmetning nomini bildirib, kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar turkumiga ot so'z turkumi deyiladi.* Keltirilgan ta'rif ilmiy bayonda bo'lib, bunda fikrlar aniq va izchil tarzda berilgan.

Ba'zi adabiyotlar ilmiy uslub tilida bo'yoqdor so'zlarning bo'lishini targ'ib qilgandek tuyuladi. Bu to'g'ri emas. Chunki ekspressivlik ilmiylikdan yiroq.

Ilmiy uslubning og'zaki va yozma shakllari ham mavjud. Ilmiy og'zaki uslub tili so'zlashuv tiliga ancha yaqin bo'lsa-da, biroq undagi qo'llanayotgan so'z-terminlar, aniqlik, ta'rif va izchilliklar ilmiy uslub ekanligini isbotlab turadi. Bunda adabiy tilning og'zaki shakli muhim o'rin tutadi. Ilmiy uslubda fikr yuritayotgan shaxs turli xil tasviriy vositalardan iloji boricha ozod bo'lmog'i lozim. Har bir fikr o'z tasdig'ini ilmiy va mantiqiy asosda topmog'i zarur. Ilmiy uslubning yozma shakli deganda turli xil ilmiy doiradagi o'quv qo'llanmalar tilini tushunmoq kerak. Bu uslubning o'z leksikasi va grammatik qurilishi bo'lib, uni, asosan, yuqorida aytganimizdek, terminlar va atamalar tashkil qiladi. Shu o'rinda bir narsani ta'kidlash kerakki, ba'zi ilmiy asarlarda termin va atama tushunchasiga turlicha qarashlar mavjud. Bizning fikrimizcha, termin bilan atama har ikkisi ham ilmiy uslubning leksikasidir. Termin ilm-fanga tegishli bo'lgan tushunchalarning nomi: *fonetika, ega, kesim, kislorod, vodorod* kabi. Atama esa mavjud narsalarga atab qo'yilgan nom: *inson, osmon, kitob, olma* kabi.

Ilmiy uslub tili yoki uning yo'nalishini ilmiy tadqiqot ishlarida, ma'ruzada, sharh, annotatsiya kabilarda kuzatish mumkin. Demak, ilmiy uslub bugungi kunda alohida soha sifatida shakllanib kelmoqda. Ilmiy uslubga doir qanday ish yoki asar yozilmasin, unda muhim mavzuning o'ziga xos jihatlari ochib berilishi shart.

Xullas, ilmiy uslub biror narsa, voqea-hodisa haqida aniq, asoslangan, izchil ma'lumot berishga qaratilgan bo'ladi, shunga ko'ra unda ta'riflab berish, tahlil qilish sababini aniqlab, isbotlash va natijalarini bayon qilish asosiy o'rin oladi.

Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan vazifaviy uslubdir. U yana ilmiy-texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommabop, o'quv-ilmiy, publitsistik kabi jabhalarga ega. Fanning u yoki bu sohasiga oid tushunchalarni ifodalovchi termin va atamalarga boyligi ilmiy uslubning eng asosiy xususiyatlaridan biridir. Ko'rinadiki, ilmiy uslub adabiy til me'yorlarini to'la saqlash bilan ham ajralib turadi. Bu uslubda nutqning ixcham bo'lishiga intilish kuchli, lekin sintaktik qurilma ko'pincha murakkab bo'ladi.

Publitsistik uslub

Publitsistika—lotincha „ijtimoiy“ soʻzidan olingan. Publitsistika keng maʼnoda ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritadigan barcha turdagi asarlarni oʻz ichiga oladi. Bu uslubning ham ikki turi, yaʼni yozma va ogʻzaki koʻrinishlari mavjud. Yozma turiga, asosan, matbuot tili kiradi. Publitsistik uslub oʻzbek adabiy tilining nutq stillari tizimida, asosan, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida paydo boʻla boshlaydi. Chunki bu davrga kelib, yaʼni 1883- yilning boshlaridan oʻzbek tilida „Turkiston viloyatining gazetasi“ „Oina“, „Sadoyi Turkiston“ gazetalari chiqq boshladi. XX asr boshida esa nashriyot va vaqtli matbuot ishlari doirasining yanada kengayishi hamda oʻzbek demokratik yozuvchilari ijodida badiiy publitsistikaning keng oʻrin olishi kabi omillar oʻzbek adabiy tilida publitsistik uslubning paydo boʻlishi va shakllanishida katta rol oʻynadi.

Oʻzbekiston mustaqil boʻlganidan soʻng oʻzbek adabiy tilining publitsistik uslubi har tomonlama takomillashdi, oʻz taraqqiyotining yuqori pogʻonasiga koʻtarildi. Ayniqsa, mumtoz asarlarning oʻzbek tiliga tarjimai, vaqtli matbuot va nashriyotda hozirgi zamonning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalariga bagʻishlangan materiallarning keng yoritilishi, radio va televideniye orqali siyosat va ijtimoiy hayot masalalariga bagʻishlangan publitsistik bosh maqolalar, feleton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar publitsistik stilning yozma turidagi asarlaridir.

Publitsistik uslubning ogʻzaki turiga esa notiqlik kiradi. Oʻtmishning mashhur notiqdari kishilarning ijtimoiy aloqa quroli boʻlgan tildan maʼlum gʻoyaviy maqsadni ifodalash hamda estetik taʼsir etish vositasi sifatida mohirona foydalanib kelganlar. Publitsistik stilning ogʻzaki turiga kundalik voqealarga doir maqolalar yoki xalqaro obzor bilan radio va televidiniyeda chiqayotgan sharhlovchilarning nutqlari ham kiradi.

Publitsistik uslubning yozma va ogʻzaki koʻrinishlari oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlsa-da, ular publitsistik uslubning umumiy talablariga boʻysunadi. Chunonchi, bu stilning ikkala turida publitsistikaga xos siyosiy faollik, hozirjavoblik, oʻtkir va taʼsirchan notiqlik, mantiqiy salobat, tashviqot va targʻibot kabi xususiyatlar mavjud boʻladi.

Publitsistik uslubda nutqning obrazlilik barqaror xarakterga ega. Iboralar, tasviriy ifoda, istioralar, epitet, o'xshatish, mubolag'a, kesatish kabi his-tuyg'uga ta'sir etuvchi vositalar umumxalq tilidan olinadi.

Publitsistikada leksikani tanlash mantiqiylik va emotsionallik talabiga ko'ra belgilanadi. Til vositalarini tanlash va ulardan foydalanish imkoniyatlari, eng avvalo, publitsistik nutqning janr turlariga, ularning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Bundan tashqari, publitsistik materiallarning barcha turlarida, chunonchi, pomflet, feleton va notiqlikda muallifning o'ziga xos individual uslubi ham sezilib turadi.

Publitsistik uslubning sintaktik tuzilishi ham o'ziga xos. Ya'ni unda sodda gap turlari ham, qo'shma gapning o'zaro *va, ham, yoki* teng bog'lovchilari yordamida birikkan bog'langan qo'shma gaplar turi ham ishlatiladi. Sintaktik parallelizmlar ham ishlatiladi... *huquqda bo'lsin, sharaf-shonda bo'lsin, oilada bo'lsin, ishq va vafoda bo'lsin* kabi. Bu kabi sintaktik takrorlar fikr va hisni yaqqol ifodalash bilan birga, ta'sirni kuchaytirish uchun ham xizmat qiladi.

Xullas, publitsistik nutqda obrazlilikka katta e'tibor beriladi. Tilning tasviriy vositalaridan keng foydalaniladi. Til vositalarini tanlash mantiqiylik va emotsionallik talabiga qarab amalga oshiriladi.

Insonlar chiroyli, mazmundor nutq masalasi bilan juda qadimdan qiziqib keladilar. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston)da va Rimda nutq madaniyatining nazariy asoslari yaratilgan. Nutq oldiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqilgan. Bunga quldorlik tuzumining rivojlanishi, quldorlik demokratiyasi sabab bo'lgan. Bu davrda davlatning, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etilishi notiqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Yetuk inson bo'lish uchun, albatta, notiqlik san'atini egallash shart qilib qo'yiladi. Ana shu ehtiyoj tufayli notiqlik nazariyasi yaratildi. Uning Sitseron, Demosfen, Kvinimian, Aristotel kabi nazariyotchilari yetishib chiqdi. Eramizning 335- yilida Aristotelning „Ritorika“si yaratildi. Unda notiq oldiga quyidagilarni vazifa qilib qo'yadi:

- materialni har tomonlama puxta o'rganish,
- materialni so'z va iboralar bilan oydinlashtirish,
- nutq tarkibidagi so'zlarni to'g'ri va ravon talaffuz qilish.

Bu talablar hozir ham o'z kuchini saqlab qolgan.

O'sha davrda sud notiqligining katta nomoyandasi Sitseron edi. U sud notiqligida yuksak muvaffaqiyatlarga erishdi, notqlik saviyasi nazariyasiga ulkan hissa qo'shdi. Sitseronning „Notiq haqida“, „Notiq“, „Brut“ asarlari hozir ham ma'lum qimmatga egadir.

Rim notqlik maktabining yana bir buyuk vakili Mark Fabiy Kvintiliandir. U o'zining „Notiq bilimi haqida“ kitobida bilimdonlikni notqlikning birinchi sharti qilib qo'yadi. Kvintilian notqlikka doir bilimni juda yoshlikdan o'rgata borish kerak, deydi. Nutqning tinglovchi uchun tushunarli bo'lishiga katta ahamiyat beradi. Xullas, qadimgi Yunoniston va Rimda madaniy nutq, notqlik nazariyasi rivojlantiriladi. Bu nazariya keyinchalik Yevropada nutq madaniyatiga bag'ishlangan fanning maydonga kelishiga asos bo'ladi.

Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti bilan, shuningdek, va'zxonlik, „Qur'on“ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar aytilgan.

Va'zxonlik san'atining rivojlanishi bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarda bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973—1048) o'zining „Geo-deziya“ asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishi aytiladi. Ungacha mavjud bo'lgan grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materiallariga ko'ra rostni ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan „mezon“ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Mantiqning qiyosi rostni yolg'ondan ajratish vositasi bo'lib qoladi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum „mezon“ yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: „Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib

keladigan nahv (grammatikalar), aruz (she'r o'lchovi) va mantiq (logika)ni mutolaa qilganda edi, so'z (bunda so'z termini orqali nutq ko'zda tutilmoqda), zotan, nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi", deydi. Demak, Beruniy nutqning ikki xil: nasr va nazm ko'rinishi borligini ko'rsatadi. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv qonun-qoidalari, nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi.

Har qanday tilning o'z grammatik qurilishi, grammatikasi, uning o'z tartib-qoidalari bo'lishi, bu qoidalarning shu tilda tuzilgan nutq uchun ahamiyati beqiyos bo'lgani holda boshqa til uchun nozarur bo'lishi mumkin.

Qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri „Qobusnoma“da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz gaplar aytilgan bo'lib, ular hozir ham ma'lum darajada ahamiyatini yo'qotmagandir.

O'zbek mumtoz adabiy tilining homiysi bo'lgan buyuk Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzishning bayroqdori sifatida o'zining butun ijodi bilan o'zbek tili boyliklarini namoyon etdi.

Alisher Navoiy o'zining „Muhokamat ul-lug'atayn“ asarida har bir til katta yoki kichikligidan qat'i nazar, o'ziga xos ijobiy tomonlari borki, ularni boshqa biror tildan topib bo'lmaydi, degan fikrni aytib, fors tili shuhrat topgan til bo'lishiga qaramasdan, turkiy tilda bo'lgan ba'zi bir imkoniyatlar unda yo'qligini bayon etadi va dalil sifatida o'sha davr o'zbek tilida amal qilgan 99 fe'lni keltirib, ular fors tilida yo'q ekanligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning „Muhokamat ul-lug'atayn“ va „Mahbub-ul-qulub“, „Nazm ul-javohir“ asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga, uning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqning ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rinishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini chuqur tahlil etadilar.

Rasmiy uslub

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng davlat, huquq, til, millat tushunchalari o'zining asl ma'no va salohiyatini kashf etdi. O'zbek davlatchiligi o'zining uzoq yillik tajribalari asosida qaytadan rivojlanmoqda, chin demokratik davlatga aylanmoqda. Huquqiy davlat qurayotgan bugungi kunimizda milliy an'analarimizdan kelib chiqqan holda o'z qonunchilik texnikamiz kamol topishi, qonunlarimiz dunyo qonunchilik texnikasi talablariga javob berishi lozim, toki fuqarolarimiz qonun bilan tanishganlarida ularda qonunga nisbatan mehr-muhabbat uyg'onsin. Albatta, respublikamizga xos qonunchilik texnikasi sobiq Ittifoq davrida ham shakllangan edi, lekin, asosan, rus qonunchilik texnikasidan nusxa ko'chirish bilan ovora bo'ldi. Tom ma'nodagi o'zbek qonunchilik texnikasi, qonun loyihalarini o'zbek tilida ishlab chiqish masalalari e'tibordan chetda qolgan, to'g'rirog'i, bu masalalarni hal etishga yo'l qo'yilmagan.

Istiqlof sharofati bilan bugungi kunda haqiqiy o'zbekona qonunchilik texnikasini yaratish, bu mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish, ayniqsa, qonun loyihalarini davlat tilida yaratish masalalari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek qonunchilik uslubiyati (rasmiy uslub) masalalariga alohida diqqat-e'tibor qaratib, bu boradagi muammolar, ularni hal etish yo'llari, maqsad va vazifalarini belgilash lozim. Har qanday davlat faoliyatini qonunlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Qonunchilik texnikasi faqat qonun loyihalarini ifodalash bayoni haqidagi qoidalar yig'indisidangina iborat emas, qonunchilik texnikasi faqat qonun loyihalarini tashqi bir xilligiga erishishning usuli deb qaralmasligi kerak. Qonunchilik texnikasi huquq nazariyasiga asoslanadi, shunga ko'ra u normativ hujjatlarning mazmuni, tartibi bo'yicha tasnif qilish, turli soha qonunchilik hujjatlarining chegarasini belgilash, huquqning turli sohalariga oid huquqiy normalarni yaxlit holda bayon etish kabi masalalarni ham qamrab olishi kerak, jumladan, qonunchilik texnikasining nazariy masalalari o'z mazmuni bo'yicha hujjatlarda ifodalangan normalarga nisbatan belgilanishi lozim.

Rasmiy yozishma va hujjatlar iqtisodiy, yuridik va diplomatik munosabatlarda, ma'muriy davlat idoralariida ishlatiladi. Shunga ko'ra rasmiy uslubda yuridik qonunlar, diplomatik yozishmalar,

farmonlar, qarorlar, ko'rsatmalar, buyruqlar, shartnomalar, rasmiy e'lon va xabarlar, yozishmalar va shu kabi hujjatlar yoziladi.

Rasmiy yozishma va hujjatlar tilining qo'llanish doirasi keng va xilma-xil bo'lganligidan, uning tarkibi ham turlichadir. Ular leksik-frazeologik hamda grammatik vositalarni tanlash va ishlatish jihatidan bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi. Masalan, qaror va bayonnomalar tilida ta'kidlov qismi bilan qaror qiluv qismlarining o'rnini almashtirib bo'lmaydi. Bayon qilingan fikrlarning izchillik bilan uzviy bog'langan bo'lishiga alohida e'tibor qilinadi.

Idoraviy yozishmalarga oid qog'ozlar, chunonchi, ma'lumot-noma, tilxat, chaqiriq xati, tushuntirish xati, taklifnomalar qisqa va aniqligi bilan ajralib turadi. Tildagi muayyan nutqiy shtamplar, qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllar idoraviy yozishmalarga xos hujjatlar sanaladi. Bu holat idoraviy ish qog'ozlarning vazifasi va xarakteridan kelib chiqadi. Nutqiy shtamplar matnga rasmiylik bo'yog'ini kiritadi. Rasmiy e'lon va xabarlar ham qisqa va sodda, ravon va tezda anglashiladigan bo'lishi kerak.

Avvalo, bunday matnlar sintaktik qurilishining murakkabligi bilan ajralib turadi. Matndagi gaplar grammatik belgilari va mazmun munosabatlarining ifodalanishiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplarga mansub. O'zbek adabiy tilida rasmiy hujjatlar stili rus tilining ta'sirida yanada takomillashdi, ishlatilish doirasi yanada kengaydi, lug'at tarkibi yangi so'z va terminlar bilan boyidi. Faqat bugun ish qog'ozlar uslubini qayta ko'rib chiqish zarur, chunki qonunchilik texnikasida ham yot so'zlarni ko'plab uchratish mumkin.

Qonunchilik uslubiyati, uning maqsad va vazifalari haqida atroflicha mukammal bilimga ega bo'lish uchun uni faqat yuridik fanlar doirasida tushuntirilishining o'zi kifoya qilmaydi. U faqat yuridik bilimlar nuqtayi nazaridan tekshirilganda uning mohiyati, tub mazmuni ochilmay qoladi. Chunki qonunchilik uslubiyati yuridik va uslubiyat (aniqrog'i lingvistika) bilimlari o'rtasidagi ma'lum bir ilmiy yo'nalish bo'lib, shunga ko'ra yuridik va lingvistik bilimlarning o'zaro hamkorligini taqozo etadi. Qonunchilik uslubiyati bilan shug'ullanuvchi mutaxassisdan ham yuridik, ham lingvistik bilimlardan xabardor bo'lish talab qilinadi. Qonunchilik uslubiyati degan birikmaning o'ziyoq shundan dalolat beradiki, qonunchilik yuridik bilimlarga, uslubiyat esa lingvistik ilmga tegishlidir. Shuning uchun qonunchilik uslubiyatining predmeti, maqsad va vazifalarini yuridik va lingvistik fanlarning orasidan qidirish maqsadga muvofiq.

Demak, sodda qilib aytadigan bo'lsak, uslub tilning ma'lum bir faoliyatiga yo'naltirilgan tarkibiy qismi. Bu kishilarning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq. Jumladan, qishloq xo'jalik sohasini yoki san'at sohasini olib ko'raylik. Har bir soha o'z lug'at tarkibi, grammatik qurilmalari bilan ozmi-ko'pmi bir-biridan farq qiladi. Masalan, *nevrologiya, nevropatolog, terapevt, psixolog* kabi atamalar tabobat sohasiga, *teatr, adabiyot, artist, aktyor* kabi atamalar san'at sohasiga xosdir.

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganimizda, bizning fikrimizcha, yaxlit adabiy til fanida qonunchilik uslubini alohida maxsus uslub sifatida, ya'ni rasmiy ish uslubidan farqlash zarur emas. Chunki qanday hujjat bo'lmasin, ularning bari rasmiy ish qog'ozlar uslubi bilan bog'liq.

Demak, o'zbek tilining rasmiy uslubiga mansub yozishma va hujjatlar ishlatilish doirasi jihatidan, leksik-frazeologik va grammatik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan ozmi-ko'pmi farqlanib turadi. Ammo bu hujjatlarda yagona rasmiy uslub uchun xarakterli bo'lgan umumiy xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Bizga ma'lumki, ish yuritishning bevosita asosini hujjatlar tashkil qiladi. Biror-bir korxonada, muassasa yoki tashkilotning faoliyatini bugungi kunda ana shu hujjatlarsiz mutlaqo tasavvur qilish mumkin emas. Mazmunan, hajman va shaklan xilma-xil bo'lgan hujjatlar katta-yu kichik mehnat jamoasining, umuman, kishilik jamiyatining uzluksiz faoliyatini tartibga solib turadi.

Ma'lumki, hujjatlar xilma-xil va miqdoran juda ko'p. Hujjatlarning maqsadi, yo'nalishi, hajmi, shakli va boshqa bir qator sifatlari ham turlichadir. Shunday ekan, hujjatlar tiliga qo'yiladigan umumiy talablar bilan bir qatorda, har bir turkum hujjatlar oldiga qo'yiladigan ko'pgina lisoniy talablar ham mavjud. Muayyan turdagi hujjat, albatta, o'ziga xos xususiyat va sifatlarni har taraflama va chuqur tasavvur qilmasdan turib, mukammal hujjatchilikni yaratish mumkin emas. Shuning uchun bu o'rinda hujjatlar tasnifi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'muriy va huquqiy hujjatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Namunali hujjatlar* — boshqaruvning muayyan bir xil vaziyatlari bilan bog'liq, bir-biriga o'xshash va ko'p takrorlanadigan masalalar yuzasidan tuzilgan matnlarni o'z ichiga oladi.

2. *Qolipli hujjatlar* — odatda, oldindan tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi, bunday hujjatlarda ikki turli axborot aks etadi, ya'ni o'zgaruvchan va o'zgarmas axborot beriladi.

3. *Xizmat hujjatlari* — tayyorlanishiga qo‘ra muassasa yoki mansabdor shaxslarga tegishli bo‘ladi.

4. *Shaxsiy hujjatlar* — yakka shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog‘liq masalalarga tegishli.

5. *Tashkiliy hujjatlar* — mazmuni tashkilot, muassasa va korxonalarining huquqiy maqomi, tarkibiy tarmoqlari va xodimlari boshqaruv jarayonining borishida jamoa ishtirokining qayd qilinishi, boshqa tashkilotlar bilan aloqalarning huquqiy tomonlari kabi masalalarni aks ettiradi. Bulardan tashqari, farmoyish hujjatlari (buyruq, ko‘rsatma, farmoyish), ma‘lumot — axborot hujjatlari (dalolatnoma, ma‘lumotnoma ariza, tushuntirish xati, hisobot, ishonchnoma, tavsifnoma), xizmat yozishmalari kabi hujjatlar mavjud.

Gapni uslubiy tahlil qilish tartibi:

1. Gap yoki matnning qaysi uslubga xosligi.
2. Muayyan uslubga xos lisoniy vositalar.

Nazorat savollari

1. Nutq uslublari qanday turlarga bo‘linadi?
2. Badiiy uslubga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
3. So‘zlashuv uslubida qanday til vositalari ko‘p ishlatiladi?
4. Paradigmatika qanday til hodisasi?
5. Sintagmatika nima?
6. Ekspressiv va elliptik vositalarga nimalar kiradi?
7. Adabiy tilning qanday me‘yorlari bor?
8. Ilmiy uslubning xususiyatlari haqida so‘zlab bering.
9. Ilmiy uslubda yoziladigan qaysi ish turlarini bilasiz?
10. Publitsistik uslub qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?
11. Publitsistik uslubning qanday turlari mavjud?
12. G‘arb va Sharq notiqlik san‘ati haqida nimalar bilasiz?
13. Rasmiy uslubning boshqa nutq usulblaridan qanday farqi bor?
14. O‘zbek hujjatchilik tarixi haqida nimalar bilasiz?
15. Ma‘muriy-tashkiliy hujjatlarga nimalar kiradi?
16. Qolipli hujjat deganda nimani tushunasiz?
17. Huquqiy hujjatlar va qonunchilik uslubi haqida so‘zlab bering.
18. Rasmiy yoishmalarga nimalar kiradi?
19. Shaxsiy xatlar qanday yoziladi?
20. O‘zbek hujjatchiligining hozirgi muammolari va ularni bartaraf etish yo‘llari haqida fikringizni bayon eting.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sh. Abdullajonov Stilistik kuzatishlar. ToshDU ilmiy asarlari. „O‘zbek tilshunosligi masalalari“ Toshkent, 1973- y.
2. G‘. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O‘zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995- y.
3. G‘. Abdurahmonov. Stilistik normalar haqida, „O‘zbek tili va adabiyoti“ jurnali, 1969- y., 6- son.
4. Абрамович А. В. и другие. Практическая стилистика русского литературного языка. Москва, МГУ, 1974 г.
5. M. Abzalova. Sodda gapning eng kichik qurilish qoliplari: nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 1992- y.
6. O. Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, „O‘qituvchi“, 1986- y.
7. Z. Akobirova. So‘z yasash qoliplari. Ularda unumlilik va mahsullilik. O‘zbek tili va adabiyoti, 2001- y., 3-son.
8. M. Asqarova, K. Qosimova, H. Jamolxonov. O‘zbek tili. Toshkent „O‘qituvchi“, 1989.
9. M. Asqarova, H. Abdurahmonov. O‘zbek tili grammatikasining praktikumi. 1978- y.
10. Sh. Akromov. Hozirgi o‘zbek tilida to‘ldiruvchi va hol kategoriyasi [WPM] aspektida: nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 1997- y.
11. E. Begmatov. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatamlari. Toshkent, 1974- y.
12. E Begmatov va boshqalar. O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiy asoslari amaliyoti. Toshkent, 1994- y.
13. Бошмонов М. Изучение членов предложения узбекского языка и дихотомии. „Язык и речь. Уровень языка“: автореферат дис. к.ф.н. Ташкент, 1991 г.
14. Будагов А. В. Литературные языки и языковые стили. Москва, „Высшая школа“, 1967 г.
15. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. Москва, Госполитиздат, 1959 г.
16. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Москва, 1963- г.
17. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. Москва, 1967 г.
18. Y. Jumanazarov. Til va uslub, Toshkent. 1973- y.
19. R. Ikromova, K. Qosimova. O‘zbek tilidan mashqlar to‘plami. Toshkent, „O‘qituvchi“, 1988- y.

20. **Sh. Iskandarova.** O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish. (Shaxs mikromaydon) Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 1999- y.
21. **V. Yo'ldoshev.** Badiiy nutq stilistikasi. Samarqand, 1982- y.
22. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка. Москва, „Просвещение“, 1969 г.
23. **A. Mamatov.** Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilidan mustaqil ishlar variantlari, 1997- y.
24. **A. Mamatov.** Frazeologizmlar shakllanishining nazariy asoslari. Toshkent, 1997- y.
25. **Н. Махмудов.** Семантика — синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: автореферат дис. д. ф. н., Ташкент, 1984 г.
26. **N. Mahmudov va boshqalar** Ona tili darsligi, 9-sinf, Toshkent, „O'qituvchi“, 2002- y.
27. **M. Mirzayev, S. Usmonov, I. Rasulov.** O'zbek tilidan mustaqil ishlar variantlari, 1997- y.
28. **M. Mirzayev, S. Usmonov, I. Rasulov.** O'zbek tili. Toshkent, 1978- y.
29. **M. Mirtojiyev.** Fonetika. Toshkent, 2000- y.
30. **M. Mirtojiyev.** Hozirgi o'zbek tili. Toshkent, 1980- y.
31. **M. Mirtojiyev.** O'zbek tilida polisemiya. Toshkent, 1975- y.
32. **M. Mirtojiyev.** Hozirgi o'zbek tili. 1992- y.
33. **X. Muhitdinova.** O'zbek tili (o'quv qo'llanma). Toshkent, 1975- y.
34. **М. Нарзиев.** Семантическая структура имён существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. АКД., Ташкент, 1992 г.
35. **F. Nasriddinov, H. Ne'matov.** Qayta qurish strategiyasi va o'zbek sinxronik tilshunosligining vazifalari (til va nutq differentsiatsiyasi) // „O'zbek tili va adabiyoti“, 1987- y.
36. **H. Ne'matov.** va boshqalar. Ona tili darsligi, 7-sinf, Toshkent, „O'qituvchi“, 2000- y.
37. **H. Ne'matov.** va boshqalar. Ona tili darsligi, 9-sinf, Toshkent, „O'qituvchi“, 2001- y.
38. **Нурмонов А.** Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Ташкент, 1982 г.
39. **Sh. Orifjonova.** O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 1996- y.
40. **R. Rasulov.** O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent, 1995- y.
41. **R. Rasulov, M. Narziyeva.** Leksikologiyani o'rganish. Toshkent, 1995- y.
42. **R. Rasulov.** Ilmiy uslub sintaksisi haqida. „O'zbek tilshunosligining ayrim masalalari“. Toshkent, 1979- y.

43. **L. Raupova.** O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va (WPrn v WPrn) qurilishi gaplari. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 1992 y.
44. **A. Rafiyev.** Iboralar — nutqimiz ko'rk. Toshkent, 1995- y.
45. **Sh. Rahmatullayev, R. Shukurov.** Antonimlarning izohli lug'ati. Toshkent, 1985- y.
46. **Sh. Rahmatullayev.** O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent, 1978- y.
47. **Sh. Rahmatullayev.** Orfografiya qoidalari — savodxonligimizning asosi. Toshkent, 1980- y.
48. **Розенгаль Д. Э.** Практическая стилистика русского языка. Москва, „Высшая школа“, 1977 й.
49. **R. Sayfullayeva.** Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. Toshkent, 1994- y.
50. **Р. Сафарова.** Гипонимия в узбекском языке. АКД., Ташкент, 1995 г.
51. Tilshunoslikka kirish. **I. Rasulov** tahriri ostida. Toshkent, „O'qituvchi“, 1981- y.
52. **I. Toshaliyev.** Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili praktik stilistikasi. Nazorat ishlari, Toshkent, 1974- y.
53. **U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Rahmatullaev.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1956- y.
54. **U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Rahmatullaev.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. Qayta tahrir. Toshkent, „O'zbekiston“, 1992- y.
55. **Sh. K. Xolmatov.** Badiiy asar tili. Samarqand, 1992- y.
56. **A. Sh. Shomaqsudov.** O'zbek tili stilistikasi, I—II qism. Toshkent, 1974- y.
57. **A. Shomaqsudov, I. Rasulov, R. Qo'ng'urov, H. Rustamov** O'zbek tili stilistikasi. Toshkent, „O'qituvchi“, 1983- y.
58. **Sh. A. Shomansurov.** O'zbek adabiy tili stillari haqida. ToshDU ilmiy asarlari. „Filologik tadqiqotlari“, Toshkent, 1970- y.
59. **Sh. Shoabdurahmonov, M. Asqarova, A. Hojiyev, I. Rasulov, H. Doniyorov.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, „O'qituvchi“, 1980- y, I qism.
60. **R. Shukurov.** O'zbek tili antonimlari. Toshkent, 1982- y.
61. O'zbekiston Respublikasining Konsultatsiyasi.
62. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi Qonuni (1989- y.) va uning yangi tahriri (1995- y.)
63. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. Toshkent, 1995- y.
64. O'zbek filologiyasi ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv dasturlari to'plami, O'zMU o'quv dasturlar to'plami. Toshkent, 2003- y.
65. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent, 1973- y.

66. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. Toshkent, 1995- y.
67. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981- y.
68. O'zbek tili doimiy anjumani 5-yig'ilishi materiallari. Toshkent, 1999- y.
69. B. O'rinboyev. So'zlashuv nutqi haqida. „O'zbek tili va adabiyoti“ jurnali, I-qism, Toshkent, 1971- y.
70. E. Qilichev. Badiiy tasvirning leksik vositalari. Toshkent, 1982 y.
71. B. Qilichev. O'zbek tilida partonimiya: nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 1997- y.
72. E. Qilichyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro, 1999- y.
73. E. Qilichyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro, 2001- y.
74. E. Qilichyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili (ma'ruzalar matni). „Buxoro universiteti“ Buxoro, 2001- y.
75. T. Qilichyev. Badiiy tasvirning leksik vositalari. „Fan“, Toshkent, 1966- y.
76. T. Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. Toshkent, „O'qituvchi“, 1993- y.
77. M. Qurbonova. O'zbek tilshunosligida formul-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini. Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent, 2001- y.
78. R. Qo'ng'urov. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. „Fan“, Toshkent, 1980- y.
79. I. Qo'chqortoyev. Badiiy nutq stilistikasi. Toshkent, 1975- y.
80. I. Qo'chqortoyev. So'zma'nosi va uning valentligi. Toshkent, 1977- y.
81. A. G'ulom, M. Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili (sintaksis). Toshkent. 1965- y.
82. A. Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. Toshkent.
83. A. Hojiyev. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. Toshkent.
84. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. O'zFA, 1965- y.
85. Hozirgi o'zbek adabiy tili. II qism. O'zFA, 1966- y.
86. Hozirgi o'zbek adabiy tili. II qism. O'zFA, 1980- y.

MUNDARIJA

I. KIRISH

O'zbek adabiy tilining turkiy tillar tizimidagi o'rni	3
O'zbek adabiy tilining rivojlanish bosqichlari	6
Davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi va uning yangi tahriri	8

II. FONETIKA

Fonetikaning o'rganish obyekti va vazifalari	11
Fonetikaning bo'limlari. Fonema, tovush va harf, ularning o'zaro munosabati	12
Nutq a'zolari	13
Tovushlar tasnifi. Unli fonemalar tasnifi	15
Undosh fonemalar tasnifi	17
Nutqning fonetik bo'linishi	19
Bo'g'in	19
Urg'u	21
Ohang (intonatsiya)	22
Tovush o'zgarishlari	23
Orfoepiya	25
Grafika	27
O'zbek yozuvining rivojlanish bosqichlari	28
Orfografiya	30
O'zbek tilining lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalari. Unlilar tavsifi va imlosi	32
Yonma-yon keladigan unlilar imlosi	33
Undosh tovushlar tavsifi va imlosi	33
Yonma-yon keladigan undoshlar imlosi	37
Tutuq belgisining vazifalari	37
Asos va qo'shimchalar imlosi	37
Qo'shib yozish	38
Chiziqcha bilan yozish	39
Ajratib yozish	40
Bosh harflar imlosi	40
Ko'chirish qoidalari	40

III. LEKSIKOLOGIYA

Soʻz nutq birligi sifatida	43
Soʻz va tushuncha, ularning oʻzaro munosabati	43
Soʻzning asl – lugʻaviy va koʻchma maʼnolari	44
Terminlar	45
Soʻz maʼnolarining koʻchish yoʻllari	46
Soʻzlarning maʼno va shakl munosabatiga koʻra turlari	47
Tilning lugʻat qatlamlari	55
Umumisteʼmol soʻzlari va chegaralangan leksika	56
Til lugʻat qatlamining boyish yoʻllari: soʻz oʻzlashtirish	58
Iboralar lugʻaviy birlik sifatida	59
Leksikografiya	61

IV. MORFEMIKA VA SOʻZ YASALISHI

Soʻzning morfemik tarkibi: oʻzak, negiz, affiksial morfemalar	67
Oʻzbek tilida soʻz yasalishi usullari	74
Soʻzlarning tuzilishiga koʻra turlari	78
Affiksatsiya usuli bilan soʻz yasalishi	80
Affikslarning tuzilish jihatidan turlari	86

V. MORFOLOGIYA

Soʻzning grammatik maʼnolari va soʻz turkumlari tasnifi	88
Ot soʻz turkumi	92
Belgi maʼnosini bildiruvchi soʻzlar	101
Sifat soʻz turkumi	101
Son soʻz turkumi	105
Ravish soʻz turkumi	107
Feʼl soʻz turkumi	109
Olmosh soʻz turkumi	124
Yordamchi soʻzlar	128
Alohida soʻz turkumlari	130

VI. SINTAKSIS

Soʻzlarning teng va tobe bogʻlanishi	133
Gap boʻlaklari	138
Ega va kesim	141
Toʻldiruvchi	144
Aniqlovchi	146
Hol	149
Gap boʻlaklarining tartibi	151

Uyushiq bo'laklar	153
Ajratilgan bo'laklar	157
Gapdan tashqari bo'laklar	159
Bir bosh bo'lakli gaplar	161
To'liqsiz gaplar	163
So'z-gaplar	164
Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar	166
Qo'shma gaplar	168

VII. USLUBIYAT

Til va nutq	179
Matn	182
Nutq uslublari	186
So'zlashuv uslubi	187
Badiiy uslub	189
Ilmiy uslub	191
Publitsistik uslub	193
Rasmiy uslub	197
Foydalanilgan adabiyotlar	201

81.20'zb
H-60

Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma / X. Muhiddinova, D. Xudayberganova, I. Umirov va boshq. –T.: „O'qituvchi“, 2006. 208 b.

I. Muhiddinova X.

BBK 81.20'zb-923

XADICHA MUHIDDINOVA, DURDONA XUDAYBERGANOVA,
IXTIYOR UMIROV, NAZOKAT JIYANOVA,
TURSUNOY YUSUPOVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

*Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun
o'quv qo'llanma*

To'ldirilgan 2- nashri

*„O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2006*

Muharrir *G. Nasriddinova*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *S. Tursunova*
Kompyuterda sahifalovchi *N. Ahmedova,*
D. Hamidullayev
Musahhihlar *M. Ibrohimova, N. Jumayeva*

IB №8882

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 27.11.2006. Bichimi 60x90^{1/16}.
Kegli 11 shponli. Tayms garniturası. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b.t.13.0.
Nashr t. 13.09. 1000 nusxada bosildi. Buyurtma № 159.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining „O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent — 129, Navoiy ko'chasi, 30- uy. // Toshkent, Yunusobod dahasi, Murodov ko'chasi, 1- uy. Shartnoma № 12-158-06.